

Per Albintorpet

1942

LITTERATURLISTA PER-ALBINTORPET

- Sten Rentzhog Jämtland, Helsingborg 1988. (valda delar kopierade till inläsningsmaterialet)
- Åström Lissie Husmodern möter folkhemmet, ur Frykman/Löfgren, Modärna tider, Lund 1985.
- Berg Kristian/Hansen Kjell Per-Albintorp, Jämten 1989, Östersund 1988.
- Intervju med Arne Andersson, Strömsund.
- Groth Eva Per-Albintorp, Arbetarsmåbruk i Västernorrland, en vandringsutställning,
- Berg Kristian Landsbygdens Välfärd, Bostadsbyggande mellan 1930 - 1960, några exempel. Bebyggelsehistorisk tidskrift nr
- Eivergård M/Hansen K Det nya hemmet, Ideal och verklighet i Norrlands inland, Bebyggelsehistorisk tidskrift nr 24 1992, Landsbygdens bostäder.
- Harry Byberg Drömmar om den egna torvan, Per-Albintorp i Frostviken. 2-betygsuppsats i lokalhistoria. (endast valda delar kopierat till inläsningsmaterial)
- Följande titlar kan vara roliga och nyttiga att läsa inför sommararbetet i Per-Albintorpet.
- Frykman/Löfgren Modärna tider, Lund 1985.
- Hirdman Yvonne Att lägga livet till rätta - studier i svenska folkhemspolitik. Helsingborg 1989.

Jämtlands och Härjedalens historia.

Osvald Ingrid Lanthushållet. Handbok för landsbygdens husmödrar.
1:a upplaga, Stockholm 1936.

SOU 1939:6 Underlättande av kvinnors arbete i de mindre
lanthemmen. Sthlm 1939.

Waern Bugge I & Boethius G Lanthemmens inredning, Sthlm 1940.

Groth Eva Arbetarsmåbruksidén och hur den genomfördes i
Stöde. Lokalhistoria 1982.

Arbetarsmåbruk i socknarna längs Ljungan. Delrapport
i Ljunganutredningen, 1985.

I framtidens tjänst. Ur folkhemmets idéhistoria. Malmö

Att använda ransoneringskort

STATENS LIVSMEDELSKOMMISSION 17
SEPT. 1941

INKÖPSKORT B
KAFFEKORT Ser. 30 Nr 131686

Dubbelt kortet kan delas här

för *Wimberg Susa*
efternamn förnamn

bostadsadress *Rådhusgatan 47*

Kupong gäller för den varumängd och under den tid, som meddelas i radio och i pressen. Lös kupong gäller ej. Kortet får ej överlåtas. Missbruk medför straffpåföljd.

Köpa nr. Esselte, 27/10 41 118101

Bilaga I

• = 1942.

Ransoneringar under åren 1940 - 1949.

• Kaffe, thé	27/3 1940	-	31/10 1945	
• kaffe	15/3 1947	-		17/8 1951
thé	15/3 1947	-	4/4 1948	
• kakao	8/7 1940	-	31/10 1945	
• kakao	15/3 1947	-	4/4 1948	
• socker	10/4 1940	-	1/9 1949	
• tvättmedel	12/5 1940	-	22/1 1949	
• mjöl, bröd	8/9 1940	-	3/10 1948	
• fläsk	6/10 1940	-	20/6 1949	
• kött	1/4 1941	-	20/6 1949	
• ost	3/11 1940	-	19/7 1946	
• sirap	3/11 1940	-	1/9 1949	
• risgryn	8/12 1940	-	28/2 1947	
• matfett	29/12 -40	-	25/3 1949	
• ljus	7/1 1941	-	8/9 1946	
• havregryn	15/1 1941	-	14/7 1948	
• korngryn	15/1 1941	-	14/8 1944	
• korngryn	25/2 1945	-	3/10 1948	
• mandel	1/7 1941	-	16/9 1945	
• kryddor	1/7 1941	-	15/11 1945	
• makaroner	17/7 1941	-	16/9 1945	
• makaroner	7/4 1946	-	22/8 1948	
• ägg	24/9 1941	-	31/12 1945	
• torkad frukt	10/10 1941	-	24/2 1946	
• ärter	19/11 1941	-	21/5 1944	
• grädde	20/11 1941	-	31/1 1944	
• potatismjöl	14/12 1941	-	21/5 1944	
• potatismjöl	17/1 1945	-	16/9 1945	
• textilvaror	1/1 1942	-	23/11 1945	
• bönor	1/1 1942	-	16/9 1945	
• tobak	27/5 1942	-	20/9 1945	
• skor	22/4 1943	-	25/11 1945	
• soda	18/7 1943	-	16/9 1945	
• salt	7/1 1945	-	16/9 1945	

Nytt -42

Under
Säsong

Brödstandardisering

Lars Nystedt 8.6.98

Senhösten 1939 infördes brödstandardisering i Sverige. Systemet kom att leva ända till början av 1960-talet, övervakat av Statens priskontrollnämnd.

Endast vissa brödsorter fick bakas och de skulle ha fastställda ingredienser. Detta var enda sättet att övervaka prissättningen av bröd. Brödkulturen i Sverige förföll (SR: sirapslimpa mm). LN anser att det var absurt att utgå enbart från råvaruinnehållet i brödet och inte efter hur det bakades. Samma ingredienser kan enligt LN bli helt olika bröd beroende på hur man arbetar.

KPI beräknades med utgångspunkt från priset på franskbröd. På 1950-talet blev det en gång en landsomfattande bagerikonflikt för att man inte kunde komma överens om priset på småfranska. Det absurda var att småfranska åts mycket i Stockholm, men knappast i övriga landet.

En ny tid

1. JÄMTLAND EXPLOATERAS

Värdelös var inte bondeålderns skog. Av skogen fick man byggnadstimmer, bräder, kol, tjära, laggkärl, åkerredskap, näver, bast, vidjor, gärdsel, ved samt furubark, löv och granris till husdjuren. Men det var svårt att omsätta den i reda pengar. Tidigt kände man till den stora efterfrågan på virke borta i Västeuropa. Man drömde om den dag då de långa, raka spirorna till master på de seglande skeppen skulle kunna forslas ut från jämtlandsskogarna. Försök gjordes också. En föregångare var bergmästare Burman, som 1764 byggde ett sågverk i Anjan högt uppe i Kall, för export via Norge. Ännu tidigare byggde sundsvallsborgaren Nils Gulliksson Lundberg och några bönder en såg i Ljungå i hans födelsesocken Hällesjö. Anjansågen förde en tynande tillvaro, men Ljungå blev Jämtlands enda större träindustri före järnvägens tillkomst. Läget var valt för att virket skulle kunna forslas den korta landvägen från Gimån över till Indalsälven nedströms de stora forsarna.

Skiftena ledde inte till den omvälvning som vi har läst om i skolböckerna. I Jämtland flyttades mindre än var femte gård ut från redan tidigare glesa byarna. Mycket större förändringar kom genom hemmansklyvningen.

Skogsarbete med häst. När man ser bilden tror man gärna att det är en verksamhet som har pågått sedan urminnes tid. Men så är det inte. Teknik och utrustning är nybeter från slutet av 1800-talet, då skogen exploaterades och värmlänningar strömmade hit för att lära jämtarna att köra timmer.

Avvittringen

En förutsättning för att skogen skulle kunna säljas var att den kom i enskild ägo. Genom skiftena drogs gränserna upp mellan de enskilda gårdarna. Genom avvittringen delades de vidsträckta avradslanden i en del som blev böndernas egendom och en del som skulle tillhöra kronan och ge utrymme för nybyggen. Avvittringen skedde till stor del på 1820-talet. Med enastående generositet från kronans sida övergick nästan all mark i enskild ägo. Det skapades hemman med enorma arealer. I Ström fick varje mantal (vanligen flera gårdar) över 6 500 ha, och i Åre fick nio nybyggare dela på ett område på hela 70 000 ha. Det är en ödets ironi att det allmänna just nu avhände sig möjligheten att styra utvecklingen, just innan skogen blev guld värd, och just innan utmarksnäringarna, som var motivet för de stora fastigheterna, förlorade sin betydelse. Men kortsyntheten var ideologiskt betingad. Tidens lösen var att bara genom enskilt ägande kunde produktionsmedlen bli effektivt utnyttjade.

Två parstugor från bondeålderns storbetstid. De står på två olika gårdar, men någon gång omkring 1800 kom ägarna överens om att bygga ihop dem för att det skulle se ännu mera imponerande ut. Backen, Ås.

Småsågar och bondeslott

Med avvittringen följde ökad aktivitet i skogen. På tjugo år fördubblades antalet husbehovssågar, och i mitten av 1850-talet fanns mellan 400 och 500 småsågar. Man kan skönja dem än i dag, genom den modernisering av byggnadskulturen som blev följden, med utvändig brädpanel på de högresta, rödfärgade parstugor i två våningar, som blev jämtbondens obligatoriska statussymbol under bondeålderns sista storhetstid på 1830-, 1840- och 1850-talen. Också invändigt kläddes husen med bräder, i tak, väggar och golv, där de bilade golvplankorna nu kom ur bruk. Eftersom övervåningarna ofta förblev oinredda, mera till för att visa ägarens rikedom och betydelse än för praktisk nytta, finns fortfarande sådana inredningar i behåll, med släthyvlade och av ålder sidenglänsande träpaneler på väggarna, underbara monument över det gamla bonde-Jämtland.

Flottlederna – Jämtland öppnas för exploatering

Men tills järnvägen kom saknades förutsättningarna för en sågverksindustri i Jämtland. Enda sättet att sälja virke var flottning. Redan tidigt på 1800-talet hade staten gjort vissa insatser för att möjliggöra flottning vid huvudälvarnas forsar och vattenfall, och bönderna närmast Indalsälven kunde därför sälja bjälkar nedåt kusten. Men för att någon större del av skogen skulle bli tillgänglig måste bivattenflödena rensas, alltifrån de stora åarna till de minsta bäckarna. Bönderna saknade resurser att göra detta eller i

Flottningen till kusten har i senare tid skett på en enda sommar. I början tog det två eller tre år innan virket var framme.

alla fall tyckte de att utbytet var för osäkert och insatsen för stor. Det var inte lätt att inse att en ny tid hade brutit in. Många såg timmerförsäljningen som en tillfällig inkomstmöjlighet tills de grövsta träden var huggna. Därför blev det utombys krafter som tog ledningen. Bönderna blev offer för en utveckling som med obönhörlig logik ledde fram till 1950-talets jämtlandskris.

Från 1840-talet började kustlandskapens sågverksindustrier åta sig upprepning av flottleder, mot rätten till stränderna och rätten att köpa virke. Avtal på avtal skrevs med bönderna, som villigt avstod från strandrätten mot förverkligandet av den länge hägrande möjligheten att sälja timmer ur skogen. Redan på 1850-talet flottades ända uppe i Rätan och Skålan och i Hammerdals-sjöns biflöden. Vid ingången till 1870-talet var Jämtland öppnat för exploatering ända upp i fjällområdet.

Bönderna fick också arbetsförtjänster genom de väldiga arbeten som blev följden med bortrensning av urskogsavfall och årtusendens bråte som belamrade vattendragen, borttagande av bäverdammar och sten, uppbyggnad av styrkistor, timrade rännor, kanaler och alla de dammar som behövdes för att styra vattentillgången. Flottningsperioden igenom pågick arbetena med förbättring av flottlederna, med sprängningar, utgrävningar och uppförande av allt effektivare byggnadsverk. Genom märkligt oförstånd finns föga kvar av dessa anläggningar, monument över den moderna tidens ankomst till Jämtland. Bara i Indalsälvens och Ljungans vattensystem satsade man på 1970-talet 30 miljoner kronor på att utplåna alla spår av flottningsperioden. Genom dessa sk återställningsarbeten har man också skapat en konstlad miljö som aldrig funnits tidigare, med ökad upprepning av vattendragen i stället för att låta dem få tillbaka den steniga miljö som var deras naturliga och för fisken gynnsammaste.

Skogen säljs

För skogsbolagen räckte det inte någon längre tid att bara köpa de timmerstockar, som bönderna valde att avverka när de behövde pengar. Bolagen var ute för att göra stora vinster, och det snabbt. Om de själva disponerade skogarna skulle de kunna ta hand om virket i den takt som exporten medgav. Därför övergick man till att köpa avverkningsrätten till skogen. Bönderna häpnade, när de bara för rätten att under 50 år hugga grovskogen kunde få betalt lika mycket som hela hemmanets värde eller mera. Enbart under de tio åren före 1868 skrevs avverkningskontrakt för en tredjedel av alla skogar i landskapet. Samtidigt började bolagen samverka. Gemensamma flottningsföreningar kunde börja verksamheten, när nu inte längre rätten till flottningsavgifter var virket skulle hamna.

Flottare i Ursbäcken, Alanäs, 1920-talet. Man har byggt en kanal av sten och stockar för att virket inte ska fastna. Men ändå kunde det bli stora brötar när det ville sig illa.

Bland dem som köpte den mesta skogen i södra och östra Jämtland märks firmorna P F Heffner, James Dickson & Co, Rev. Prescott & Co, och framför allt tysken Friedrich Bünsow, grundare av Skönviks bolag och byggherre till det väldiga palats man ännu kan se på Strandvägen 29–33 i Stockholm. Också några jämtar gav sig in i leken, framför allt östersundaren, senare sundsvallsbon Nils Wikström, bonden Paulus Wikström i Mårdsjön, och Nils Olof Näs, som började som skogsarbetare och flottare, men som genom finurliga affärer blev en av sågverkspatronerna. Andra jämtar uppträdde som agenter och bulvaner för bolagen, t ex skolläraren Lars Albert Flygt, som var Bünsows representant och förvaltare på Ljungå. Men oavsett vem som köpte skogen kom sågarna att ligga vid kusten, och de företag som skapades kom genom fusioner att uppgå i större, i många fall till slut i våra dagars SCA.

Guldruschen

När bolagen fått skogen i sin hand följde snabba förändringar. I ett svep fick bönderna en ny bisyssla. Som timmerkörare och huggare åt bolagen fick man större kontantinkomster än någon-

Snabbast var utvecklingen under "stortia", den av fransk-tyska kriget framkallade högkonjunkturen på 1870-talet.

sin tidigare. Några årtionden in på 1800-talets andra hälft hade de gamla binäringarna mer eller mindre fullständigt trängts ut av skogen. Kombinationen jordbruk om sommaren, skogsarbete om vintern, blev för flera generationer det normala levnadssättet. Men det ensidiga beroendet av skogsbolagen och trävarukonjunkturen gjorde näringslivet sårbart på ett helt annat sätt än förr. Samtidigt glömde man mycket av den gamla företagsamheten, som skulle ha behövts när Sverige efter senaste kriget utsattes för nästa stora omvälvning.

Den arbetskraft som stod till buds räckte inte på långa vägar. När det rådde högkonjunktur erbjöds svindlande förtjänster och följden blev en förmlig guldrusch av arbetare till Jämtland och andra delar av norra Sverige. Framför allt var det värmlänningar, dalkarlar och hälsingar som på detta sätt bröt upp från sina hemtrakter och sökte lyckan i skogarna. Man kan lätt tänka sig den stämning av vilda västern som rådde under detta, den första generationens skogsarbetarliv. Och för många av dem som kom var alternativet just en amerikautvandring.

Huggare och körare

Men bönderna behöll ett övertag. Det var framför allt de som kunde ställa upp med häst och på entreprenad åta sig avverkningar. Körarna anställde egna huggare, två, tre eller fyra, antingen grannar och släktingar eller utombys arbetare. De som körde

hade också mer betalt. Så länge som snön låg varade avverknings-säsongen. Var det ett snöfattigt år så blev det kris och inkomster-na uteblev. Än värre drabbade tider av lågkonjunktur och vikande trävaruexport.

Den första tiden högg man de grövsta träden, urskogens tallar och granar, med dimensioner som vi inte ser i dag, men alltefter-som de tog slut övergick man till klenare virke. Samtidigt utvecklades tekniken. Först hade man bara yxor. På 1870- och 1880-talen kom stocksågen som hanterades av två man, och därefter timmersvansen, som kunde skötas av en man ensam. Dragsax och barkspade kom i bruk. Kördonen förbättrades från primitiv släpning stock för stock, med en stötting under framänden, till den stora, tunga värmländska bogsläden och vidare till smidiga, flerdelade kälkar och stöttingar med ledade medar. Arbetet gick fortare och tiden för körningen halverades. På 1870-talet lär det ha krävts tretton arbetstimmar för avverkning, körning och flottning av en kubikmeter, på 1920-talet bara sju timmar.

Timmerkojor

Livet i skogarna var hårt. Gamla tiders bondeliv kan knappast ha inneburit större umbäranden än de som bjöds i de snörika skogarna, där huggare och hästar kunde vada till midjan i snö, än i slask, än i 30-gradig kyla, hela tiden med ackordets hetsande piska över sig, och i regel utan ordentliga bostäder där man kunde torka kläderna, få riktig mat och ordentlig vila. Långt in i vårt århundrade var en timmerkoja med öppen eldstad och håll i

Snabbast var utvecklingen under "stortia", den av fransk-tyska kriget framkallade högkonjunkturen på 1870-talet.

sin tidigare. Några årtionden in på 1800-talets andra hälft hade de gamla binäringarna mer eller mindre fullständigt trängts ut av skogen. Kombinationen jordbruk om sommaren, skogsarbete om vintern, blev för flera generationer det normala levnadssättet. Men det ensidiga beroendet av skogsbolagen och trävarukonjunkturen gjorde näringslivet sårbart på ett helt annat sätt än förr. Samtidigt glömde man mycket av den gamla företagsamheten, som skulle ha behövts när Sverige efter senaste kriget utsattes för nästa stora omvälvning.

Den arbetskraft som stod till buds räckte inte på långa vägar. När det rådde högkonjunktur erbjöds svindlande förtjänster och följden blev en formlig guldrusch av arbetare till Jämtland och andra delar av norra Sverige. Framför allt var det värmlänningar, dalkarlar och hälsingar som på detta sätt bröt upp från sina hemtrakter och sökte lyckan i skogarna. Man kan lätt tänka sig den stämning av vilda västern som rådde under detta, den första generationens skogsarbetarliv. Och för många av dem som kom var alternativet just en amerikautvandring.

Huggare och körare

Men bönderna behöll ett övertag. Det var framför allt de som kunde ställa upp med häst och på entreprenad åta sig avverkningar. Körarna anställde egna huggare, två, tre eller fyra, antingen grannar och släktingar eller utombys arbetare. De som körde

Med högfjällshotellet och järnvägens stora anläggningar mitt uppe på fjället kan Storlien ses som ett enda stort monument över järnvägens ankomst till våra trakter. Här hölls också den stora invigningsfesten den 22 juli 1882.

2. ISOLERINGEN BRYTS

När järnvägen till slut nådde Jämtland hade den föregåtts av många års strider om vilken sträckning den skulle få. Åter bröts jämtarnas intressen mot de egentliga norrlandslandskapens, som ville ha banan nära kusten, och tvärförbindelsen mot Trondheim långt norrut, så att Östersund bara skulle få ett stickspår. Som tur var kunde jämtarna och deras riksdagsmän, med Nils Larsson i Tullus och mörsilfödde hovpredikanten Per Lithner i spetsen, övertyga regering och riksdag. Otroliga förväntningar knöts till banan. Den skulle skapa industri och sysselsättning, sänka priserna, göra slut på isoleringen och tillföra landskapet oändliga rikedomar. Framgångarna i riksdagsbehandlingen firades med väldiga fester i Östersund, med ett mäktigt uppbåd av mat och dryck, högtidliga tal och tacksägelsetelegram till konung och överhet.

Järnvägen började byggas 1875. Bygget var ett jätteföretag som sysselsatte upp till tusen personer. Rallarna logerades i tält och primitiva kåtor, fick lägga långa kavelbroar över de västjämtska myrarna, och bitvis släpa allt material för hand, där hästarna inte kunde ta sig fram. I oktober 1878 hade Bräcke förbindelse med Stockholm. Året efter kom järnvägen till Östersund, och i juli 1882 kunde Oscar II inviga banan ända till Trondheim. Redan samtidigt ville se detta som den moderna tidens ankomst till Jämtland.

Bolagsägd mark 1906. I öster, söder och norr har vi det bolagsdominerade området. I Västjämtland framstår Käll som undantag, men det beror på gamla Huså bruk. Mörkt: över 50 % bolagsägo. Ljusare ton: över 25 %.

Under 1900-talet har bolagen i regel sålt själva gårdarna med inägomark och en liten plätt husbehovsskog.

Länets problem beror på att större delen av skogarna "ägas eller under avverkningsrätt innehavas av bolag eller enskilda affärsmän, vilka hava sina huvudkontor utom länet. Dessa placera i allmänhet icke kapital inom länet på annat sätt än genom inköp av nya skogar... och något intresse för länets framåtskridande finnes av naturliga skäl icke hos dem". (Landshövding Sparre 1902.)

städerna. Över hälften stannade kvar som arrendatorer och födorådstagare, och av de övriga var det många som köpte nya gårdar för köpesumman. Men däremot är det sant att deras barn ofta blev arbetare och utvandrare, och Stadlings syn på de ekonomiska frågorna pekar klarsynt fram mot problematiken i våra dagar.

Vad Stadling ville var att få till stånd en "reduktion". Bolagsskoggarna skulle bli socken- och häradsallmänningar. Så långt gick man nu inte, men 1906 förbjöds bolagsköp i de nordligaste länen. Till de ledande krafterna i den utredning som föregick beslutet hörde en annan jämte, riksdagsman Jöns Bromée i Billsta. Det är intressant att se hur synen på norra Sverige ställs på sin spets i denna fråga. Å ena sidan fanns Stadlings och Bromées och deras meningsfränders hävdande av den inhemska befolkningens rätt, å den andra den öppet kolonialistiska inställningen att "Norrländ och den skogsbärande delen av Dalarna" inte var lämplig för annat än skog och för att lämna material till en förädlingsindustri.

Den ekonomiska självständigheten förloras

När förbudslagstiftningen kom hade redan 38 procent av all enskild jord i Jämtland övergått i bolagsägo, och även om inhemska företag ägde en del av detta, så har utvecklingen senare gjort att skogsindustrierna vid östersjökusten har fått det mesta i sin hand. I en socken som Bräcke ägde bolagen nära två tredjedelar av arealen. Särskilt bolagsdominerade områden var södra, östra och norra Jämtland. Däremot klarade sig den gamla kärnbygden kring Storsjön relativt väl och likaså de stora, centrala byarna med gamla släktgårdar i många i övrigt bolagsdominerade socknar, t o m i Bräcke. I första hand kom bolagen över nybyggen och utbyar, där man först och villigast skrev på avverkningskontrakten. Sammanfattningsvis kan man säga att det som övergick i bolagens ägo var stora delar av de gamla avradslanden. Det som staten hade velat ge jämtarna för att de skulle få ökad frihet att utnyttja landskapets resurser kom i stället att medföra motsatsen.

För vad som hände var att det gamla, mångsidiga näringslivet försvann. Jämtarna blev ensidigt beroende av en enda näring, och när denna en dag svek, fanns inget annat att övergå till i stället. Man blev också beroende av beslutsfattare med intresset inriktat på kustlandskapens industri, och ännu på 1980-talet går det inte att få stöd till att bygga upp en inhemska virkesförädling i större skala, eftersom det skulle rycka undan grunden för industrin vid kusten. Som vi snart ska se, kan man fråga sig om resultatet hade behövt bli detsamma, i fall järnvägen hade kommit några årtionden tidigare.

över jordbrukets förfall, när bönderna föredrog de snabba inkomsterna i skogen, och över att åkern undandrog jordbruket och i stället användes för foder till de otaliga hästar som arbetade i skogen. Tyvärr finns inga grundligare undersökningar om hur det egentligen var med detta. Man kan ju också konstatera att jordbruket här för första gången fick en närmarknad, t ex genom försäljning av mjölk och andra färskvaror.

Bolagen köper skogen

Nästa etapp i skogsbolagens framträngande tog fart på 1880-talet, sedan hemmansklyvningen släppts fri, och tiden närmade sig då avverkningsrätterna skulle löpa ut. Nu började bolagen i större skala köpa skogarna, och ofta hela gårdarna. Den tidigare utvecklingen hade givit dem ett enormt övertag, som nu utnyttjades för att med lock och pock förmå bönderna att sälja. Med försäljningen av avverkningsrätten hade bonden avhänt sig inkomsterna från skogen, men han var fortfarande skattskyldig. Om pengarna var förbrukade följde lätt skuldsättning och tvångsförsäljning. Samtidigt hade skogens ökade värde höjt jordpriserna så att nästan bara tvåvarupatronerna hade råd att köpa. Prisnivån blev också ödesdiger vid arvsskiften, som lätt slutade med försäljning eller skuldsättning, eftersom den nye bonden inte kunde få loss de pengar som behövdes för att lösa ut medarvingarna. Och om bolagen inte kom åt gårdarna på annat sätt gick det att tvinga fram en försäljning, t ex genom att bolaget som ägare till någon fastighet i en by begärde en kostnadskrävande förrättning om laga skifte, som satte bönderna i ekonomiskt trångmål. Bolagsköpen

En resa Östersund–Stockholm
och två dagar med övernattnig i
Bollnäs.

Sågverksarbetarnas arbetstid var
11 timmar/dag, 64 timmar/vecka
1891.

Järnvägen formar bygden

I alla stycken höll järnvägen inte vad den lovat, men bra nära. En kolossal inflyttning och uppblomstring av näringslivet följde. Enbart järnvägens egna anställda var ett stort tillskott. Personaltätheten antyds av alla små banvaktsstugor som ännu kantar banan. Nya orter uppstod kring järnvägsstationerna, som ofta var placerade en bit ifrån de gamla byarna. På så sätt fick vi dubbelorter som Anviken-Pilgrimstad, Bye-Mörsils tätort, kyrkbygden-stationssamhället i Mattmar. Stora tätorter växte upp på platser som förut haft ringa betydelse, Krokom, Kälarne och Ragunda stationssamhälle. Men det viktigaste järnvägssamhället blev Bräcke, som med sina stora, nu mestadels rivna anläggningar var en knutpunkt mellan tvärbanan och stambanan.

Ångsågverken

Genom järnvägen fick även Jämtland en sågverksindustri, fastän i blygsammare skala, och i många fall bara som filialer till industrier utanför länet. Störst betydelse fick de i Västjämtland. Det lönade sig nämligen inte att flotta virket härifrån, och därför var det först nu man kunde börja att exploatera de västjämtska skogarna.

Om man sågade på platsen kunde de färdiga produkterna exporteras med järnväg via Norge. Till stor del med norskt kapital byggdes snabbt en rad ångsågar kring Järpen, där ett industrisamhälle växte upp. Andra sågar startades i Ocke och Äggfors, den senare en vattensåg som drevs av bönderna själva. En skotsk industriman försåg Jämtland med landskapets första pappersmassefabrik, Hjerpens Cellulosafabrik, 1886, nedlagd först 1962.

Även i Bräckeområdet ändrade järnvägen trävaruindustrins förutsättningar. Om man byggde ångsågverk kunde man spara in den svåra och tidskrävande flottningen nedströms Revsundssjön. Därför fick vi också här en rad egna industrier. Frågan är vad som hade hänt om järnvägen hade byggts innan de stora bolagen redan hunnit lägga under sig råvarutillgångarna. En viktig roll för tillkomsten av ångsågarna i Bräckeområdet spelade två lokala företagare, grosshandlarna Petter Edling i Bräcke och Erik Olof Sundin i Stavre. Längre fram skulle man finna att just de sågverk som hade ett lokalt förankrat ägande skulle ha den största kraften att överleva. Till dessa hörde den enda av alla dessa 80-talsindustrier som ännu är i drift, Gällö sågverk.

För Östersund innebar järnvägen en total förändring. Folkökningen var enorm. På kort tid bytte hela staden gestalt och ännu är det 80-talsbebyggelsen som präglar Östersund, framför allt Storgatan, den dåvarande huvudgatan.

Östersund – 80-talsstaden

Men ingenting gick upp emot den uppblomstring som järnvägen innebar för Östersund. Redan på 1840–60-talen hade staden visat ökad livskraft, befolkningen hade flerdubblats, och rollen som handelscentrum hade stärkts genom lanthandelns tillkomst, ångbåtstrafiken och de goda tiderna inom jord- och skogsbruk. En rad nya institutioner hade tillkommit, daglig tidning, läroverk och sparbank. Men allt detta var ingenting mot den mirakulösa utveckling som satte fart genom järnvägen. Folk strömmade till från alla delar av landet utom från de nordligaste länen. Bara en tredjedel av de nya invånarna kom från själva Jämtland.

Stora delar av staden skiftade totalt utseende. Nya hus byggdes och gamla moderniserades för att man ville följa med sin tid. Staden fick en enhetlig tvåvåningsbebyggelse, med timmerhus, som var klädda med spåntad panel från de nya sågverken, och rikt smyckade med sågade, hyvlade och delvis snidade detaljer i lister, pilastrar och konsoler, allt målat i ljusa oljefärger. Raden av mer eller mindre oförändrade hus längs Storgatan, från torget och ned mot järnvägen, ger än i dag en uppfattning om 80-talsstadens utseende. Och det egna utrymmet räckte snart inte till, utan förorter växte fram i Odenslund omedelbart söder om staden, och i Hornsberg på Frösön. Den nya järnvägsstationen blev en av de till omsättningen större i landet. Östersund blev inlandets oomtvistade centrum, med ett handels- och tidningsområde som fram till våra dagar inte bara har täckt Jämtland och Härjedalen, utan också delar av landskapen i norr och öster.

Engelskfödde grosshandlaren Percy Luck hade gården Hoberg i Orra Kall, 111 000 hektar jaktmarker och en tam älg i vardagsrummet.

Jämtland blir turistland

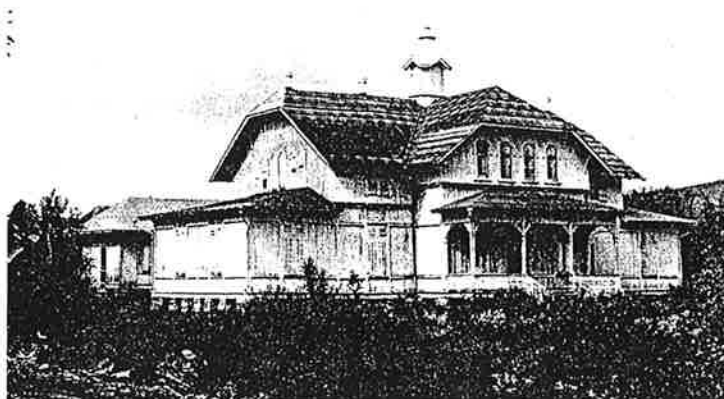
En följd av järnvägen var också turismen, som från en blygsam början blivit en av våra viktigaste näringar. Långt tillbaka i tiden var Jämtland berömt för sin skönhet. Talrika resenärer har i hänförda ordalag skildrat utsikten från Frösön och berättat om de mest överdrivet äventyrliga bestigningar av Åreskutan.

Vid mitten av 1800-talet upptäckte rika utlänningar möjligheterna till jakt och fiske. Engelsmän, och i deras efterföljd svenska grosshandlare som Oscar Dickson i Göteborg, företog safariliknande expeditioner till fjäll och forsar, komplett med infödda bärare och allt. Än i dag står de stora jaktvillorna i Rensjösetern, i Bådsjöedet och i Medstugan som minnen över dessa gästspel i u-landet Jämtland.

En annan form av tidig turism var färden till badinrättningarna vid Ytterråns hälsobrunn, och i Mörsil, där den av bonden Elias Olofsson i början av 1860-talet anlagda Eggens badinrättning 1891 omvandlades till Mörsils sanatorium, ett av Sveriges första. Nu var det "luftgästernas" tid. Man reste till Jämtland för att vårda sin hälsa. Tuberkulossjuka kom till dr Horneys sanatorium i Mörsil och till dr Westerlunds i Storlien, föregångaren till Storliens högfjällshotell. Vanliga luftgäster inkvarterades i byarna utmed järnvägen, och företog stärkande utfärder till Tännforsen och Åreskutan. De första turistanläggningarna började komma till. En av pionjärerna var bonden Per Bertilsson i Bynom i Hallen, som bröt väg in i ödemarken och byggde upp Bydalens fjällanläggningar mitt i Oviksfjällen.

Men den mesta turismen höll sig längs järnvägen, där platser som Hålland, Undersåker, Björnänge, Åre, Duved, Enafors och Storlien blev allt mer välbekanta. Centrum var Åre. För det får vi nog tacka riksdagsmannen Gunnar Eriksson i Mörviken, som lyckades

Rensjösetern ligger i väglöst land norr om Storlien. Den stora jaktvillan byggdes av träpatronen Oscar Dickson. Litet av den forna glansen kring detta sovande Törnrosaslott anar man, om man vet att huset bland annat rymmer en stor festsal med åtta meters takhöjd.

I Ströms Vattudal och på Kallsjön blev skogsarbetet grunden för en ångbåtstrafik, som i sin tur öppnade vida områden för turismen. Huvudorter för turismen i Vattudalen var Gäddede och Bågede.

få järnvägen dragen söder om Åreskutan i stället för förbi det ännu livskraftiga Huså, och som till och med lyckades få stationen till sin hemby, nuvarande Åre samhälle. Kring stinsens "turistutspisning" i stationshusets väntsal växte det snabbt fram en turistort med hotell och restauranger. Bygden ändrade utseende med nya hus och byggnadsstilar, och nya inbyggare strömmade till. Tidigt insåg man att här, om någonstans, hade man möjligheter att skapa en svensk motsvarighet till de stora turistorterna i Alperna och Norge. Det första stora Åreprojektet förverkligades 1909 genom byggandet av bergbanan, och som minnen av den tid som följde står ännu de stora hotellen Grand (nu Diplomat), Åregården och Sporthotellet.

Det är viktigt att komma ihåg att länge var turismen en sommarturism. Det var härdande promenader och utflykter till vackra platser, forsar och andra sevärdheter man sökte, och de sportsliga prestationerna var bergsbestigningar, inte minst kring Sylarna, där Svenska turistföreningen tidigt började bygga den första av de anläggningar som föregått den nuvarande Sylstationen. Kring Sylarna växte det fram ett helt nätverk av vandringsleder och fjällstugor, som öppnade det stora fjällområdet söder om järnvägen för oförvägna turister.

Året 1897 ska Bydalen ha öppnats också vintertid, och nu kom skidåkningen. Särskilt var det i Åre som man på ett imponerande sätt byggde upp mängder av aktiviteter för att skapa en svensk vintersportort. I talrika bilder av den kände samefotografen Nils Thomasson möter vi alla dessa tidiga vinterturister i bobsleighbanan, vid curlingklotet, på skidutflykt och under skidtävlingar eller som beundrande åskådare inför gästande renhjordar. Så

3. MEKANISERING OCH PENNINGHUSHÅLLNING

Med järnvägen följde en total förändring av näringslivet. Industri-
varor vällde in med billiga järnvägsfrakter och spreds genom det
allt tätare nätet av lanthandlare. Spannmål från världsmarknaden
kunde köpas i obegränsade mängder. Inte bara den gamla for-
handeln blev onödig, utan också den kornodling, som sedan
urminnes tider har varit grunden för försörjningen. Jordbruket
hamnade i kris. Men den kunde övervinna ty samma utveckling
som ryckte undan grunden för den gamla bondenärningen skapa-
de också nya möjligheter. Med skogsbygdernas och de nya tätör-
ternas arbetare-, handels- och tjänstemannabefolkning uppstod
en marknad för mjölk, smör, ost och kött – alla de färskvaror som
förut inte hade gått att avyttra. För första gången kunde männi-
skor leva tryggt utan att själva äga eller disponera jord att odla.
Jordbrukets nya uppgift blev att förse de växande skarorna av
lönearbetare med ladugårdsprodukter.

Jordbruket omvandlas

I ett slag förverkligades nu allt det som landshövdingar och andra
förståsigpåare så länge hade predikat. Jordbruket inriktades på
mjölkproduktion. Ett intensivt arbete sattes i gång med att genom
premieringar, tjuvföreningar och kokontroll förbättra boskaps-
stammen och höja mjölkavkastningen – det var i detta samman-
hang som fjällkon räddades. Skötseln av djuren förbättrades. Man
byggde stora, luftiga ladugårdsbyggnader i stället för de små,
mörka och ohygieniska. I de nya ladugårdarna byggde man un-
der ett tak in en rad olika funktioner som förut varit egna hus,
och dessa långa ladugårdslängor hör till det som i dag sätter sin
prägel på landskapet.

Men också själva odlingslandskapet förändrades. Det var nu vi
fick de stora, öppna lägdorna i sluttningarna ned mot sjöar och
myrar, skapade för att möjliggöra största möjliga höproduktion.
Utmarksslåttern förlorade sin betydelse och åkermarken togs i
anspråk som slåttervall. Men det kunde inte ske utan att den
avsevärt utvidgades. Nyodlingsverksamheten ökade. Den gamla
ängsmarken i gårdarnas närhet bröts upp till åker, samtidigt som
de befintliga åkrarna förbättrades genom stenbrytning och bort-
tagande av stenrösen. Man odlade timotej, klöver och andra
vallväxter och plöjde bara vart fjärde eller femte år för korn och
potatis. Hur snabbt förändringen gick framgår av att ännu 1880
användes bara en tredjedel av åkern för vallodling, men 1913 så
mycket som tre fjärdedelar.

I samband med denna nyodling
hittades en stor del av våra forn-
fynd.

Ett centrum för bondenärningens
omvandling var Ope lantmanna-
skola, grundad 1862 och före-
gångare till nuvarande Torsta-
skolan.

Övergången från slätter av naturmark till vallodling påskyndades av ökade arbetslöner. Och än mera betydde mekaniseringen. Med den tekniska utvecklingen och industrins framväxt följde snabbt förbättrade lantbruksredskap, och genom de ökade konstantinkomsterna kunde bönderna ta dem i sin tjänst. Slättermaskiner och moderna järnplogar fanns snart på nästan varje gård. Andra viktiga nyheter var hästräfsor, såmaskiner och inte minst separatorer.

Ett nytt sätt att leva

Den industriella tidsåldern hade börjat. Borta var snart bondeålderns tvång att man måste göra allting själv, att man måste undvika alla kontanta utgifter. Industriprodukter började ersätta hemslöjden. Specialiseringen ökade och en växande skara hantverkare övertog många av självhushållets uppgifter. Skräddare och sömmerskor åtog sig att sy kläder av industritillverkade köpetyger eller av hemvävt ylle, som man numera inte spann eller färgade själv ute på gårdarna, utan lämnade bort till någon av provinsens fabriker. Så ingick gammalt och nytt förening, och endast gradvis tappade man kontakten med bondeåldern.

1881 startade Östersunds ångbryggeri, nuvarande Till-bryggerierna, sin verksamhet.

Mängder av kaffe, socker och andra kolonialvaror konsumerades, öl köptes från de nystartade bryggerierna och ett viktigt inslag i dieten var sylt, på lingon, hallon och hjortron. Och inte minst ökade bruket av färskvaror, mjölk, smör och kött, även om de länge fick samsas med inslag ur den gamla förrådshushållningen.

Det gamla bruket att hela familjen och dess tjänstefolk för värmens och vedåtgångens skull vintertid hade sin sovplats i ett enda rum, övergavs alltmera. Husen byggdes nu med ordentliga trossbottnar och moderna eldstäder som kakelugnar och järnkaminer, och man kunde värma upp flera rum. Man hade innanfönster, vita gardiner och krukväxter. Väggarna kläddes med papp och tryckta tapeter, köken fick järnspisar. Den väggfasta inredningen ersattes med vanliga lösa möbler i björk och furu, som tillverkades av snickare, snickeriverkstäder och små möbelfabriker.

Nya hustyper slog igenom. Typiskt för Jämtland blev boningshus i 1 1/2 våning, med låga, liggande fönster längs långsidorna på övervåningen, där bara gavelrummen var inredda. På mindre ställen byggdes kompakta, fyrkantiga "korsbyggnader", med ett rum i varje hörn, kring en skorsten i mitten, i regel rödfärgade och försedda med en tunn, fasspånad panel från närmaste sågverk, med profilerad list mellan våningarna. Detta är den typiska

Till nyheterna i byggnadsskicket hörde tak av träspjälor (sticktak, spåntak), som på 1850-talet började ersätta takved och bräder. I Östersund fick husen p g a brandfaran i stället plåttak.

Jämtlandsstugan, som i rödfärgat eller oljemålat utförande var vanlig också i de nya tätorterna och i Östersunds ytterområden, t ex i Odenslund. I vår tid försvinner den alltmer genom de fasadförändringar som följt i energisparstödets spår. Det är därför viktigt att klargöra att dessa hus är lika värdefulla och angelägna att bevara som de större och längre hus med sex rum, som byggdes på de större gårdarna, även om dessa salsbyggnader är mer magnifika, med sina stora verandor, som kan vara översållade med snickarglädje, så som man ser dem när man t ex färdas fram genom Ragundadalen.

Arbetarfolket

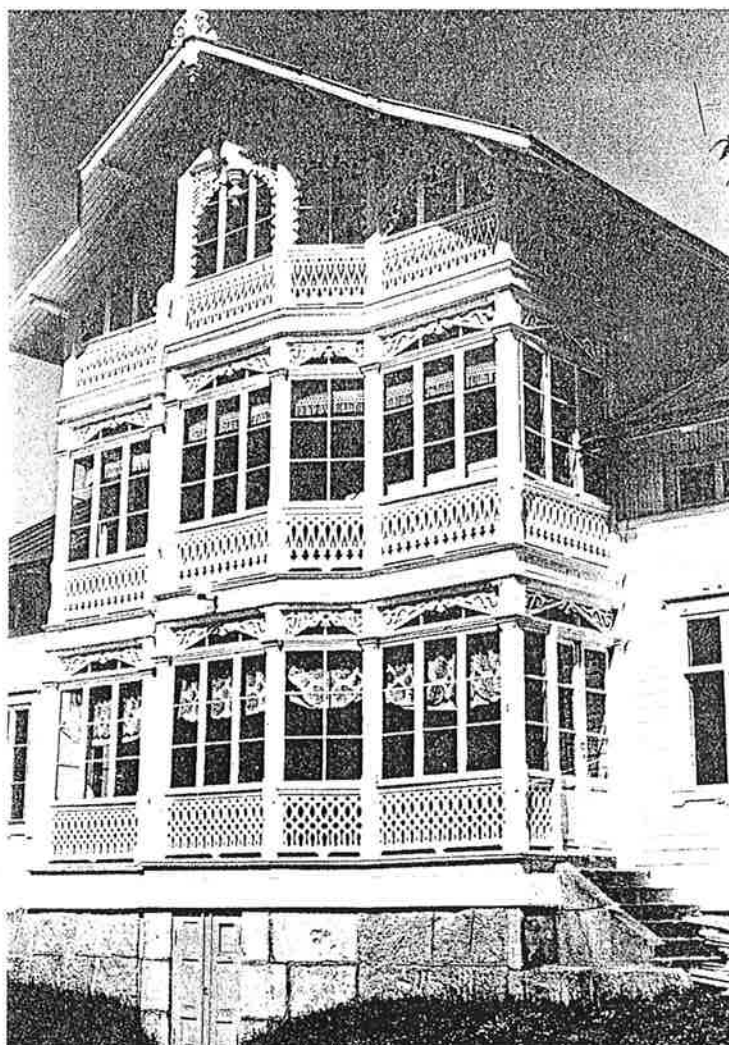
Men alla var inte bönder, och alla var inte delaktiga i landskapets traditioner. Vid sidan av allmogens växte det fram en annan kultur, som mycket snabbare påverkades av det nya, och där mathållning, klädedräkt och levnadsvanor inte avvek från dem som rådde i motsvarande miljöer på andra håll i landet, bland stadens borgerskap, bland landsbygdens skollärare, tjänstemän och handlande, och framför allt bland de stora skarorna av arbetare, som var huvuddelen av befolkningen i skogsbygden, i staden och i tätorterna.

För av det som bönder och myndigheter till en början kunde se som löst folk, en tillfällig invasion av lycksökare som söp, slogs och förförde flickorna, av detta hade nu blivit en samhällsklass som i storlek och betydelse inte stod bönderna efter. Och det var heller inte fråga om utbölingar. En stor del av dem var ju barn till bönder, torpare och soldater, som hade bott i Jämtland sedan urminnes tid. Även de som kom söderifrån hade snart bott här i generationer. Men ändå gick det en klyfta mellan de två samhällsklasserna. Bönderna höll sig på sin kant, arbetarna på sin. Och medan bönderna bättre kunde klara både lågkonjunktur och arbetslöshet, så blev det lätt nöd i sågverkens hälsovådliga arbetarbaracker och i skogsarbetarnas kojor.

Det röda Jämtland – och det gröna

Det är viktigt att konstatera denna uppdelning. För alltifrån denna tid kan vi tala om två Jämtland. Ett rött Jämtland som bygger sina traditioner på arbetarrörelsens kampår, och ett grönt Jämtland, som vårdar traditionen från det gamla bondesamhället. Trots att det nu har gått hundra år sedan den moderna tiden höll sitt intåg i Jämtland lever denna motsättning, med en politisk dualism mellan rött och grönt, där man alltför sällan förstår varandra, där man alltför ofta griper till glåpord och smädelser, alltför ofta talar förbi varandra, alltför ofta hämtar styrka och inspiration blott i sin

Hela Ragundadalen utefter möter man granna gårdar med snickarglädje, huggen stensockel och stor väningsböjd, ett tecken på de välbärgades rikedom i slutet av 1800-talet. Men ingen är så fin som denna. Strånäset i Stugun.

egen miljö – där den röda färgen ännu dominerar tätorterna och de stora skogsbygderna, inte minst i de trakter där skogsbolagen fick mest att säga till om, under det att den gröna ännu har sitt kärnområde i jordbruksbygden kring Storsjön och i ännu jordbruksdominerade sockencentra därutån. Redan i utbredningen av dagens politiska sympatier kan man direkt avläsa det historiska händelseförloppet, och samma klyvning går igen i umgänge, fritidsvanor och föreningsliv. Kanske är det också i denna dualism som vi har en av orsakerna till att man haft så svårt att tackla de väldiga problem som länet har ställts inför under de senaste årtiondena. Kanske hade vi behövt mera av politisk borgfred och gemensam uppslutning kring länets intressen.

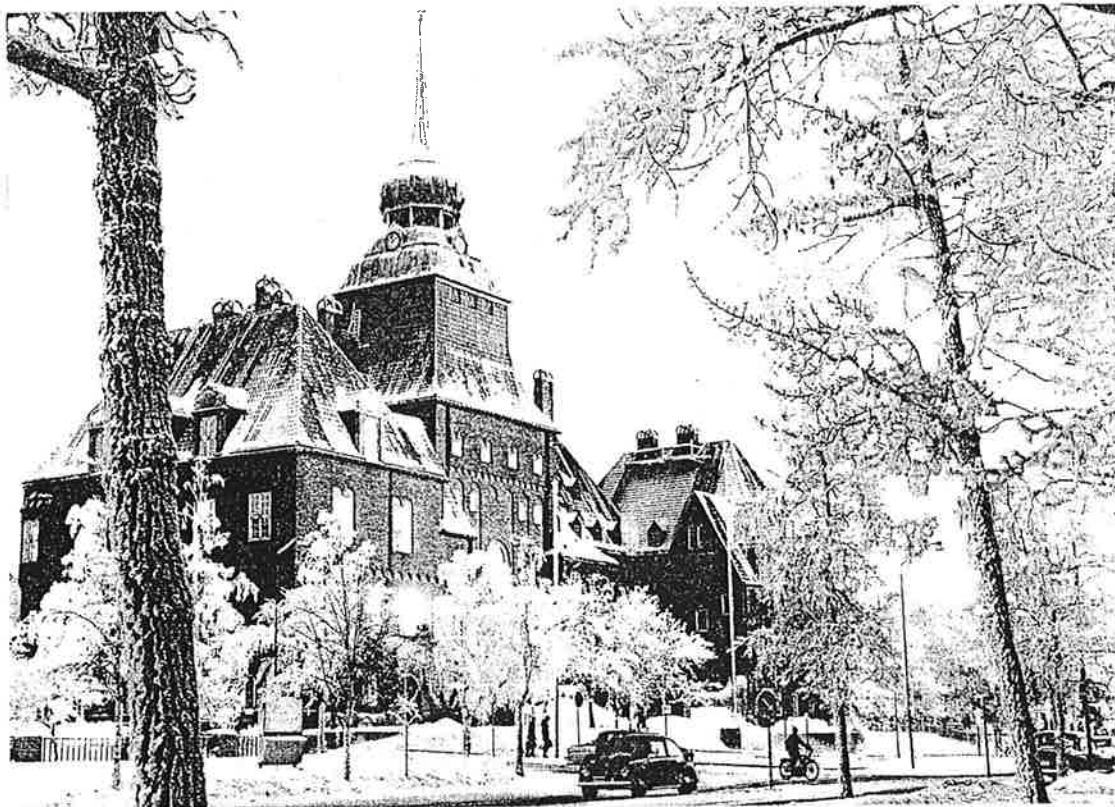
Optimismens och hänförelsens tid

Framstegen i järnvägens spår väckte en tro på Jämtlands möjligheter, som kring sekelskiftet gav upphov till en serie märkliga kraftyttringar, med eko långt utanför landskapets gränser. Som monument över dessa strävanden står Östersunds rådhus som en fyrbåk över staden, ett uttryck för tidens nationalromantiska stämningar och känslan för Jämtlands traditionsarv. Ute i Rödöskogen kan man passera ett litet fyrkantigt rött hus med toppigt tak, som ser ut att vara klippt ur någon arkitekturtidskrift, och kanske också är det. Här bodde småbrukaraposteln Anders Kilian, som genom sitt författarskap mer än någon annan försökte få jämtarna att förverkliga det gröna Jämtlands ideal. Bara några kilometer därifrån ligger Hissmofors Folkets hus, en av landets märkligaste folkrörelselokaler, symbol för arbetarrörelsens framväxt, och inne vid busstorget i Östersund finns Gamla teatern, en gång "världens största godtemplarhus", ett äreminne över den största folkrörelsen i sekelskiftets Jämtland.

Godtemplarna

De mäktiga krafterna i folkdjupen väcktes först genom nykterhetsrörelsen. Den första godtemplarlogen bildades 1882. Redan året efter gick stadens arbetare, småfolk och pampar gemensamt man ur huse för att uppföra det väldiga godtemplarhuset, som från början sägs ha rymt hela 3 000 personer. Inom några år var mer än var tionde jämte ansluten till orden, och mer än var femte godtemplare i Sverige fanns i det avlägsna och glest befolkade Jämtland! Det är svårt att förklara denna enastående anslutning annat än med de stämningar av pånyttfödelse och pionjäranda som järnvägen förde med sig. Ordenshus växte fram runt om i landskapet och blev långt fram i tiden platsen för en bygdegemenskap, som också omfattade sång, musik, teater och inte minst studieverksamhet, där flera generationer fick sin medborgerliga skolning. Med nykterhetsrörelsen och med jämtlandsböndernas naturliga önskemål om fri spannmålshandel följde Jämtlandsliberalismen, som i årtionden totalt dominerade det politiska livet.

Nedläggningen av Hissmofors massafabrik 1979 väckte en våldsam indignation. Med ortens märkliga Folkets hus som fond försöker man levandegöra fabriken historia och arbetarnas kamp för brukets överlevnad.

Östersunds rådhus är ett av mästerverken i sekelskiftets nationalromantiska arkitektur. Tornspirans former är lånade från de gamla klockstaplarna. Lika sevärd är interiören, där ingen röda lämnades ospard när det gällde att skapa en konstnärligt högtstående inredning.

Ungdomsrörelsen

En sommarsöndag 1898 föddes också ungdomsrörelsen, Jämtlands eget bidrag till sekelskiftets idémässiga förnyelse. Vid Hackås kyrka uppträdde den norske folktalaren Peder Svendsen. Inför en stor åhörarskara berättade han vältaligt om den norska ungdomsrörelsen. Jämtlands läns ungdomsförbund bildades. Varje år ordnades väldiga sommarmöten, som i Ås 1900, då förutom högtidstalare från när och fjärran ända upp till 7 000 människor ska ha deltagit. När ungdomsrörelsen spred sig till andra delar av Sverige kom den att färgas av en nationell svensk samling inför unionsupplösningen. Men här i Jämtland var den ett uttryck för de urgamla nära förbindelserna över Kölen, och man medverkade talrikt i varandras möten på ömse sidor om gränsen. Ungdomsrörelsen var ett ovanligt inslag i de svenska folkrörelsernas historia. Vid sidan av tidens politiska och ideologiska motsättningar ville man reformera och förbättra framtiden genom att väcka "sambhörighetskänslan med mänskligheten och kärlek till hembygd och fädernesland". Verksamheten drevs i nära samverkan med godtemplarrörelsen, och i ledningen för båda finner man en rad av tidens förgrundsgestalter i länet.

Till de faktiska resultaten av den våg av entusiasm som ungdomsrörelsen förde med sig får man räkna Birka folkhögskola, tillkomsten av Jämtlands läns bibliotek, och inte minst pånyttfödelser av hemslöjd, folkmusik och bygdekultur. Gemensamt för dessa insatser är landstingets anmärkningsvärt tidiga och starka kulturengagemang, som sträckte sig ända till arkeologisk forskning.

Anders Mattsson i Salom

En gestalt vars fasta vilja man kan skönja bakom det mesta som hände i sekelskiftets Jämtland var den kloke och älskvarde Anders Mattsson i Salom, ungdomsförbundets ordförande och en av de ledande inom godtemplarorden. I sitt levnadsöde förkroppsligar han också landskapets övergång till den nya tiden. Född 1856, och uppvuxen på den månghundraåriga släktgården Tomtom i Salom, Hackås, fick han som ung uppleva skuldsättningen under jordbrukets brytningstid, då hans far var nära att sälja gården till en trävaruhandlare. Man hade aldrig råd att låta Anders studera, men han skaffade kunskaper på egen hand, började medverka i

Godtemplarrörelsen var den stora folkrörelsen i Jämtland. Östersunds distriktsloge på årsmöte i Svenstavik 1890. Jämtland är det enda landskap där ordenshusen är flera än frikyrkokolorerna.

stadens tidningar, och hjälpte allt vidare kretsar av grannar med bouppteckningar, arvsskiften, auktioner och annat. På så sätt blev han bygdens och senare en av länets främsta politiker, med säte i ledningen för kommunen, landstinget och hushållningssällskapet, och med massor av bisysslor, alltifrån fattigvård, hemslöjd och museum till hästpremiering och järnvägsbyggen. Genom olyckliga borgensförbindelser blev han tvungen att lämna Tomtom och flytta till Östersund, där han 1908 blev lasarettssyssloman, men med om möjligt ännu större inflytande än förut.

Första fackföreningen var östersundstypografernas 1885. Den första socialdemokratiska föreningen på landsbygden bildades 1889 i sågverksbyn Kvitsle i ttmär.

Arbetarrörelsen

Inför växande krav på politiskt ställningstagande kunde ungdomsrörelsen inte bestå, och även nykterhetsrörelsens inflytande på samhället kulminerade. I stället växte sig den tredje stora folkrörelsen allt starkare, arbetarrörelsen. Redan under järnvägsbygget kom de första strejkerna, och på 80-talet bildades de första fackliga organisationerna. År 1890 gick första maj-tåget för första gången genom Östersunds gator, med mötesplats i ordenshuset/Gamla teatern. Med "agitation och upphetsande tal" restes krav på åtta timmars arbetsdag och allmän rösträtt. En rad strejker kulminerade med storstrejken 1909, men blev föga framgångsrika. Många gånger kunde driften fortgå som vanligt, sedan de strejkande ersatts med annan arbetskraft. Under storstrejken dömdes rörelsens "agitator" Carl Åström till fängelse för majestätsförbrytelse. Men kort därefter bildade man eget partidistrikt, och nu gick rörelsen politiskt starkt framåt. Åström blev 1914 den förste socialdemokraten i Östersunds stadsfullmäktige, och samma år fick man sin förste riksdagsman i Jämtland.

Första maj i Östersund.

*Den sista vågen av egnahemsbyg-
gande kom med 1930-talets Per-
Albintorp, som skulle ge arbetar-
familjerna bostäder och biin-
komster. Det var den tidens sätt
att ge kvinnorna en möjlighet att
bidra till familjens försörjning.*

Carl Åström, agitator

Den stridbare Carl Åström, "Jämtlands August Palm", var född 1881 i Sundsjö. Som de flesta andra arbetade han först i jordbruket och skogen. Sedan blev han rallare vid riksgränsbanan. När han återkommit till Jämtland kastade han sig in i arbetet med att organisera arbetarrörelsen och blev agitator med uppgift att resa runt och bilda fackföreningar, arbetarkommuner, ungdomsklubbar och Verdandiloger. Åström predikade, förmanade, entusiasmerade, och allt starkare växte sig arbetarrörelsen. Han var också eldsjelen bakom socialdemokraternas upprepade försök att få igång en tidning i länet. Betecknande för tiden är hur motståndarna försökte beskriva den dynamiske Åström som "en till ytterlighet lat person, som funnit sin fördel i att leva på arbetarna

På en myr i Gisselås i Hammerdal dikade man 100 hektar och anlade Svenska mosskulturföreningens försöksgård 1920.

ges småbrukare". Särskilt ville myndigheterna uppmuntra dikningen och uppodlingen av de stora myrmarkerna. Runt om i Jämtland ser man nu de igenväxande spåren av dessa odlingsförsök på myrmarkerna nedanför byarna. Framför allt växte de nya jordbruken upp i de gamla byarna och i deras utkanter. De flesta Jämtlandsbyar ger därför ett rörigt och plottrigt intryck, men tittar man noga efter kan man i allmänhet urskilja den gamla bykärnan med större, äldre och mera välbyggda gårdar, och en vid krans av nytillkomna småbruk däromkring.

Ömsund – "Jämtlands andra stad" – fick en snabb uppblomstring genom inlandsbanan och är i dag huvudort för norra Jämtland och delar av Ångermanland.

Inlandsbanan

Framtidstron omfattade också näringslivet i övrigt. En kort tid såg det verkligen ut som om landskapet på allvar skulle kunna återfå sin ekonomiska självständighet genom att förädlingen av råvaran flyttades tillbaka till inlandet. Vi fick flera massfabriker, Hissmofors 1898, Äggfors 1914, Ulriksfors 1916 och Högbrofors 1918, men alla är numera nedlagda. Under kriget tillkom en rad, i regel kortlivade anläggningar för tillverkning av terpentin, tjära, träkol

och andra skogsprodukter. Förädling av inhemsk råvara kom också igång med det stora tegelbruket i Vålbacken 1900 och genom stenindustrin i Gusta 1903, båda intill den växande tätorten Brunflo.

Flera av de nya industrierna hade anknytning till Inlandsbanan som man genom hård politisk kamp hade lyckats driva fram i riksdagen. Banan byggdes i etapper 1908–1922. De mest fantastiska förhoppningar fästes vid detta järnvägsbygge, som skulle stimulera till uppodling av de "slumrande miljoner" som man ville se i norra Jämtlands väldiga myrmarker. Av detta blev föga, men banan medverkade i alla fall till utvecklingen av tätorter som Åsarna (träindustri, stora kolugnar). Sikås-Hammerdal och Ulriksfors-Strömsund. I spetsen för länsledningen stod Johan Widén, en av de få landshövdingar i Jämtland som haft en inflytelserik position på riksplaneln, och med kraft kunnat bevaka länets intressen. Mycket genom Widéns insatser kunde man också vinna dragkampen om sinnessjukhus för Norrland (Frösö sjukhus 1910) och få ett eget landsarkiv med Jämtlands län som samlingsområde. Förvaltningens, skolornas och regementenas tillväxt kompenserade för den ringa industrialiseringen och stadens befolkning fortsatte att växa. Nya praktfulla bankpalats markerade tron på en lysande ekonomisk framtid för Östersund och Jämtland.

De förspilda åren

Framtidstron tog sig uttryck i den stora utställningen i Östersund 1920, en väldig kraftsamling av kultur och näringsliv. Men så kom krisen efter kriget och bröt utvecklingen. I andra delar av Sverige följdes den av förnyad uppgång, då man lade grunden till den expansion som skulle komma efter nästa krig. I Jämtland blev det stagnation, och begynnande flyttning till industriorter i Mälardalen, Bergslagen och Västsverige. Men ännu kunde ingen ana sårbarheten i landskapets näringsliv. Sysselsättningen i jord och skog höll folkmängden uppe, tills den 1953 kulminerade med 128 657 invånare.

Den viktigaste prestationen dessa år var en storartad utbyggnad av vägnätet, till stor del som reservarbeten för arbetslösa. Vägslängden fördubblades, och vägarnas skick anpassades till automobiltrafiken. Lastbilstransporter gav möjlighet att anlägga småsågverk vid sidan av järnvägslinjerna. För gemene man blev den största förändringen busstrafiken, som snart gav nästan varje ort i landskapet täta förbindelser med yttrevärlden och med Östersund, där bussarna trängde bort det gamla marknadslivet från Nytorget, Gustav III:s torg. Men ännu skulle det dröja innan alla byar i Jämtland hade väg.

INTERVJU

med Arne Andersson, Strömsund

Ägare av arbetarsmåbruket Järvsand 1:58, Alanäs socken

Intervjuen utförd av Kjell Hansen den 9 maj 1988

dels i Anderssons hem, Gullvivevägen 8, Strömsund, dels i torpet

intervjun är inspelad på band.

I Alanäs kommun fanns 10-15 PA-torp minst. Vet inte så noga. Det fanns fyra i Järvsand. Man möter ett alldeles på en gång på vänster sida. Efter 400 m kommer ett till och sedan kom vårt och så ett på andra sidan vägen. Låg litet i utkanten av byn. Längre uppöver mot Alanäs och Nyhamn, då fanns det flera stycken där.

*Fl. Håring
Kärra*
Är född i ett torp nord-väst om PA-torpet.

Sedan flyttade de in på byn och arrenderade en gård där. Där började jag skolan. De byggde skolan då, medan jag bodde där. Sedan flyttade vi upp till Havsnäs och bodde där ett tag och så tillbaka upp till Ante-Nils-torpet. Där bodde vi medan vi byggde småbruket.

Pappa arbetade i skogen. Det fanns inget annat. Ingen hade ett fast jobb då. Det vart ju skogen och det var mest på vintern det. Jag var också några vintrar i skogen och körde.

Arne är född 1923. Han var 15-16 år, då de byggde torpet. Gick mellan torpet och småbruket med mat medan de byggde. Farsan var med och arbetade på bygget tillsammans med byggmästaren som hette Anders Eriksson.

Vid Ante-Nils-torpet finns nu en sommarstuga.

Torpet avstyckat från ett hemman. Sedan löste han in det.

Ante-Nils
torpet

Torp med ladugård, stuga, bryggstuga, som pappa och hans två bröder hade odlat upp. Deras pappa - Anders Nilsson (därav namnet på torpet) - dog ganska ung. Det var han som bröt upp torpet med sina söner. Huset finns fortfarande men flyttat ned till vägen.

Flyttnings-
Karriär

I Järvsands by bodde de i en bondgård. Arrenderade. Det var ju hunger och dyrtid på den tiden. Då kan man säga att det var dåligt. Pappan klarade inte av arrendet även om det kanske var litet. Så det gick liksom i konkurs. Dom säger att den här Bergqvist (som ägde gården) hade litet pengar. Han bodde på Kalkberget. Jag tror han hade gett 5.000 för gården och det kunde inte farsan åstadkomma på den tiden. Annars hade vi kanske funnits kvar där fortfarande, för det fanns ju skog till det. Drevs som en vanlig gård. Det är jättefint jordbruk där, uppe på byn.

Men när det inte gick fick vi ta upp på Kalkberget en tid. Hyrde ett torp av en som hette Harald Söderlund. Låg en bra bit från allmänna vägen, även om det fanns väg upp till torpet.

Sedan flyttade vi tillbaks till Ante-Nils-torpet. Där bodde vi under tiden vi byggde småbruket.

Sedan var jag inte hemma längre än till 1945, så for ju jag bort.

Hur kom ni åt torpet?

Förväv av
marken

De här Dåverstedts var i behov av pengar. Gården var delad och detta var en del och så sålde de marken till farsan som betalade 2.000 för den. Det var ett bra erbjudande då. Det ligger ju jättefint till. Vet inte hur pappan fick reda på möjligheten att få lån.

Torpet står som 13 hektar. Av det är ca 2,5 ha åker. Hade ibland 3, ibland 2 kor och häst på slutet, och höns och getter skulle det vara, men det var bara ett par tre stycken. Så vart det nån kalv och nån gris ibland. Och det där underlättade mycket det.

Påpekar att dagens samhälle är oerhört sårbart. Förut var man nästan inte alls beroende av någonting utifrån.

I kontraktet ingick vedbrand. Det försöker de ta bort nu. Man fick ta där de haft avverkning. Nu i stort sett bara bolagsskog. En del av skogen var privat.

Grannar (ang skog). Först var det privat. Så var det en dom kallade för Guld-Kalle. Han bodde här på Flata (Strömsund). Han lade sig till en gård som var granne till den här och så en gård till. Han satt på banken här i Strömsund och kunde ta dem där då det var lagomt. Nu är det SCA som äger de gårdarna. Men då så var det privata skogar som låg kring torpet.

Lånet
Kan inte säga hur pappan fick reda på att fastigheten var till salu. Pappan fick 6.000 i lån (i runda tal). 2.000 gick åt för att köpa marken, ungefär 2.000 till stugan och 2.000 till ladugården. Ritningar har han inte kunnat hitta. Sannolikt typritning.

Knutssons var så stor familj, så de fick bygga lite större.

Inga problem att få lån. Arne betalade på lånet sedan pappan hade dött.

Då sjön reglerades och de fick ersättning togs pengar därifrån för att betala lånet. Lånet betalades på posten. Det var lite skog till så han levererade till Ådalarnas.

Hilbert
Eftersom det inte räckte till i skogen hela vintern så kunde han köra ut ett par, tre hundra själv och då på vårsidan. Pappan arbetade i skogen hela tiden. Nån skogsdikning ibland. Kanske lite sommarhuggning nån gång ibland också. Inte fast anställd men arbetade för bolagen - för det mesta SCA, det var bara de som hade nånting där.

Pappan skötte torpet också naturligtvis. Det vart ju inge speciellt för det inte, utan det gjorde ju han ändå för han kunde ju vara hemma också.

Mamma jobbade det hon kunde.

I allmänhet kunde pappan åka hem från avverkningarna varje helg. Fast några vintrar var det svårare.

En vinter körde vi i Siljeåsen och det blev bra långt att köra med häst landsvägen dit upp till överändan av Flåsjön och då var det inte till att fara hem varje helg. Åkte aldrig hem varje dag. Var oregelbundet arbete. Det kunde räcka två-tre månader. Då var det bra att ha torpet för det blev ju ändå lite avkastning från det.

Skulden
Man blev i princip skyldig på det där arbetet. Farsan fick betala sina sista skulder på affären sedan han blivit pensionär. Man handlade på kredit. Han fick egentligen mer pengar som pensionär än han haft tidigare.

Handelsman var helt otrolig. Han bara lämnade ut han. Det var bara ett lite fåtal som kunde betala på en gång.

Inkomsterna
Inkomsterna från skogen var väldigt blygsamma. Det fanns ju dom som hade lite mer men inte småbrukarna. Men det var inte allihop som hade så här heller. Det fanns dom som hade sämre.

Vi hade två getter. Dom lämnade vi bort till en tant som hade dem i skogen på Norbergsbodarna över sommaren.

Och så sprang jag upp dit och hämtade ost och mese då nån gång då och då och så tog vi nån bit själv men gick på affären med resten för att avhjälpa skulden en liten aning.

Mjölk hade vi ju nästan alltid. De slakta väl nånting själv ibland också. Gris hade vi då och då. Var rätt vanligt hos de flesta. Hade höns och fick ägg. Så blev det kalvar ibland.

Jobbet i skogen var ganska dåligt egentligen. Det var ju kocklag, som det hette, och det var svårt att klara det med de där inkomsterna.

Arbete

Då Arne arbetade tillsammans med fadern, körde Arne och pappan brosslade. Arne hann med att köra både kolved och timmer och aspved till tändsticksvirke och kastved. Kol för dem kolade ju och det gjorde farsan också ibland. De körde rest och högg sällan. Hände väl nån gång att de högg kastved.

Häst

Pappan hade haft häst då de bodde på byn. Nästa häst tillkom av den anledningen att det var en granne som hade köpt en häst. Han hade körning vid Siljeåsen eller nånstans. Han tyckte inte det gick nåt särskilt bra. Så han kom hem och erbjöd farsan att köpa hästen och arbetet följde ju liksom med då. Och farsan gjorde det. Så hade de hästen tills farsan for själv med han på slakteri.

Efter det var pappan ensam. Mamman dog 1949. Pappan 1957. 1945 for Arne från byn.

Byggandet

Byggandet. Jorden var stenig. Lera, Dålig mark egentligen. Det hade varit påbörjat här. Den här Dåverstedt hade nog grävt en grund här och det låg lite virke här också. Men av någon anledning hade de väl inte orkat med. Det var ett handarbete att gräva och gjuta och göra sockeln och allting. Pappan var ganska stark och Arne var också med en del.

Byggmästaren hette Anders Eriksson. Han bodde lite längre mot Havsnäs till.

På den tiden gick det till så att de kanske började bygga lite åt sig själva och så vart dom byggmästare då (skratt). Förmodligen har han byggt flera hus. Var bekant med honom innan. I en by så där känner man varandra allihop. Farsan kände nog i princip till varje kommuninnevånare. Folk flyttade inte så långt bort då. Anders Eriksson tog på sig bygget.

Eftersom farsan jobbade åt SCA- eller Kramforsbolaget som det hette då - fick han köpa skog på rot billigt - 20 öre kubikfoten tror jag. Han körde hem det. Då hade vi ingen häst så han fick nog låna. Sedan sågades

det där på plats. De for omkring med ett sågverk som drogs efter en traktor - en Fordson. Det var "Knutaran" - Knutssons från Hallviken - som hade traktorn och sågverket. Senare började några som hette Norbergs - och delvis finns fortfarande. Så när vi sågade till lagården, då tror jag det var Norbergs som sågade. Vi sågade och lade upp virket här. De hade en vanlig cirkelsåg som de drev med traktorns motor. Det var en remskiva och ett intag på den. Sågen packades ihop och transporterades på en vagn och ställdes upp på nästa ställe. Det fungerade alldeles utmärkt det.

Huset var ett "sågspånshus". Men själva ladugårdsutrymmet är timrat. På fastigheten ingick ett äldre hus som fadern fick riva och använda virket ifrån. Farsan timrade själv ladugårdsutrymmet för han var hemma på timring. Resten byggdes av sågat virke.

Lagården sålde Arne för 200 kr för några år sedan. Antingen måste man lägga tak på den eller så måste man riva ned den.

Både huset och ladugården hade spåntak. Spånen revs upp på stället. Det var bara att kapa upp och så hade de spånklyven med. Samma personer som hade sågverket. Från början var det säkert spåntak på alla torpen som byggdes i Järvsand. Det var inte frågan om några andra tak inte.

Muren är dålig nu. Då de byggde Ante-Nils-torpet fanns där inget grus utan de använde sjösand som de fraktat upp och gjöt av. Och då gjorde de likadant på torpet i Järvsand. Men det har hållit i 50 år. Inblandning av cement med en på nio och det är mycket magert. Och så vräkte de i massor med sten, kanske till hälften. Och ingen som helst armering. Handblandades. Också grunden grävdes för hand.

Vi var tre som jobbade på bygget. Kanske någon mer ibland. Byggmästaren, farsan och Arne. Byggmästaren hade inga anställda.

Takstolar gjordes på plats. Hade kanske någon extra hjälp när de skulle

resas. Inte nödvändigtvis. Någon som var lejd. Kanske någon granne. Använde kanske rep och stod uppe på och drog upp takstolen.

Vi hade en farbror som var med ibland också. Han var i alla fall med då vi gjöt muren, men då var inte byggmästaren med annat än att sätta form och så.

Formarna spikades ihop av bräder undan för undan. Och så hade de runda stockar som de drog eftersom hela tiden medan man fyllde på bruk runt om och i form. Vanligtvis gjorde man dem fyrkantiga men han gjorde dem runda och de gick lika bra.

Hade bakugn i källaren. Det var mycket folk som gick där och bakade, Det var nedgång utifrån.

Det fanns inga rör i huset. Bara vedspisen som höll värmen. Vatten bar man in. Gjordes avlopp från diskbänken så man kunde tömma ut diskvatten och så.

Lyse drogs in några år senare. Innan dess hade de bara fotogenlampor.

Har aldrig varit någon elspis i torpet.

Det gick att ha två rum på övervåningen. Farsan och Arne låg i det ena rummet där uppe och då hade de bara en liten plåtkamin som de eldade i. Det var inget problem att hålla värmen annat än att de brann ut under natten. Fanns ingen annan uppvärmning på den tiden.

Glas beställdes i lådor och så fick de skära till själva. Glasade på plats och kittade. Det var helt naturligt och inget märkvärdigt att det kom hem en glaslåda och så fick de skära till passande. Det tror jag säkert den här byggmästaren var mera intresserad på.

..... (Tittar på foton etc)

Hade blygsamt med maskiner och redskap. Fick låna av grannar.

Bönder och
torpare

Ganska väsentlig skillnad mellan bönder och torpare/småbrukare. Bönderna hade kanske 100 ha skog, småbrukarna hade 10. Arnes torp var ungefär 1/4 av stamfastigheten.

Bönderna hade lite lättare att klara sig. Grannen t ex var aldrig ute på nåt jobb. Han var bara hemma. Han kunde ta ut ur egen skog och sen kunde de ha fem-sex kor och getter. Det var vanligt att de hade getter. Getterna gav egentligen väldigt bra. Och så kunde de ha mer potatis och kunde ha korn och så där.

Det såldes inte mycket från jordbruket. Fast den som hade knapert fick ju köpa till lite. För en del hade ju ingen jord alls. Det var därför de var bra de här arbetarsmåbruken.

Jordlösa

De jordlösa bodde i nån stuga och fick klara sig med det arbete som bjöds lite här och där. Ungefär i det här skedet pågick ju de här AK-jobbena, då de byggde vägen. Och då kom det folk hit långt bortifrån. Och även ortsbefolkningen fick ju jobb då. Farsan jobba också en tid på vägen.

De jordlösa stugorna tillhörde bönderna. Timrade. Kunde vara ganska dåliga. Ofta kalla.

Torpet

Det egna torpet var modernt och hade sågspånstrossbotten och sågspånsväggfyllning. Nu var det väl en viss övertro på det också. Väggen var ju tunn, bara fyra tum, fylld med sågspån. Men de sågade in spikreglar i stolparna och det blev smalt emellan och ofta hängde sågspånen upp sig. Och det blev tomt under. Det är klart de var inte så hemskt varma allihopa, men i stort sett var de bra. Men de blev ju inte bättre eftersom. För sågspånen torkade delvis ihop och så blev det tomt på en del ställen.

Sågspån och bräder var modern byggteknik.

Fanns föreskrifter på hur det skulle byggas. Så det var aldrig några diskussioner om det.

*Sociale
relationer*

Trots skillnaderna mellan bönder, torpare/småbrukare och jordlösa kunde man umgås. Kände varandra. Gick och hälsade på varann.

När man t ex skulle plöja så hade man sällan mer än en häst på varje gård men då gick man i lag för man måste nästan ha två hästar. I de fallen var det ingen skillnad mellan torpare och bönder. De som inte hade egen häst, fick låna.

Arne är osäker men tror att många av de jordlösa hade egna kåkar. Små eller inga boendekostnader. Med torpet fick man emellertid en boendekostnad. Det var säkert besvärligt ibland att få ihop pengar till amorteringarna.

Ekonomien

Skatten betalades i efterskott. Ofta blev man skyldig på skatten och då kom fjärdingsmannen personligen och såg efter om han kunde få in några pengar. Fast det var lite det rörde sig om.

Att betala lånet var viktigt. Men i princip fanns ingen planering när det gällde att arbeta för att få ihop pengar till lånet. Det fick komma som det kom det.

Ibland kunde man (inte pappan) få ta en ko och sälja för att få ihop till skatten. I andra fall kunde fjärdingsman ta kon. Fjärdingsmannen hade det besvärligt. För han kände ju också allihop eftersom han bodde i byn. Han visste precis hur det var ställt överallt. Men skulle ändå försöka få in skatten. Men skatten var inget större problem - (snarare en del av det allmänna försörjningsproblemet).

Det fanns i princip just aldrig pengar. Kontantinkomster från skogsarbete och så lite på att man sålde ost och mese. En del jagade och fiskade men det gjorde inte farsan. Det hör fiskerätt i sjön till torpet. Självförsörjd i stort sett bara med mjölk och så lite kött ibland. Allt annat måste köpas. Fick ju köpa till hästen också ibland, eftersom det inte fanns tillräckligt havre och hö. Odlade själva ingen havre men korn. Odlade ca 2 ha, varav en del korn.

Odlingsbidrag

Farsan fick bidrag då han odlade upp en bit. Nu är det igenväxt igen. Var en uppe från Högbynäs/Gubbhögen som var här med en stor plog, som de ploga upp biten med. Sedan fick farsan för hand och med häst köra bort all sten som kom upp. Arne var inte hemma då de höll på med det där.

Jordbruket var ganska viktigt. Det blev en egen bostad och så kunde de ju ha några djur även om det var i liten skala. De här torpen var nog något av det bästa de har åstadkommit. Det var en fråga om att överleva helt enkelt. Det blev lättare att klara sig med torpet.

Bygglandet

Fanns ritning på huset. Det var ganska noga att man följde ritningen. Och så kom det ju nån kontrollant då. Han hette Arvid Eriksson, som kolla lite undan för undan.

Invändigt listverk dörrkarmar, fönsterkarmar, golvlister etc köptes färdigt. Arne tror att det köptes från Nyman i Högbynäs, det fanns ett snickeri där. Är nästan säker. Lister köptes från Storholmen där det fanns en som hade såg och hyvleri. Köptes på meter. Fanns ingen köksbänk. Dörrar och fönster kom från Nyman.

Det var kommunen som hade inteckningen. Det var kommunen som gav egnahemslånet.

..... (Ang pappren)

(Avbrott då vi åker till torpet. Följande del av intervjuen gjord i torpet.)

Om den nedfallna spisen.

*Torpet -
fostersalen*

Rummet innanför köket är alkoven. Fanns en säng där. Ingen särskild som utnyttjade rummet. Mamma kanske låg där. Arne låg där en gång då han var sjuk. Annars var det mest mammans plats.

Och så låg det nån i köket också. De var ju fem personer. Nån av flickorna sov i köket.

Fanns också möjlighet att ligga i salen. Där fanns tidigare en brasugn men den är utriven nu. Det stod öppet till salen. Men användes mest till högtider - t ex jul. Var inte speciellt i salen till vardags.

Arnes arbete

Arne hade slutat i skolan då de flyttade till torpet. Han hade tur och fick jobb hos Boliden ganska tidigt. De höll på med mätningar. Förutom det jobbade han i skogen när det fanns något. Hade börjat i skogen första gång då han var 13 år. Jobbade för Boliden ett par år. Året om. Letade efter malm. Högg upp linjer. Rutade upp hela området. Och sen gick de där med mätapparater. Hade en bok där han noterade de värden han fick fram. Blev hemskt less på det där. (I dag flyger de med flygmaskin.) Vi högg ned massor med skog uppe på berget här.

Under sommaren fanns lite arbete så Arne var mest hemma på torpet.
Höll på med jordbruket.

*Torpet -
bostadsrummet*

Köket var det vanliga uppehållsrummet. Här drack de kaffe, åt och pratade i någon mån.

Vatten hämtade de i bäcken.

Skafferiet var väldigt bra. Det har Arne gjort. Från början fanns en nedgång till källaren där. Men den stängdes sedan igen eftersom den inte var praktisk.

Uppe på blev det ett par rum som aldrig har blivit så där väldigt färdiga.

De hyvlade bräderna inne kommer antagligen från Salomon Holmquist, som hade såg och hyvleri mitt emot här ute på holmen.

I det ena rummet uppe på låg farsan och Arne. Enda värmekällan var plåtkaminen. Behövdes väl inte mer. Det blev lite för varmt då en stund.

Sedan byggde farsan en vägg där uppe någon gång då han var nästan ensam. Ställde i ordning.

Vinden var oinredd från början. Det ingick inte att vinden skulle vara färdig.

Från takfoten är det öppet i väggen ned (från husets utsida) så att man kan fylla på sågspån.

Huset har stått tomt i över 20 år. Hade det uthyrt ett tag men det var inte särskilt lyckat.

I det andra rummet på vinden sov flickorna då de var hemma. Från början var det helt öppet. Blev rum först då pappan gjorde i ordning kring 1950.

Rummet där farsan och Arne sov gjordes i ordning först.

Mätartavla för lyse monterades på vinden då de fick lyse.

(Brandspruta hittade han på vinden.) Det ingick i betingelserna för lånet att det skulle vara brandspruta. Den hängde nere i köket.

Axel Hamrén hette han som monterade elen.

Trappan har gjorts av Karl Elfstrand (?). Han var duktig. Han bara mätte upp platsen och så gjorde han trappan hemma. Han bodde i östra Havsnäs. Han var känd i bygden för att vara duktig. Han var med och byggde skolan också. Tillsammans med en som hette Nils Petter Strömgren - Stor-Nils Petter.

Systrarna var yngre. De gick i skolan då de flyttade till torpet.

Boningshuset är inte omgjort. Taket i köket har Arne lagt in efteråt men nästan omedelbart. Var spontat tidigare. I stora drag är huset precis som det har varit.

Hur var det att bo här då?

Torpet

Var väl bra då. Var väl jättebra. Det var nytt allting. Det låg ju rätt så lägligt till också. Så det var väl inget fel på det.

I Ante-Nils-torpet hade de varit två hushåll. Farbrodern bodde i samma hus och då skulle han ha halva liksom. Och vi hade kök och kammare.

Men sen köpte han tomt och byggde här intill. Köpte tomten ur torpet. Har också sålt tomt till ett hus nedanför mot vägen.

Åkrarna låg mellan huset och vägen. Har nu växt igen totalt. Nyodlingen ligger på andra sidan av huset. Var avverkat där och plöjdes upp. Så de slog lite där också. Växlade mellan bitar med hö, korn och potatis. Hade ett litet trädgårdsland. Och så hade de lite rovor åt korna.

Ladugården stod nedanför på backen. Dess fanns i en liten tillbyggnad till ladugården, vid gödselstaden. (Tillbyggnaden finns kvar, nu bakom huset.)

Fanns ingen dörr till farstubron. Den har tillkommit senare.

Möbler

Några möbler flyttades med - utdragssoffa, ett bord och lite annat. Några stolar köptes strax efter det att de flyttat in. Senare skaffades också några andra möbler - en fåtölj, en gungstol. Arne vet inte så noga.

Ibland köptes möbler på avbetalning. Arne vet inte hur de skaffade möbler. Möblemanget var begränsat.

Sin egen säng till övervåningen gjorde Arne själv av bräder. Halmmadrass, innehållet byttes då och då.

Då de flyttade dit var allt nytt och fint. Men det var inget som Arne pratade med sina kompisar om. Folk kom och tittade och såg hur det gick med byggnationerna och så där. Tyckte nog att det var roligt att flytta allihopa.

Vardagslivet blev inte mycket annorlunda därför att de flyttade. Möjligheterna till arbete var desamma. Djur hade de också haft tidigare. Men det blev bättre ladugård. Och bostaden vart bättre.

Ladugården byggdes året efter. Under tiden stod djuren i ett provisorium på torpet.

Hade sommarladugård uppe i skogskanten. Enkel. Sommarladugård hade alla.

På slutet gick korna helt fritt i skogen. Tidigare fanns getter. Djuren kom hem själv. Men många gånger fick man gå och hämta dem.

Mamma mjölkade, och i någon mån systrarna. Mjölken ställdes i bäcken för kylning.

Arne längtar inte precis tillbaka men mycket var bra förr. Går inte att jämföra förr och nu.

Umgänge

Blev inte ensamt att bo så här. Arne var mycket borta hos kompisar i byn eftersom han var ensam pojke. De cyklade ända till Strömsund ibland sommartid. Ända till Alanäs och runt den vägen. (Drygt en mil) Inte för att göra nåt speciellt. Inte så ofta.

De byggde en liten dansbana nere vid sjön i byn. Och så fanns det en dansbana i Havsnäs (inte samma som finns nu).

Och så hade EFS juniorförening i Havsnäs. Brukade gå där.

Fanns också olika arbeten som behövde göras. Ta rätt på höet. Hade slåttermaskin men det blev mycket lieslått. Blev mycket handarbete. Hade släpräfsa också. Hässjning.

(.....)

(Passerar cykelskjulet vid stigen.)

På söndagar kunde mammans och pappans bekanta komma cyklande för att hälsa på, t ex en familj från Lövberga. På vintern var det litet umgänge. Men vi som var yngre kunne ju gå och hälsa på grannarna.

I byn fanns ungefär 10-12 gårdar. Men inte långt till nästa by.

Affär borta i motsatt ände på byn ett tag. Erik Larsson. Hade också post. Annars i Bränne.

Gick buss. Erik Larsson hade busslinjen från början. Var också fjärdingsman, hemvärnschef, homeopat, deklarerade för folk o s v.

(.....)

Arnes flyttning Arne flyttade 1945 till Hälsingland. Jobbade på Arbrå verkstad som filare och sedan väghyvelmontör. Bodde där i fem år. Sen hemma några månader. Så till Örnsköldsvik.

Efter ca 1950 har han jobbat på anlägg. Följt med.

(Åker genom byn.)

Byn

I kröken där vägen tar av ligger ett torp till. Där bor nu ett inflyttat lärarpar.

Så en stor gård - 40 ha åker + 100 ha skog.

Uppe på backen var en samlingsplats i byn sommartid. En kälkbacke. Både äldre och yngre.

Bodde bredvid skolan ett tag.

Skolan höll på till kanske in på 1960-talet en bit. Skolan byggdes ca 1935.

På 1930-talet hade bara några gårdar "springvatten" - från en källa uppe på berget. Nu finns en pumpstation nere vid sjön så alla gårdar har indraget vatten.

.....

Jordbruket.

Arne funderade aldrig på att bli torpare. "Jag är inte jordlagd för fem öre". Men det gick ju ganska bra då.

De hade slåttmaskin. Kälkar för att köra i skogen. Fjäderharv. Plog. Men annars var det bra litet att reda sig med.

Hade något så när med egna hästredskap. Framför allt skogsredskap. Lite sämre med jordbruksredskap, där saknades en del. Åkerplog. Redskap för att köra med potatis hade de.

Fanns djur på gården fram till dess mamman dog ungefär. Kanske nåt år senare. Mamman dog 1949.

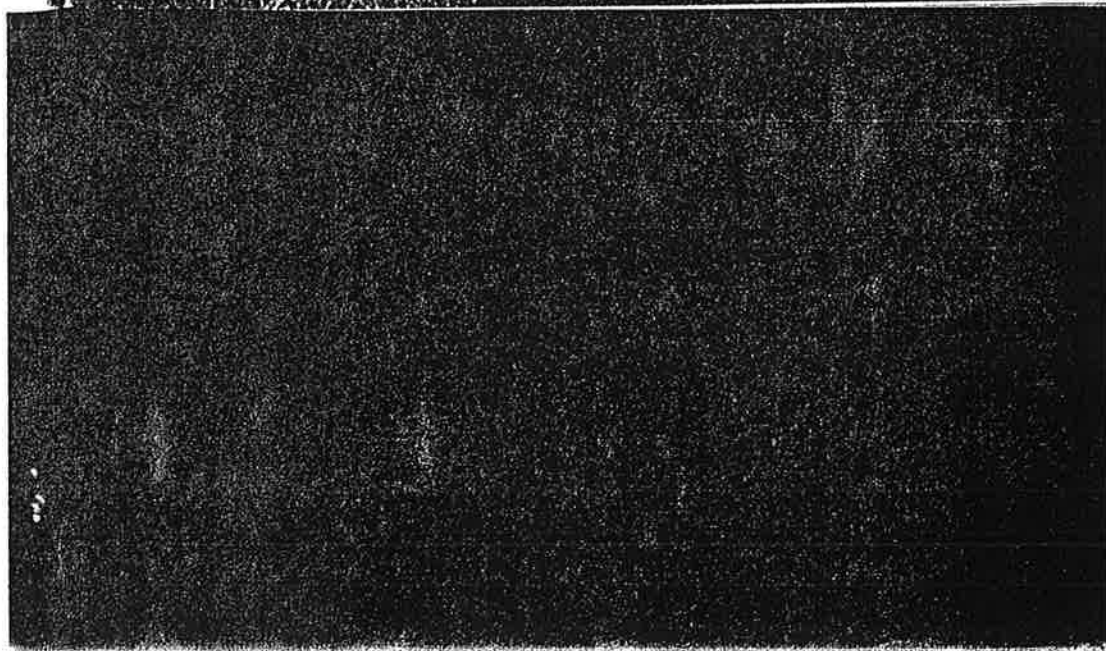
Pappan född 1881, 13 december.

.....

Moderna kider

vision och vardag
folklammet

Byggnad, Jesus och
Sofran Orator

Husmodern möter folkhemmet

Lissie Åström

Ideologi och verklighet i 30-talets kvinnovärld

Deras husmorsära trädde för när

”Mors ämbar”, så rubricerar Margit Palmaer en artikel i andra numret av tidningen Husmodern året 1931. Det är en artikel med ett så frifräsigt angrepp på den traditionella kvinnorollen att redaktionen anser sig föranlåten att i en infälld ingressruta ta avstånd från de värderingar, som förs fram:

Och vidare frågar man sig, om inte för mycken rationalism av det slag, förf förordar liksom torkar ut livets källor och om inte en gammaldags ”hemmets kvinna” ofta representerar större — fast kanske ibland irrationella! — livsvärden än den där yrkeskvinnan, som förf för fram till lov och pris.

Artikeln är illustrerad med en bild av en gammal kvinna, som i ett ok över axlarna bär två vattenämbar. Margit Palmaers djärva vädjan till husmödrarna är att de inte av missriktad plikt känsla skall fortsätta att bära tunga bördor, som den nya tidens ökade mekanisering och rationalitetstänkande kan befria dem ifrån. Om kvinnorna minskade ner på onödigt hushållsarbete, skulle de få tid och krafter över

åt eget och — ja förlåt ordet — viktigare arbete. Ty det är viktigare att vara en duktig yrkeskvinna eller att göra en värdefull insats i samhället än att kunna aldrig så många kakrecept eller vitbroderier eller veta precis hur ”han” vill ha köttbullarna och strumpstopparna.

Att Margit Palmaer kastat in en brandfackla som kom det att hetta till ordentligt i husmödrarnas sinnen, framgår av följande nummers insändarspalter. Parentetiskt kan nämnas att tidningens redaktion — genom en lång följd av år under Ebba Kolaes chefskap — hade en mycket livlig besöks- och brevkontakt med sin läsekrets. Margareta Berger, som själv tillhört redaktio-

Foto: K. W. Gullers

men, berättar om detta i sin bok *Fruar och damer* (1974). Hon lämnar också en del uppgifter om tidningens läsekrets vid den tiden, som kan vara av vikt att känna till i sammanhanget. Tidningen hade vid spridning över hela landet med särskilt många prenumeranter på landsbygden. Dess läsare var kvinnor ur ett ganska brett socialt skikt och med tämligen hög genomsnittsålder. Av dessa läsarinor fick således Margit Palmaer svar på tal i insändarspalten Folkets röst. De lät henne förstå att rationalisering och mekanisering av hemarbetet inte var något som husmödrarna kunde välja eller avstå ifrån efter eget gottfinnande. Skulle de köpa dyra maskiner eller strunta i egentillverkning och all slags "ta till vara verksamhet", skulle familjens ekonomi braka ihop. De kände sig också mycket kränkta över att få sitt husmorsyrke rankat som mindre samhällsnyttigt än andra yrken.

Jag har just tagit del av fru Palmaers artikel i *Husmodern* nr 2 om husmödrarnas konservatism. Om det tillåts en småbrukarhustru att svara en så bildad och fin dam, så lät mig tala nu medan jag är varm i kläderna. Vi husmödrar beskyls för att ej vilja begagna oss av de förbättringar som bjuds oss till underlättande av våra dagliga sysslor. Det är ett missstag. Vi är så tacksamma för de förbättringar vi få, men det får inte kosta för mycket pengar. Då blir vår ekonomi undergrävd och vi sitter där med "modernerna bekvämligheter" men saknar pengar till det nödvändigaste. Vi beskyls också för att ej ha högre intressen, såsom litteratur, politik och sociala spörsmål. Snälla lilla fru Palmaer, får jag tala litet om mig och mina gelikar (för det känner jag bäst till) så kunde jag sedan få lite goda råd hur jag bör handla i fortsättningen för att få lite "högre lyfning".

Så följer en skildring av en dag till brädden fylld med nödvändigt arbete som mjölkning, matlagning, städning. På kvällarna uråttas "allt detta som fru Palmaer kallar onödigt" — sömnads- och lagningsarbete, stickning, vävning.

Insändaren, som tecknar sig "bonnamor i Småland", låter således i ganska spydiga ordalag förstå, att "fina och bildade damer", som vill reformera hennes och hennes gelikars tillvaro, inte har en aning om vilka villkor som gäller för husmödrar som av ekonomiska och/eller andra tvingande skäl måste satsa allt vad de har av tid och krafter på produktiv och reproduktivt arbete, som rumsligt är begränsat till hemmets tränga råjong och intressemåssigt till familjens väl och ve.

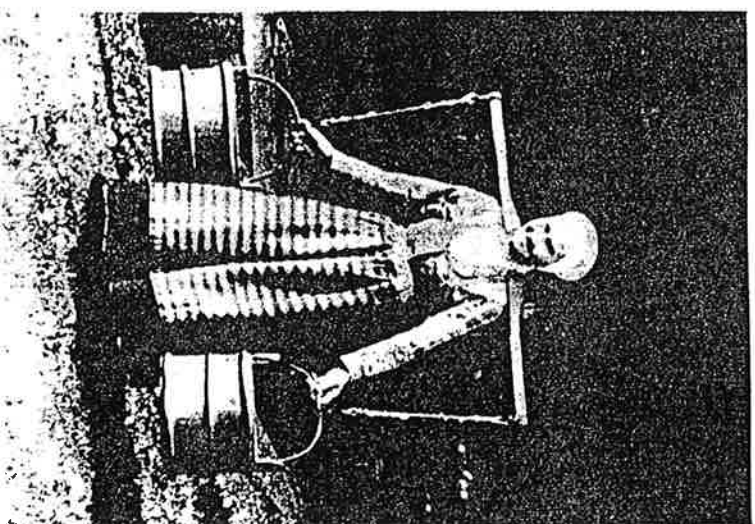
Andra kvinnor framhäver även de upplevelsemässiga kvaliteter, som ryms inom husmorsyrket — den glädje det är att få arbeta för sina kära, den stolt-het och tillfredsställelse som man kan känna över det man skapar med sina händer.

För att nu tala om detta "hemmagjorda" så har "Författaren" tsett från en mycket viktig faktor när hon talar i denna anledning. Hon visst

Mors ämbar

MARGIT PALMAER:

*Husmödrarna vilja inte ha diskmaskiner —
husmödrarna vilja vara santimåttala
— pastor författarinnan. Har hon rätt?*

Ur *Husmodern* 1931.

glömt att det finns något som heter arbetsglädje. När man t ex fått ner en väv, som man lyckats ovanligt väl med, eller gjort något annat arbete, det må vara i lyxutförande eller något så banalt som att ha lagat herr gemålens skjorta, så att ränderna eller rutorna faller precis in och gör lagningen praktiskt taget osynlig, då känner man väl i alla fall riktigt ordentligt något av det där, att det lyckades i alla fall, och just denna känsla blir något som sedan lyser upp hela hemmet. Maken känner det så fort han kommit in genom dörren, han känner att han trivs, att han är i sitt hem, han går till sitt arbete smittad av lilla fruns inspiration och — arbetsglädje.

... Så jag tror nog inte förstås att det att vara yrkeskvinnor är det allra viktigaste. Ja, på tal om yrke, anses det då verkligen icke att den, som sköter sitt hem och hushåll väl, så att det går fint ekonomiskt ihop, ja anses det då verkligen inte att den har ett yrke? Det är en hård dom över alla duktiga, präktiga husmödrar, hur de än sträva, slita, spara — de få många gånger vara finanssnillen för att få mannens lön att räcka till — så utöra de i alla fall ingen värdefull insats i samhället.

Gertrud Lind

De anförda debattläggen ställer oss inför en mångbottnad problematik. Var husmorskapet ett ok som de flesta av den tidens kvinnor hade små möjligheter att undslippa eller lätta på? Eller var det — som Margit Palmaer antydde — till stor del en självpåtagen, "onödigt" bördad? Var det rent av så att husmorskapet inte alls upplevdes som en börda, att Gertrud Lind med andra ord uttryckte en vanlig inställning bland kvinnor, när hon framställde husmoderns gärning som en kär plikt, ett ok att axla med glädje och stolthet? Är det kanske mer rimligt att se den husmoderliga verksamheten som ett komplex där de nämnda aspekterna — förtryck, självförtryck, kvinnokall — gör sig gällande i en komplicerad och skiftande sam- och motverkan?

Detta är frågor, som kommer att aktualiseras gång på gång i den fortsatta framställningen, där jag ämnar ställa traditionell husmorskultur mot bilden av en ny kvinnotillvaro i bättre överensstämmelse med folkhemmets fri- och jämlikhetsideal.

Kvinnan i folkhemmet — framtidsvyer och samtidsvardag

Margit Palmaer har här fått representera det tunna skikt av intellektuella, progressiva kvinnor som under 30- och 40-talen gjorde sig till tolk för tidens allmänna framstegsideologi med stark tilltro till möjligheten att skapa ett friare och mer rationellt fungerande samhälle i de ekonomiska, tekniska och vetenskapliga landvinningarnas spår. Den frihet, som ställdes i utsikt för kvinnan var, som vi sett, att slippa de bojer som fjättrat henne till hemmet och hindrat henne att få utveckla sig till en självständig individ.

Framstegs- och rationalitetsideologin konkretiserades på ett slående sätt i Stockholmsutställningen 1930. Idéerna förkroppsligades i modeller för offentlig bebyggelse och privat boende. Ett effektivt utnyttjande av tekniska och vetenskapliga framsteg till fröna för folkets flertal var den framtidsvision som målades upp och som kunde stå som sinnebild för det påbörjade folkhemsbygget i hela dess mångskiftande omfattning. I det materiella reformprogrammet — som vad hem- och familjesektorn beträffar främst gällande bättre utrustade, funktionellt planerade bostäder och tekniska hjälpmedel i hushållet — var inmängd ett socialt och ideologiskt budskap, som manade: kasta bort och vänd ryggen till all tyngande traditionell barlast, acceptera och se fram emot de möjligheter, som utvecklingen erbjuder alla och envar som är beredda att ta emot dem. Det var tankegångar, som inte lät sig förena med föråldrade föreställningar om över- och underklass. Anpassningen till den demokratiska utvecklingen nödgade den gamla borgerligheten att rasera de gränser de byggt upp gentemot de lägre klasserna i form av allehanda överklassmarkeringar. Så gisslades t ex den borgerliga pompösa arkitekturen liksom den förkonstlade och överlastade heminredningen. För de lägre klasserna gällde det att inte låta sig tyngas ned av en traditionell underdånighetskänsla utan skapa sig en ny identitet som fria jämlika medlemmar och medarbetare i ett demokratiskt samhällsbygge.

Vardagsverklighet för de många. Arbetets bildarkiv.

Den snabbt accelererande utveckling, som skett inom det västerländska kulturområdet och som inom sig bär möjligheter till frigörelse och välfärd, är ett resultat av att man här en gång för alla slagit in på den kunskapsökandets väg från vilken det inte finns någon återvändo. Det påstår Georg Brochmann, norsk teknolog och författare, som 1937 skrev ett populärfilosofiskt verk, Människan och maskinen¹, där han ur många aspekter behandlar människans anpassning till den "andra industriella revolutionen". Men det finns en risk, menar han, att människan skall "förtora sin själ", om hon inte lär sig att rätt bruka och anpassa sig till "maskinen". Särskilt stor anser han risken vara för kvinnorna att bli missgynnade och missanpassade i den nya ma-

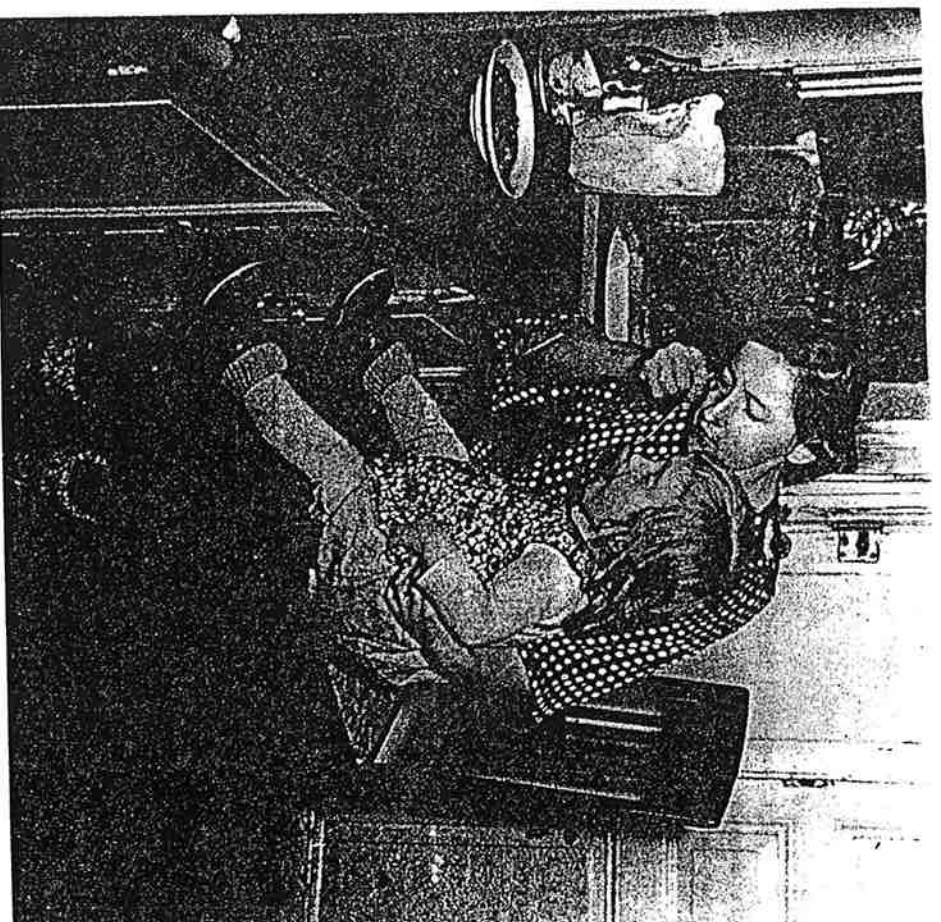
skinvärlden. Deras traditionella, nödvändiga och värdeskapande arbete inom hemmen har blivit utarmat till sitt innehåll. Att det tunga hushållsarbetet blivit lättare är givetvis av godo, säger författaren, men om kvinnorna inte förstår att utnyttja sin frigjorda tid till annat än pedanteri, onyttigt handarbete, tomma nöjen och vård av den egna personen, blir de "funktionslösa" och som sådana värda all beklagan. Kvinnorna måste, menar Brochmann, frigöra sig ur sin traditionella kvinnoroll och tilltvinga sig en plats bredvid mannen i uppbyggnaden av det nya samhället.

I liknande banor rörde sig tankarna bland 30-talets radikala arkitekter och samhällsvetare. Man påstod helt frakt, att i det moderna samhället var att äta och att sova de enda som var kvar av alla de funktioner som tidigare rymts inom hemmet. Från husmoderligt håll strällade man sig tvivlande. I avsikt att ta reda på vilka funktioner som ombesörjdes i de "vanliga" hemmen gjorde Brita Åkerman på 30-talet i samarbete med HSB en uppmärksammad utredning, som resulterade i boken Familjen som växte ur sitt hem. Undersökningen omfattade 195 slumpvis utvalda familjer i Stockholm, som bodde i hyreshus. 50 % av familjerna var arbetare, resten medelklass.

Lägenheterna var överlag mycket små. De flesta hade vad man på den tiden räknade som moderna bekvämligheter, men standarden var ur nutida synpunkt mycket låg. Det var t ex ganska vanligt att flera familjer delade badrum. Tvättstugorna i källaren var i regel utan maskinell utrustning, förvaringsutrymmen av alla slag otillräckliga, kylskåp fanns inte. Endast 35 % av fruarna hade någon form av förvaringsarbete, oftast som deltid och av låg kvalificerat slag. För övrigt fyllde hushållsarbetet ur hela kvinnans dag: råprodukter användes vid födoämbesberedningen, kläder och hemtextilier tillverkades hemma, tvättarbetet var tungt och tidsödande. Ordningssamhet och fast inrotade vanor var ett genomgående tema. I stort sett var kvinnornas liv och intressen begränsade av hemmets väggar och tycks inte ha skilt sig särskilt mycket från de landsbygdskvinnors som kom till tals i Husmodern år 1931.

Det förefaller således som om tillvaron för de flesta av 30-talets hemmarfruar både i stad och på landsbygd knappast uppnått det "funktionslösa" stadium som Georg Brochmann och samtidens radikala arkitekter föreställde sig. Givetvis förekom det ett skikt kvinnor som hade råd och möjlighet att köpa sig fria från det mesta av hushållsarbetet och som inte heller bedrev någon verksamhet utanför hemmet. För dem kunde det måhända vara ett problem att finna sysselsättningar med tillräckligt stort nyttovärde för att inte deras status som pliktmedvetna husmödrar skulle äventyras. Men för 30-talshusmodern i gemen var risken att hon skulle behöva brottas med den typen av problem inte så stor.

Att den stolta frihets- och framidsvisionen kunde te sig som en chimär bortom all räckvidd för de breda lagrens människor har vi sett exempel på i meningsutbytet mellan Margit Palmaer och ett par av Husmoderns läsarinor. För merparten av befolkningen existerade under hela mellankrisstiden

Nödvändiga funktioner ombesörjes. Arbetsbildarkiv.

ännu faktiska materiella hinder för att förverkliga funktionalismens drömvärld i hem och familjeliv. Visserligen kom en hel del offentlig uppbyggnads- och reformarbete i gång. Det satsades t ex på förbättring av bostadsbeståndet. Men hyrorna i de modernt utrustade lägenheterna blev så höga att de flesta antingen helt fick avstå från "modern bekvämligheter" eller tränga ihop sig på mycket små utrymmen. (Se t ex Elmér 1975 och Åkerman 1941.) Likaså planerades och påbörjades en lång rad socialpolitiska åtgärder under 30-talets högkonjunktur, men det kom att dröja till efter andra världskrigets slut, innan de fick en större omfattning. (Se t ex Myrdal m fl 1938 och Samuelsson 1968.)

De för de enskilda individerna mest kännbara verkningarna av förbättrad teknik och ökad produktivitet var givetvis den allmänna höjningen av arbetslönlönerna. Många arbetarhustrurs livsvillkor förändrades på ett genomgripande sätt, när de inte längre i så stor utsträckning blev tvingade att bidra till familjens försörjning genom hårda och dåligt betalda "borta-arbeten" och i stället kunde ägna mer tid åt hemmets och barnens skötsel. En annan faktor som påverkade arbetarfamiljernas levnadsstandard var att barnkullarna inte längre var så stora.

Frihetens locktoner och traditionens band

"Den nya tidens" avantgarde pläderade som vi sett för varje människas inte bara rätt utan också plikt att frigöra sig från föräldrade auktoriteter och traditioner. Det är ju uppenbart, att den kvinna som var bunden till hem och familj, inte kunde passa in i ett sådant program. Hon måste ju liksom mannen agera som en fri individ, om hon skulle kunna göra en insats i samhället. Men samtidigt måste hon förstås föda och helst också uppfostra nya samhällsmedlemmar. Det var med andra ord nödvändigt att kvinnan gjorde dubbel samhällstjänst, både i och utanför hemmet. Här fanns ett besvärligt dilemma. Alva Myrdal (1938) bland andra såg lösningen i att samhället ryckte in och genom olika stödåtgärder möjliggjorde för kvinnan att utöva sina dubbla roller till lycka och gagn för både henne själv, familjen och samhället. Sådana åtgärder påbörjades som jag nämnde, men det skulle dröja länge, innan de fick någon större effekt.

Lika viktig var emellertid en mentalitetsförändring. Det räckte inte att med yttre medel befria kvinnan från hennes bundenhet till hem och barn. Hon måste själv vilja bli fri; hon måste läras inse att hon hade rätt och skyldighet att utveckla och tänka på sig själv, att hon hade ett värde som individ och inte bara i relation till andra som uppoffrande maka och mor. En yttersta förutsättning var förstås att också mannen ändrade sin grundinställning och blev beredd att ompröva ett kvinnoideal som tillkommit och levt kvar på en patriarkalisk kulturs premisser.

För att undersöka om man kan förmärka en ökad jagcentrering — dvs mer av "tänk på dig själv"- och "satsa på dig själv"-uppmärksamhet — i de budskap, som riktades till kvinnan, har jag jämfört Husmodern 1931 dels med årgång 1920, dels med en annan kvinnotidning, "Hemtreffnad", med utgivningsår 1904.

Vad som genast faller i ögonen är det större utrymme som 1931 ägnas åt råd och anvisningar till kvinnan om hur hon skall vårda, träna och utveckla den egna personen. Det gäller gymnastikprogram, hälso- och skönhetsråd, avmagningsmetoder m m. "Onödigt att åldras", "Ingen tackar en för att man blir gammal och ovig i förtid", "Nytt liv åt kroppen och samtidigt glädje åt själen" är rubriker i Husmodern 1931, som fångar in nya valörer i synen och förväntningarna på kvinnan. Annonser om skönhets- och föryngrings-

..... föryngrar minst fem år ...

F....., Sept., 1930.

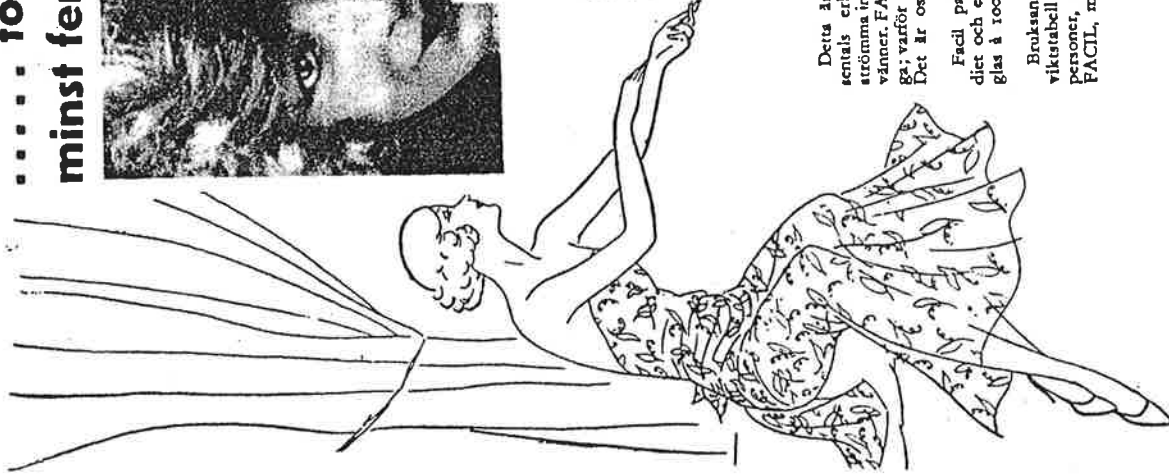
Undertryckt och reviderat bärmed 300 av Edra utmärkta Facill Pastiller. En av mina närmaste, en dam i fyrtioårsåldern som i många år varit ulla för korpalst, har påbörjat Facill, med utmärkt resultat. Trötthet och melanholi äro som förblidato Facill föryngrar minst fem år.

(sign.) Fru O. B.

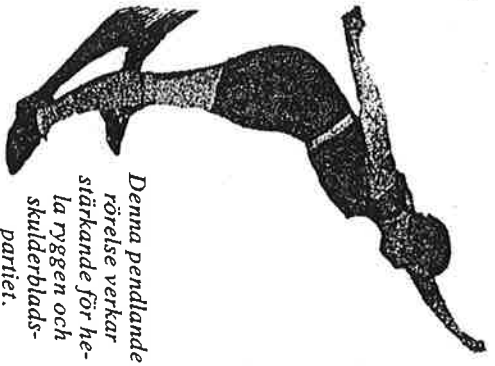
Detta är bara ett av de tusentals erkännande brev, som strömma in från belätna FACILL-vänner. FACILL har hjälpt så många; varför inreläsa det bjälpa ER? Det är oskådligt och effektivt.

Facill pastillerna kräva icke diet och erhållas på apoteken i glas å 100 st. till Kf. 4.—

Boksanvisning och normalviktetabell samt uttalanden från personer, som blivit smärta av FACILL, medföljer varje glas.

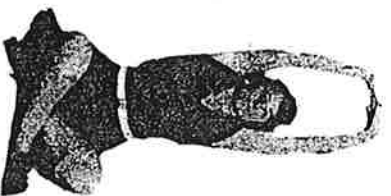
En modern kvinna vårdar sig om sin attraktivitet. Ur Husmodern 1931.

Denna pendlande rörelse verkar starkande för hela ryggen och skulderbladspartiet.

Med så raka knän som möjligt skola fingerspetsarna sättas i golvet.

Stärkande!

Av den nya tidens husmor förväntas att hon håller sig vid god kroppsvigör. Ur Husmodern 1931.

medel, som i de äldre tidningarna förekommer endast sporadiskt och då i mycket diskret urformning, exponerar år 1931 vackra, unga damer, som i hurtigt käck eller förföriska positioner lockar med ungdom och skönhet. Kommersiella intressenter brukar ju veta vilka idéer i tiden det lönar sig att anspla på. Den yngre tidningens stili och lay-out är på det hela taget lätsammare och dess innehåll mindre späckat med moralism och skönmållning av kvinnliga dygder som fromhet, ödmjukhet och osjälvisk uppoffring för andra.

Husmodern 1931 är emellertid ett forum där gamla och nya idéer möts, ofta med ganska drastisk kontrastverkan. Jämsides med grundlig undervisning i alla traditionella tids- och arbetskrävande husmorssysslor, egenillverkning och ta tillvara- och ändra gammalt-anvisningar kan man ta del av hurtfriska maningar till husmödrarna att förenkla hemarbetet, låta mannen hjälpa till, unna sig avkoppling med läsning, promenader och sport. Skillnaden mellan moderreportagens eleganta, chica damer och de mörklädda, stramkammande fruor som bistert blickar emot en i Husmoderns porträttgalleri är himmelsvid. Och när det gäller utblickar i stora världen får man inte bara möta kungligheter och ståndspersoner utan också skådespelare och andra representanter för det mondäna livet.

Några större avvikelser från konvensansens och anständighetens smala väg förekommer likväl inte. Redaktionen är mån om sin läsekrets och tycks veta var gränserna går för vad den kan tillåta sig i fråga om utmaning av de traditionella husmoderliga värderingarna. I insändarspalten Folkets röst kan man läsa om hur moraliskt indignerade läsarinor läxar upp plikt- och förgätna hustrur.

och lätsinniga, nöjeslystna unga kvinnor. En prästfru, som berättat om att hon utöver de vanliga prästerliga representationsplikterna brukade ordna privata tillställningar i prästgården — ”små trevliga middagar, bridekvällar, krafthippor etc.” — och dessutom gett tillkänna, att hon inte ansåg det vara ”stor synd”, om det serverades vin i en prästgård eller om en prästfru skulle dansa på en bjudning, vållade en häftig och långvarig insändarstorm bland läsarinorna. Ett par axplock ur den digra skörden:

Jag kan ej tänka mig att någon som är make till en präst, som sysslar med den ädlaste av alla uppgifter, kan hava intresse för sådant som heter krafthippor eller bridgetspel etc. Vet mycket väl att vi människor äro långt ifrån fullkomliga, men vi skola sträva att bliva det och försöka att ej vara någon en stötesen. SF

Så fort någon tar anstöt av något i mitt liv, så kan detta något också komma att skada någon. Jag har verkligen känt präster som spelat kort och en gång sett en prästfru dansa, men båda sakerna verkade på mig ytterst pinsamma. Det var som att se en människa svika sig själv. Biss

Dessa kvinnor föreföll således djupt skakade över att se en prästfru, som de ville kunna se upp till som en förkroppsligad idealbild av den egna hustrurollen, falla ned från sin piedestal, där hon ju borde stå orubbad som en garant för den moraliska och kulturella ordningen i deras kvinnovärld. Man kan formoda att de såg den förmenta förebildens ”fall” som ett hot mot deras egen självförståelse.

En annan kvinna som väckte sina medsystrars misshag var ”Fru Rådwill”. Hon hade i Folkets röst beklagat sig över att hennes man motsatte sig att hon arbetade i en ideell förening för fredens bevarande och bett läsarinorna om råd hur hon skulle ställa sig.

Vad är det för prat att edra möjligheter till ideell verksamhet skola förkrympas. Finnes det då för eder icke den ringaste idealitet i verksamheten inom hemmet? Har ni barn, så kan det väl icke finnas någon skönare uppgift än att försöka dana dem till goda människor. Detta är moderns uppgift mycket mer än mannens och rätt fattad ger den så mycket innehåll åt en makes liv, att hon icke behöver eller längtar efter någon speciell hobby. Förstår hon vidare att sätta sin personliga prägel på hemmet och att inrätta detta så, att det blir den kraftfulla man och barn ha behov av, ja, då har hon fyllt en kulturell uppgift så stor, att ingen större och skönare finnes. Den sätter spår icke blott inom hennes egen lilla värld, dess verkningar sträcka sig genom kommande generationer. Fru H. S. F

Insändaröster som i dessa och andra sammanhang fördömde den nya tidens ”frivord” kvinnoidal kom sannolikt från kvinnor, som byggt upp sin

Den gamla stammens husmödrar med allvar och nit i blick. Ur Husmodern 1931.

identitet och gestaltat sin livsföring i enlighet med de förväntningar som av tradition förknippats med maka-, mor- husmorsrollen. Det är lätt att förstå att dessa kvinnor kände sig skrämda av idéer som de mer eller mindre omedvetet upplevde som försök till underminering av grundvalarna för deras föreställningsvärld och hela tillvaro.

Naturgiven underordning

Vad är det då för fundament som den traditionella kvinnorollen vilar på? Idéhistoriker letar efter svaret ända bort i människosläktets barndom. Jag nöjer mig med att gå tillbaka till hustavlans kvinnobild. Om denna skriver Gunnar Quist:

Ända in i 1800-talets senare hälft speglade svenska kyrkoböcker, andaktsböcker, predikningar, bröllopstryck och gravskrifter hustavlans kvinnobild: den stilla, ödmjuka, underdåniga, hängivet tjänande kvinnan, som i subordination under mannen i äktenskap och barnafödande såg sin livsuppgift och nära nog enda väg till salighet. (1978:94)

Det är ju en kvinnobild som mycket tydligt uttrycker kvinnans underordning och hennes naturgivna plikter som maka, mor och husmor. Den fördes genom skola och kyrka med stor kraft ut till alla och envar, och den reproducerades och bekräftades från generation till generation genom att efterlevandet av dess normativa innehåll konkretiserades i vardagslivets tusende göromål och i mäns, kvinnors och barns sätt att relatera sig till varandra.

Ett något annorlunda kvinnoideal med rötter i romantiken togs upp i den borgerliga ideologin. Det bygger på föreställningen att fastän mäns och kvinnors väsen är olika, så har de båda lika stort värde och kompletterar varandra på ett fruktbart sätt. Kvinnans styrka ligger på känslans, moralens och es-

etikens område och hon är därför lämpad att vara sin man till behag, utöva en förädlade inverkan på honom och ansvara för barnens vård och fostran i de rätta dygdena. Kvinnans underordning legitimeras således inte som i skapelseberättelsen och i den lutherska hustavlans av att hon från begynnelsen är av syndigare och sämre slag än mannen, utan tvärtom av att hon av naturen är bättre rustad än mannen med vissa värdefulla egenskaper som det är hennes plikt att låta komma man och barn till godo. Gemensamt för båda tankeriktningarna är emellertid föreställningen att kvinnans plats i mannens värld är en gång för alla given av en gudomlig eller naturlig ordning. (Se t ex Ambjörnsson 1978.)

Under den tidsepok det här är fråga om var ännu de traditionella könsrollerna så djupt rotade i människornas medvetanden från tidigaste barndom, att de kom att uppfattas som av naturen givna. Samtidigt som barnen fick insikt om det egna könets identitet och bestämelse insöp de också kunskap om det motsatta könet, en kunskap som kan ses som en spegelbild eller inverision av den egna självförståelsen. Mot kvinnans fysiska och psykiska bräcklighet och ömtålighet står mannens mod, dådkraft och beslutsamhet. Mot kvinnans osjälviskhet och känslomässiga och moraliska styrka står mannens självillräcklighet, känslokarghet och egenmäktighet. Man ser hur kvinnors och mäns respektive förtjänster och svagheter balanserar varandra på det sätt som romantiken föreställde sig könets ideala komplementaritet. Men det är också tydligt, att mannens övertag är garanterat genom att det är han som väntas stå för det offensiva handlingsalternativet samtidigt som de kvaliteter — såväl de positiva som de negativa — som tillskrivs kvinnan befrämjar och legitimerar mannens dominansställning.

Angreppssätt, målsättning, ledmotiv

Vi har sett hur ett ideologiskt frihetsbudskap utifrån riktats till kvinnor, som bar upp och skapade vardagskulturer centerade kring hem och familj. Vi har också ur ett inifrånperspektiv fått se en glimt av sådana traditionella kvinnliga delkulturers konkreta verklighet och kulturbärarnas syn på sig själva och sin livsgärning. Det har vidare framgått, att den värdekonflikt mellan gamla och nya kvinnoideal, som speglades i dåtida debatt, var av djupgående och explosiv art.

Jag skall nu i anslutning till empiriskt material diskutera hur delkulturella kvinnliga livsideal och livsformer vuxit fram ur olika ekonomiska och sociala förutsättningar och ur olika kulturell grogrund och växtklimat.

Först skall vi möta sju äldre kvinnor vilkas livshistoria jag lärt känna genom personliga intervjuer med både dem själva och deras döttrar.⁴ De är födda mellan 1893 och 1914 och representerar klassbaserade varianter av traditionell husmorskultur. Under mellankrigstiden hade de alla uppväxande barn omkring sig.

Längre fram tänker jag föra in ett par av det nya kvinnoidelets budbärare

i handlingen och undersöka vilka erfarenheter, som utgjort grogrund för deras värderingar och kommit dem att både bokstavligen och andligen ta ett par steg utanför den traditionella kvinnokulturens ramar.

Dessa pionjärer ville skapa frihet åt kvinnorna genom att spränga den traditionella kvinnokulturens gränser. Men därmed riskerades samtidigt den trygghet, som dessa gränser i viss mån garanterat. Jag skall försöka visa hur en balansering mellan trygghet och frihet var ett tema som på olika plan och med skiftande accentuering spelades upp i 30-talets kvinnovärld: bland "vanliga" husmödrar en mer eller mindre nödvungen betoning på tryggad materiell existens och kulturell hemortsrätt — som fick betonas med ett visst mått av beroende och anpassning; bland progressiva banerförare en kamp för ökad individuell frihet — dock inte till priset av förlorad social och emotionell trygghet inom hem och familj.

Hur folkhemmets mormödrar fostrade sina döttrar att axla kvinnooeket . . .

Hemmets praktiska och moraliska stöttepelare

Om man ser på de äldre kvinnornas liv ur ett utifrån-perspektiv, är det fullt tydligt att de alla — i högre eller lägre grad — är drabbade av den underordning i relation till mannen som sedan århundraden varit sanktionerad av såväl kyrklig som världslig sed och som dessutom från till 1920-talet varit officiellt befäst i lag och därefter upprätthållen genom mer indirekta juridiska och ekonomiska styrmedel. (Se t. ex Widerberg 1980)

Kvinnornas berättelser från barndomen ger god inblick i hur de med sina mödrars och andra kvinnors liv som askådningsexempel och — inte minst — genom egna hudnära erfarenheter blev översköjda med "själviklar" kunskap om sin framtida kvinnoroll.

Kvinnans tjänande och uppoffrande roll fick givetvis sin tydligaste iscensättning i arbetarfamiljerna. Där såg barnen knappast aldrig sin mor annat än i oavlatligt arbete. Fadern kunde vila när han var hemma, men aldrig modern.

När de äldre arbetarkvinnorna berättar om sina mödrar, brukar de poängtera hur "duktiga" och "så noga med allting" de var. Det är ett betyg som avser deras arbetsamhet och husmorsduglighet. En duktig husmor var svuren fiende till all lättnad, slarv och oordning. Hon visste att utnyttja sin arbetskapacitet till sista unset, antingen det gällde att arbeta borta, syssla med lönearbete i hemmet, hålla barn och hem i snygghet och ordning, spara, ta till vara och låta intet förfaras eller förfärdiga ting med sina händer. Om sina mödrars handskicklighet talar döttrarna med särskild stolthet i rösterna. Jag har fått många målande beskrivningar av allt vad dessa kvinnor åstadkommit av vävnader, broderade tavlor, kuddar och dukar. Dessutom sydde de förstås

alla kläder till barnen. Sömnad och andra former av handarbete var säkert något av det mer lustbetonade i kvinnornas arbete och det var också något, som tillgreps först på kvällen, när allt annat var undanstökat.

Dessa mödrar visste också att hålla sina döttrar i arbete. Anna (f 1893, stardtötter) växte upp i en stor syskonskara. Hon berättar bl a så här om sin barndom:

Det var arbete alltid, ingen frihet att leka; det hade väl inte arbetarglyttar på den tiden. Mor var sträng. Hon brukade säga: Här är inte tid att leka. Det fanns ju alltid något som måste göras. Om inte annat så var det hosor att sy på.

Det var överhuvud inte tillåtet att sitta sysslöös, man måste alltid ha något för händer.⁵ Enda undantaget var möjligen söndagsfermiddagen. Att Anna lärt sin laxa grundligt vittnar det svar hon gav en kringresande bokförsäljare, när hon själv blivit starthustru:

Här är inte tid att läsa några böcker, för här är det arbete från morgon till kväll.

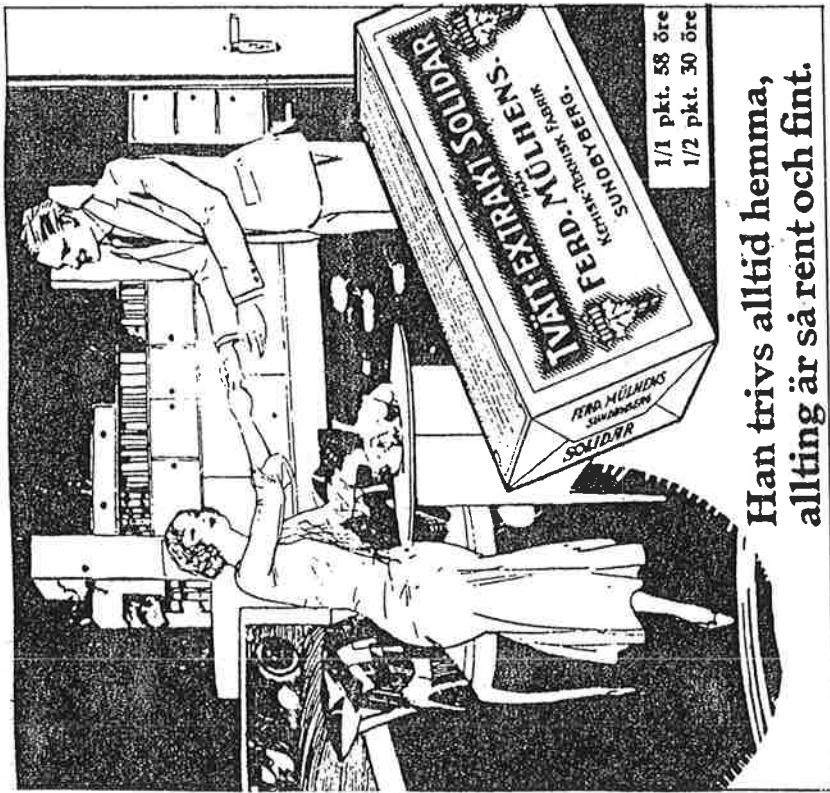
Det hör till saken att Anna egentligen var mycket intresserad av att läsa. Skoltiden stod för henne i ett förklarat skimmer, och medan hon ännu var för liten att inse den absoluta orimligheten i att en ståtardotter skulle få studera, tänkte hon att hon skulle vilja bli lärarinna.

Att mödrarna i flera avseenden hade annorlunda krav på döttrarna än på sönerna är helt klart. De beskär flickornas frihet genom att binda upp dem med arbetsuppgifter i hemmet och med ansvar för yngre syskon. På så sätt fick flickorna från början lära sig att för en kvinna är hemmet mer en materialiserad uppfordran till aldrig upphörande arbete och pliktuppfyllelse än en sinnebild för vila och avkoppling.

Att vara äldsta dotter som Greta (f 1898, arbetardotter från småstad) kunde vara särskilt betungande. Hon berättade, att modern brukade sätta henne och en yngre syster att skura de vita skurgoivnen, medan hon själv var på torget och handlade. Var det inte gjort till moderns belägenhet, fick de börja om från början. Men bröderna behövde aldrig hjälpa till.

Där var inte nåt för dom att göra i ett stabohem. Där är det inga pågar som gör nåt. Dom kunde ut och leka. Diska eller nåt annat, det skulle dom aldrig få lov för mor. Och gjorde dom nåt förtret, så fick jag skulden för att jag inte sett efter dom. Så var det då. Jag fick för allhopp.

Som synes en nog så handfast inlärning för livet inte bara i att se hemmet som ett område där mannen i stort sett är befriad från sådant arbete som för kvinnan — ett måste, utan också i att känna sig moraliskt ansvarig för att ostyrigt

Hemmets praktiska och moraliska centralgestalt i sofistikerad 30-talsversion, behagfullt vilande i "den nya tidens" funktionalistiska drömvärld. Ur Husmodern 1931.

manfolk inte hoppar över skaklarna. Detta korta utdrag ur Gretas skildring av sin barndom inrymmer faktiskt två av de viktigaste grundsatser som konstituerar det traditionella kvinnoidealet, nämligen att kvinnans plikt är att vara hemmets såväl praktiska som moraliska stöttepelare.⁶

Kvinnor som växte upp i borgerliga hem med kompetent tjänstefolk såg knappast sina mödrar slita med hushållsarbete. I den mån de alls fick inblick i det praktiska arbetet i hemmet var det genom de kvinnliga tjänarna. Det hindrade inte att de hade goda möjligheter att insupa lärdomar om sin framtida kvinnoroll, vilken på ett principiellt plan var ganska lik deras medsysters inom arbetarklassen. De borgerliga mödrarnas gärning var ju också oftast rumsligt och intressemässigt begränsad till hem och familj och helt an-

passad efter de äkta männens verksamhet. Man kan ju fråga sig hur dessa kvinnor klarade av konststycket att införa sig själva och andra framstå till pliktrogna husfruar och mödrar, fastän de flesta plikterna var delegerade till andra. Modern till en av mina informanter — Ylva f 1908, dotter till storföretagare och kommunalpolitiker — kan tjäna som ett exempel på en privilegierad hemmafru, som tycks ha lyckats ganska bra med att skapa sig en aktiv och meningsfull tillvaro.

I Ylvas hem, där det fördes "stort hus" med mycken representation och stor tjänarstab, hade modern en reell funktion som värdinna och arbetsledare. Dessutom ledde hon från sitt hem en ganska omfattande välgörenhetsverksamhet. Jag har av både dottern Ylva och en dotterdotter fått höra att hon var en mycket energisk person och att hon aldrig kunde sitta sysslolös. Dotterdottern minns henne som ständigt stickande på plagg, som sedan föräddades barn och barnbarn. När hon var yngre utförde hon konstfulla broderier. Ett av dessa har jag beskådats i dotterdotterns hem — en hel möbelgrupp broderad i petits points. Tankarna går till arbetarkvinnornas stolta beskrivningar av sina mödrars handarbetsalster. Här finns uppenbarligen en stark gemensam ådra i kvinnokulturer över både klass- och åldersgränser. Glädjen och stoltheten i att skapa vackra och nyttiga ting har jag funnit hos kvinnor i alla sociala skikt och i alla åldrar ända ned till tonårsflickorna.

Motsättningen mellan manuell och intellektuell arbete har över huvud int utgjort en så skarp gränsmarkering mellan kvinnokulturer med olika klassstämpel som mellan motsvarande manskulturer. En intellektuellt begåvad högreständsflicka som Ylva, som växte upp i en familj med visst motstånd på både faderns och moderns sida, hade ett övervinna ett visst motstånd från sin mor, när hon från flickskolan ville gå över till gymnasium för att sedan kunna studera vidare. Modern tyckte det skulle vara lämpligare att Ylva skaffade sig hushållsutbildning med tanke på att hon var så opraktisk (!). Efter studentexamen avstod Ylva från sina tilltänkta universitetsstudier och genomgick istället sekreterarutbildning, därför att fadern, som drabbats av en ögonsjukdom, behövde hennes hjälp. Här blottläggs det potentiella spänningsförhållande som ryms inom den borgerliga kvinnokulturen mellan de traditionella kvinnliga dygderna — huslighet, anspråkslöshet, osjälvishet — och de borgerliga kardinaldygderna — intellektualism och expansiv individualism. De yngre generationer borgardöttrar som jag intervjuat har inte hållits tillbaka från högre studier, men för dem har klutenheten gett sig tillkänna, när de bildat hem och fått barn. Prioriteringen av hem och barn framför yrke och karriär är för dem inte lika självklar som för kvinnor ur arbetarklassen. Deras tillvaro som dubbelarbetande blir därför mera problem- och kravfylld i den mån de vill "förverkliga sig själva" och vinna erkänsla lika mycket genom prestationer i ett kvalificerat yrke som genom sin husmorsgärning och sina relationer till man och barn.

Så som Jenny (f 1911, dotter till storbonde) skildrade sin mors hemmafrutillvaro framstår den som ett ytterlighetsexempel på den funktionslöshet som

den nya tidens radikala män och kvinnor såg som det beklagliga öde, vilket väntade de kvinnor som inte kunde ta sig ur den traditionella kvinnollen. Jennys mor skaffade sig inte någon utbildning och tog steget direkt från hemmadotter- till hemmafutullvaro. Många faktorer samverkade till att hon hade små möjligheter att aktivt utöva sina funktioner som husmor och mor och några andra intressen hade hon inte. Upplevelsen av moderns, som hon tyckte, passivitet och negativism fick stor betydelse för Jennys livsriktning. Hennes medvetna mål blev att *inte* bli som mamma. Jag skall senare återkomma till hur Jenny — liksom mina övriga informanter — gestaltade sina vuxna liv.

Kvinnliga budord

Mycket i kvinnornas berättelser från barndomen tyder på att de bibringades inte bara en något annorlunda arbetsetik utan också en delvis annorlunda levnadsmoral än pojkarne. Man skulle kunna säga att flickornas samveten trimmades till större känslighet för avvikelser från budord som:

Ödsla inte bort tid som kan utnyttjas till arbetet (det arbetsetiska budordet)

Uppför dig anständigt och ordentligt! (det moralistiska budordet)

Glöm dig själv och tänk på andra! (det altruistiska budordet)

Gör som du blivit tillsagd! (lydnadsbudet)

Var tyst och snäll och stick inte upp! (undergivenhetsbudet)

Slösa inte med Guds gåvor! (sparsamhetsbudet)

Av övergripande slag är det budord som mest uppenbart och radikalt skiljer mäns och kvinnors ansvarsområde åt:

Hemmets och barnens vård är kvinnans naturgivna plikt!

I många olika avseenden var uppväxtåren för flickorna en förberedelse för ett framtida liv på manliga premisser. Det innebar framför allt att de i det dagliga livet — på mångahanda sätt och utan att egentligen kunna värja sig — utsattes för påverkan att betrakta äktenskap och barn som kvinnans egentliga livsmål och allt annat som surrogat med förhoppningsvis begränsad varaktighet. En naturlig följd blev då att uppfatta all kunskap som inte kunde bli till nytta för eller kombineras med husmorrollen som onödig och olämplig. Greta berättade t ex att hennes mor förbjudit henne att gå i den frivilliga fortsättningskolan efter de obligatoriska skolorna.

Förresten sa mor att töser behövde inte bli nåt särskilt, för di behövde ju inte försörja. Det är ju mest pågarna. Så jag fick inte gå där. Töser skulle ut och tjäna, så di skulle inte gå i skola, det var inget för di för dom.

när mor sa att det inte var nån idé fick ju far hålla med på det. Men mina bröder gick ju där.

Uppför dig anständigt!

Sträng var mor. När vi läste det där dom kallar sexualkunskap nu — det var ju inte precis sånt då, utan hur mänskan är skapt och så — tänk, att det pappret kastade mor. (Greta)

Det fanns ett viktigt område, där flickorna inte skulle vara "förberedda" för sitt kommande kall. Att dottrarna måtte "ta vara på sig" var en tanke som ständigt oroade mödrarna och de vakade över sina döttrar så gott de kunde. Statardottern Anna berättade t ex att modern satte sig i väldigt respekt hos uppvakande kavalerier som kom och ville ha flickorna med sig ut. När hon steg ut på farsuttrappan och höljade: "Här kommer inga töser ut i kväll!" — så fick de vackert lomma iväg. För Anna och hennes syster var moderns ord lag långt efter det att de flytrat hemifrån och fått platser i familj. De vågade inte annat än finna sig i att hon bestämde över deras förhåvanden när de var lediga från sin tjänst och hemma på besök.

Kvinnorna ur borgarmiljö berättade ingenting om sådana yttre kontrollåtgärder och detta är inte en tillfällighet. För det första var borgarflickornas mer omgärdade och privatiserade tillvaro ända fram till giftermålet i sig själv ett skydd. För det andra skedde borgarflickornas uppfostran till sedesamhet och självkontroll via ett bredare och mer elaborerat kulturellt register, något som ökade dess effektivitet och allmänlighet och minskade behovet av mer handfasta och direkta metoder.⁷

Glöm dig själv och tänk på andra!

I ett par tre av familjerna hände trots all ängslig övervakning det som man med alla medel försökt förhindra. Det ger mig anledning att komma in på ett tema som tonar fram i intervjuerna med både arbetar- och borgarkvinnor och som knappast har förlorat i styrka i senare generationsled — den självklara beredskapen till inbördes hjälp och stöd som finns bland kvinnor inom familj och släkt. När dottrarna fick barn utan att ha det så ställt att de själva kunde ta hand om dem, trädde mödrar och syster in. Det har berättats mig om hur det utveckledes särskilt starka känsloband mellan mormor och dessa barnbarn. Över huvud tycks alla de stränga mödrar som mina äldsta informanter berättat om ha förvandlats till mycket ömsinta och eftergivna mödrar, högt älskade av sina barnbarn. De har — liksom så småningom också deras döttrar — förlängt sina modersplikt till att gälla även barnbarnen och fortsatt att låta eventuella egna intressen stå tillbaka, när barn och barnbarn kallat på deras hjälp. Den yngre kvinnogenerationen har återgåddat den "tysta" de fått genom att i sin tur ägna föräldrarna tid och omsorg när de

straffningar. Men av deras berättelser framgår, att de inte var mindre våldisciplinerade än arbetardöttrarna vare sig i hemmet eller i skolan.

Stardottern Anna och överklassflickan Ylva gav båda särskilt tydligt uttryck för den starka ängslan de kände om barn att inte till punkt och pricka kunna leva upp till de krav som ställdes på dem. Men jag tror man kan urskilja en kulturellt betingad skillnad i deras ängslan, som har att göra med deras olika klassstillhörighet. Anna sade sig vara väldigt rädd att inte "göra precis som mor sagt", när hon blivit skickad något ärende eller satt att utföra något arbete. När hon t ex blivit tillsagd att städa där hemma, skulle hon som hon sa aldrig vågat lägga en ren duk på bordet, om inte modern uttryckligen sagt ifrån om det. Det skulle ha uppfattats som självsvald och blivit handgripligen bestraffat.

Ylvas ängslan för regelbrott tycks ha legat på ett mera principiellt plan. Hon lät mig veta att hon kände det som otänkbart att i några som helst sammanhang bryta mot de moralregler som hon fått lära sig i hemmet. Om hon så bara "hade tänkt något fult" kände hon sig olycklig och var tvungen att "bekänna" för föräldrarna. Hon betonade ofta att hon under hela sitt liv haft ett starkt stöd i de fasta normer som föräldrarna förmedlat genom sin uppfostran.

Man kan säga, att medan Annas samvetskänslighet var mera direkt knuten till modern i hennes egenskap av auktoritetsperson, hade Ylva tidigt förvärvat den "inifrånstyrning" som anses som karaktéristisk för den borgerliga moralen.¹⁰

Vi har här att göra med samma principiella skillnad mellan yttre och inre kontroll som när vi diskuterade anständighetsbudets olika tillämpning i arbetar- och borgarmiljö.

Var tyst och snäll och stick inte upp!

"Tyst och snäll" kan stå som sinnebild för den undergivenhet och foglighet, som hela det kvinnliga normkomplexet baserar sig på. En påtaglig illustration till den underdånighet som förväntas av kvinnan är Ulrikas berättelse om sin barndom. Hennes far regerade sin familj med hård hand. Hans maktfullkomlighet omfattade även hushållets skötsel. Matlagningen måste anpassas efter hans speciella smakpreferenser och modern fick "redovisa för var- enda smula hon köpt för den stackars femman hon haft med sig" när hon varit i stan och handlat mat.

Att foglighet och undergivenhet inför föräldraauktoriteten var ett oefftergivligt krav fick Ulrika smärtsamt erfara.

Jag minns en gång att jag hade fått den stora brödkniven att äta med, och jag nekade och sa att jag ville inte äta med den stora brödkniven. Och där satt jag och tjafsade och far kom upp. Vi hade ett stort ris som låg på kakelugnen. Jag sprang ut bland krusbärsbuskarna, men han fick ju tag i

blev gamla. Det är här fråga om ett nätverk av ömsesidiga förpliktelser, där det i allt väsentligt är kvinnorna som stått för sammanknytning och hållfasthet inte bara inom den egna släkten utan också inom mannens.

När de äldre kvinnor som vuxit upp i arbetarhem på landsbygd eller i småstäder berättade om sin barndom, fick jag en bild av ett livligt och gytrigt grannumgäenge, ganska likt de föreställningar man har om det gamla bondesamhället eller de miljöer, som t ex Moa Martinsson (1973) och Ivar Johansson (1976) har skildrat. Anna berättade om livet i de tätliggande stadtarlängorna där människor gick in och ut hos varandra, och om slottets stora kök och tvättstugor där statarnas hustrur och döttrar arbetade tillsammans med slottets eget tjänstefolk. Greta beskrev hur det bodde 14 familjer i längor runt en kullerstensgård livligt trafikerad av människor, som hade ärende till utedassen, soptunnorna, kallarnedgångarna eller matbommen. På smaren satt kvinnorna på gårdens och handarbetade och överallt "örlade det av glyttar".

Ulrika (f 1898, fadern stenhuggare), som gett mig en mycket målerisk och detaljrik skildring av sin uppväxt i ett litet stenhuggarsamhälle, berättade t ex om hur deras ynkligt trånga och fattiga stuga stod öppen för människor av alla de slag och om hur hon själv som barn skickades runt i stugorna att hjälpa till med städning, barnpassning och varjehanda eller för att överrätta små granngåvor från föräldrarna som t ex smakbitar från grisslakten där hemma. Hon berättade också att hennes mor ofta tog hem andra barn, när deras mödrar var sjuka eller av annan anledning inte själva kunde ta hand om dem.

Ylva och Jenny växte upp i miljöer, där den privata sfären var spatiös och skyddad och där det givetvis inte gavs lika rika tillfällen som i de miljöer jag nyss skildrat att få insikt i givandets och återgåldandets etik. För Ylva aktualiserades budordet att tänka på andra genom de hjälpinsatser hon såg sin mor göra för sämre lottade och också genom den hänsyn som hon blev lärd att visa tjänstefolket. Här var det alltså fråga om ett givande och tagande på de privilegierades villkor till skillnad från de ömsesidiga utbytesrelationerna mellan arbetarkvinnor.

Gör som du blivit tillsagd!

När jag frågade de äldre kvinnor, som vuxit upp i arbetarhem, hur de blivit uppfostrade, fick jag mycket entydiga svar. Annas ord: "Man skulle vara ordentlig på alla vis, artig, hälsa och framför allt lyda, annars fick man sig en örfil" — stämmer ganska väl in på dem alla, liksom att det oftast var modern som stod för bestraffningarna och var den som var mest respektingivande. Sin far beskrev man ofta som "snäll". Han tycks i stor utsträckning ha överlåtit uppfostransvaret på mor i huset. Det är rimligt att tänka sig att modern — i alla fall i döttrarnas ögon — framstod som en person med inflytande och reella maktbefogenheter i hemmet.^{8,9}

De två kvinnorna med borgerlig uppväxt nämnde ingenting om fysiska be-

mig. Jag var väl en så där 8—9 år. Men då fick jag stryk, hemskt mycket stryk för det. Och det tyckte jag var så orättvist. Jag tyckte det var grymt orättvist.

Svarest var det att inte modern ingrep till dotterns försvar vid sådana tillfällen.

Jag vet inte vad det var som gjorde det, för jag tyckte hon var så underbart snäll. Men efteråt har jag förstått, att hon var mycket undfallande.

Det var inte bara i hemmet som Ulrika blev kväst och förödmjukad utan också i de stadsfamiljer där hon fick börja tjäna redan i 12 årsåldern. Hon berättade särskilt om en händelse, som sårade henne djupt och som kom att bli den utlösande orsaken till att hon skrev till sin syster i Amerika och bad henne skicka respengar, så att hon kunde komma bort från ett liv, som hon inte längre tyckte sig kunna stå ut med.

Jag glömmet aldrig en gång, förstår du, när denna människa (en grannfru till husbondefamiljen) som skulle haft bättre vetit kom in andra vägen och jag satt inne i ena rummet med sonen i huset — han var 17 år och jag var 15. Och då hade herrn i huset ett äpple, som han delade så jag fick halva och pojken fick halva. Och då kom hon in. Vet du vad hon sa? — Detta skulle jag väl aldrig tro om dig, att du siter och delar äpple med en pigga. — Glömmmer man sånt? Det var väldigt många såna förödmjukelser, väldigt många.

Att underordning varit ett centralt tema i ett samhälle som vårt med starkt patriarkaliskt arv är ju närmast självklart. Jag har försökt visa hur detta tema varit invävt i de kulturönsker, som de äldre kvinnorna fostrats in i, och hur det färgat av sig på olika aspekter av föreställningsvärld och normkomplex. Praktisk duglighet, osjälviskhet, ängslig pliktmedvetenhet och anpasslighet, som vi sett vara komponenter i detta kulturönsker, är i allt förenligt med en överordnad manskulturs intressen.

De skillnader, som kunnat iaktas mellan arbetar- och borgarkvinnors kultur har bl a att göra med att respektive överordnade manskultur ställer strukturellt olikartade krav på anpassning och komplementaritet. Av väsentlig betydelse är givetvis också den övergripande makrelationen mellan borgar- och arbetarklass vilken för kvinnornas del fick sin påtagliga gestaltning i matmor—tjänarinförhållandet.

Att man utifrån anser sig kunna konstatera att kvinnan generellt sett har en underordnad plats i mannens värld behöver ju inte betyda att den enskilda kvinnan upplever sig som "undertryckt" av män i sin omgivning. Härvidlag spelar givetvis vars och ens personliga läggning och specifika erfarenheter in liksom hur effektivt hon präglats att se sin roll som så självklar att hon inte

ifrågasätter den. Låt oss se lite närmare på vilken betydelse de olika kvinnornas barndoms erfarenheter fick för deras självförståelse och framtidsförväntningar samt för deras sätt att skapa en hemingärdad kvinnokultur under ett tidsskede då det i världen där utanför pågick ett intensivt nybyggande av ett socialpolitiskt och ideologiskt folkhem.

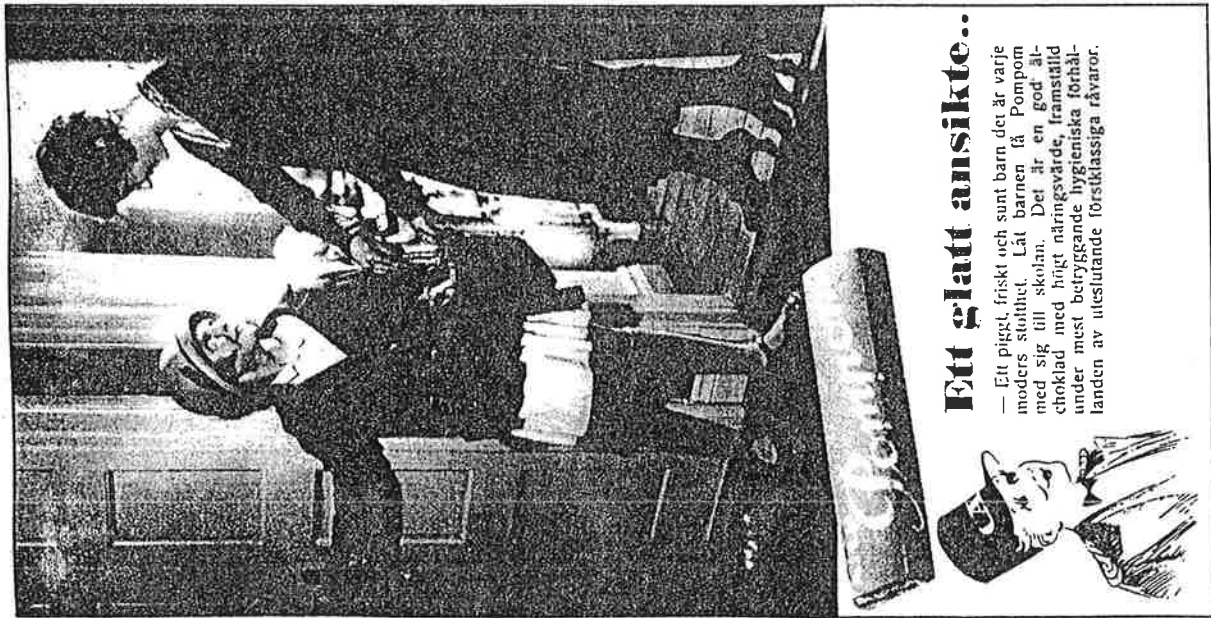
... och dottrarna blev mödrar i det nya folkhemmet

Borgardöttrarna

Ylva, högreståndsflickan som växte upp utan vare sig intresse eller erfarenhet av husliga sysslor och som uppgav fortsatta universitetsstudier därför att hennes far behövde hennes hjälp, gjorde från första stund efter sitt giftermål sin maka-husmor-mor-roll till sitt allt uppslukande livsprojekt. Hon har aldrig, efter vad hennes dotter berättat för mig, gett tillkänna någon känsla av besvikelse eller uppoffring över att ha inriktat hela sitt vuxna liv efter först faderns och sedan mans och barns behov och intressen. Självt uppgav hon att hon haft god hjälp i livet av den maxin hon fått lära sig i föräldrahemmet: man skall finna sig tillfärta och göra sitt bästa på den plats och i den uppgift man blivit tilldelad.

För Jenny kom livet att gestalta sig helt annorlunda än för Ylva. Jennys far var som nämnts storbonde och av akademisk-borgerlig familj. Hennes mor hade småborgerlig bakgrund. Upplevelsen av moderns uttråkade tillvaro som hemmafru sportade Jenny att satsa på sin egen utveckling och framtid. Hon fullföljde en akademisk utbildning och när hon sedan gifte sig och fick barn, avstod hon inte som Ylva från egna ambitioner utanför familjesfären utan ägnade sig både åt yrkesliv och andra utåtriktade verksamheter. Jenny lär sig således inte till alla delar pressas in i det kulturgivna kvinnomönstret. Det har inte heller hennes dottrar gjort. De har alla lämnat hemmet med en stor portion framåtanda och självständighet och är alla djupt engagerade i sina högkvalificerade yrken samtidigt som de har hem och barn.

Gemensamt för Ylva och Jenny var att deras husmorsambitioner var underordnade andra intressen. Ingen av dem tycktes mäta sitt eget värde efter vilken husmorsduglighet de kunde visa upp. För båda betydde de mänskliga relationerna inom familjen mycket mera, framför allt det känslomässiga och intellektuella engagemanget i barnens liv. Att Ylvas liv varit begränsat till hemmet har inte inneburit att hon varit utan intellektuell stimulans. Genom att hon haft hjälp i hushållet har hon haft tid att tillfredsställa sitt läsintrasse och ta del av kulturutbud och aktuell debatt. Men det har varit ett engagemang vars verkningar knappast sträckt sig utanför den egna kretsen och som heller inte lett till några större förändringar i hennes egen tillvaro med dess stabila förankring i nedärvda värde- och beteckningsmönster. Men sin dotter har hon stött och uppmuntrat i hennes satsning på en kombination av hushållsmorsskap och yrkesliv.

Ett glatt ansikte..

— Ett piggt, friskt och sunt barn det är varje moders stolthet. Låt barnen få Pompop med sig till skolan. Det är en god, älskade choklad med hingt näringsvärde, framställd under mest betydande hygieniska förhållanden av utslutande försklassiga råvaror.

Att vädja till moders kärleken var förvisso ett klokt reklamgrepp. Vem ville inte vara en god mor, alltid finnas till hands för sitt barn, se till att det kom väl rustat till skolan, göra det "piggt, friskt och sunt" genom näringsrik kost? Att ingenting går upp mot den egna moderns vård och omtanke var en sanning som få var beredda att ifrågasätta. Ur Husmodern 1931.

Arbetardöttrarna

Vilken betydelse hade då arbetardöttrarnas erfarenheter av deras mödrars och andra gifta kvinnors liv för hur de själva tänkte sig framtiden? Hyste de som Jenny en trotsig önskan att inte bli eller inte ha det som mor, och hur såg de i så fall på sina möjligheter att undgå det ödet? Den väg som via utbildning kunde leda till ökad valfrihet och självständighet var för arbetarflickorna be-lamrad med nära nog oframkomliga hinder främst av ekonomisk art men också, som vi sett i Gretas fall, själva det faktum att de var "löser som inte behövde försörja".

Nanna — född 1914, dotter till en bruksarbetare i en mindre stad och ett av många syskon — var mycket duktig i skolan och bar liksom statarflickan Anna på förstulna drömmar om att få bli lärarinna. Efter de sex åren i folkskola fick hon ett stipendium på 25 kr, som delades ut vid avslutningen i kyrkan. Rektorn frågade henne, om hon inte skulle fortsätta i samrealskolan.

men det skulle jag ju inte, för det fick jag liksom inte. Mor tyckte att jag behövde börja arbeta med detsamma, när skolan var slut. Och sen var det ju mycket dyrt att hålla en i skolan.

Nanna började arbeta på fabrik i hemorten och höll på med det ganska många år, innan hon gifte sig. Hon bodde då i föräldrahemmet. Under de åren var hon styrelseledamot i ett par föreningar, aktiv inom fackföreningen, gick ofta på bio och teater. I och med giftermålet blev det slut med sådant, till en del därför att hennes man inte delade hennes intressen, men mest därför för att hon hade fullt upp med arbete. Utöver sitt hushållsarbete hjälpte hon mannen i en liten rörelse han bedrev. Dessutom tog hon "lite hemarbete som man tjänade några kronor på".

Nanna och de andra kvinnorna ur arbetarklass berättade, som jag nämnt, de, att de mindes sina mödrar som nära nog i ständigt arbete. I sina döttrars barndomsminnen figurerar de nu själva som lika oförtrutna arbetsmyror. Att kvinnornas arbetsmönster hade denna karaktär av oavslutad aktivitet har givetvis ett nära samband med den kulturella norm, som befriar mannen från allt hushållsarbete. Samtliga äkta män till de äldre kvinnor (både ur arbetarklass och borgarklass) jag intervjuat levde till fullo efter den normen eller kanske rättare drog nytta av att deras fruar tillämpade den. Att kvinnor inte som män med gott samvete kunde tillåta sig att vara "onyttiga" innanför hemets dörrar kan vara ett skäl till att intellektuellt intresserade kvinnor som Anna och Nanna sade sig inte ha hunnit med att läsa efter det att de blivit husmödrar. Ledig tid på kvällarna användes istället till handarbete eller annat som i motsats till läsning räknades till nyttig sysselsättning.

Här märktes en skillnad mellan borgar- och arbetarkvinnorna. De borgerliga kvinnorna läste mycket även under sin aktiva husmorsperiod utan att för den skull, efter vad jag kunnat förstå, känna sig onyttiga. Deras intellektuella

förkvrän kunde ju också omsättas i stöd åt barnen, vilkas framsteg i skolan de lade stor vikt vid. De två kvinnor (Ulrika och Dagmar f 1904) som i vuxen ålder lämnat arbetarklassen, tillät sig också att tillbringa lediga stunder med läsning. I motsats till de "inlödda" borgarkvinnorna hade de emellertid högt ställda husmorsambitioner. Deras döttrar har beskrivit dem som mycket duktiga och kunniga husmödrar, som ägnade sig åt den slags hemproduktion — bakning, konservering, klädsömnad m m — som av framssegrivarna ansågs vara irrationellt och otidsenligt i ett modernt industrisamhälle. Båda har för övrigt lämnat de "gammaldags" husmorsambitioner i arv till sina döttrar — tillsammans med förmågan att utvinna glädje och stolthet ur de kreativa momenten i hemarbetet.

Låt oss återvända till Nanna och konstatera att hennes aktiva husmorsperiöd, liksom hennes mors varit det, blev till brädden fylld med arbete och omsorg för familjen med mycket små marginaler för andra intressen. Mellankrigstidens tekniska och sociala förbättringar fick hon knappast någon kännning av. Hushållet skötte hon ungefär på samma sätt och med samma hjälpmedel som modern gjort.

Nanna var efter sitt giftermål sjuk i långa perioder och måste vistas på sjukhus. Då ställde mor och syskon upp och hjälpte till med barnen. Tack-samheten för den hjälp hon fått står ännu så levande för henne att hon säger sig ha behov av att fortsätta att återgälda den genom att i sin tur alltid vara beredd att rycka in, när hennes egna barn eller barnbarn behöver hennes hjälp.

Den familjära inbördes sammanhållningen och hjälpsamheten, förmöjsamheten och självförgömmelsen är teman som jag funnit i alla de äldre kvinnornas kulturminster. Det är också uppenbart att det här finns en stark kon-tinuitet med tidigare kvinnogeneration. Jag har vidare fått stöd för uppfattningen att det är fråga om värdepremissor som generellt sett varit av grund-läggande betydelse inte bara för arbetarkvinnors utan också för borgarkvinnors kulturella beteende. En expansiv individualism med inriktning på per-sonlig framgång och karriär — ett konträrt tema med typisk manligt-borgerlig accent — låter sig visserligen ana i de äldre borgarkvinnornas livs-gestaltning, men kommer till mer markant uttryck först i de senare generatio-nerna.

Att kvinnorna i fråga om lojalitet, intresseinriktning och arbetsinsats var så hårt bundna till hem och familj innebar emellertid långt ifrån att de sakna-de självkänsla, initiativförmåga och stolthet över sina prestationer. Gretas liv utgör ett fint exempel på hur kvinnor inom den traditionella kvinnorellens ram och under hårda yttre villkor har kunnat uppnå en känsla av autonomi och livstillfredsställelse. (Vi erinrar oss, att Greta växte upp i en småstad i en arbetarfamilj med många barn.)

Gretas version av hur hon som ung tänkte sig vuxenlivet låt så här:

Man skulle bli mor, få ett hem. Man skulle ju gifta sig, det var självklart

att man skulle bli försörjd. Men att man själv skulle hjälpa till, det tänkte man förstås också på. Man var ju inte rädd för att sköra nåt.

Greta var t o m så förtänksam att hon som stadsflicka tog plats på landet för att lära sig mjölka för den händelse att hon i sitt kommande äktenskap skulle bli "starkäring". Att hon som barn fått arbeta och slita, blivit hunsad och kuschad hade inte släckt hennes livsapit men inte heller väckt till liv någon vilja att bryta sig loss. Hon tycks nyktert och självklart ha accepterat sin situation och med glatt mod kämpat för att göra sitt bästa inte bara för att uppfylla givna plikter utan också för att utnyttja de möjligheter till livsbejakelse och förnyelse som rymdes inom den verklighetsfär hon levde i.

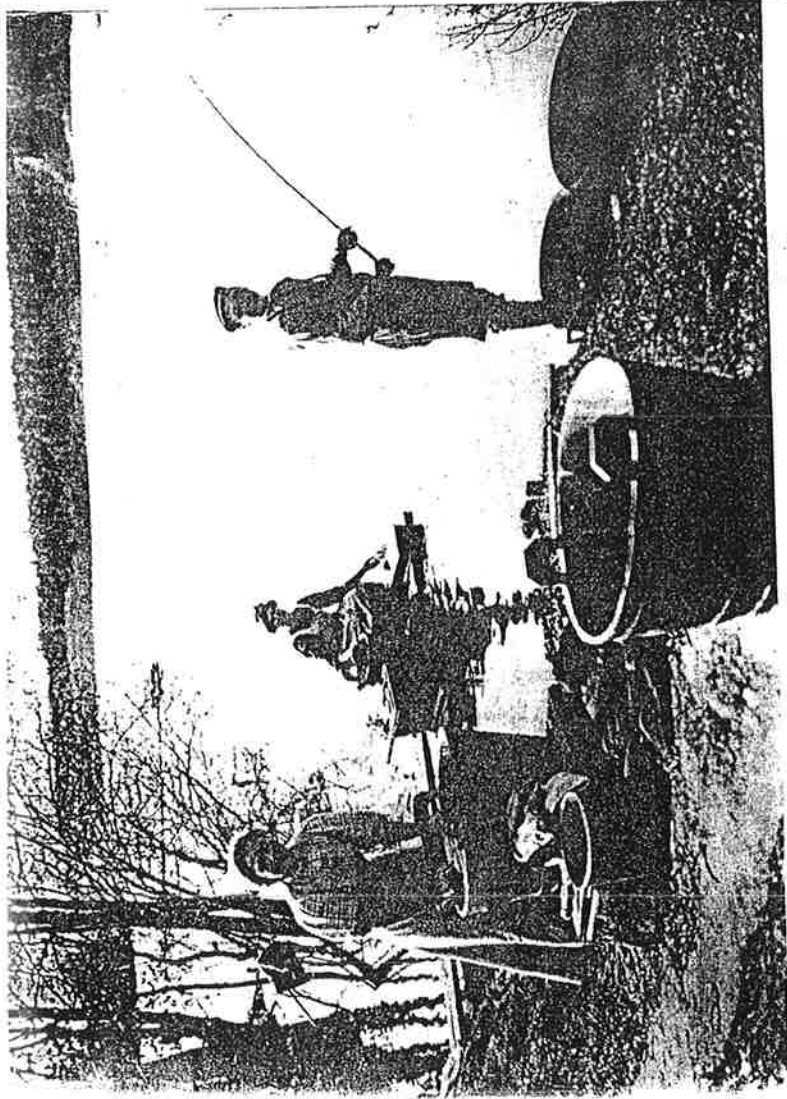
Hon tog på sig en enorm arbetsbörd i sin ambition att både visa upp den dugliga husmoderns alla förtjänster och bidra till familjens försörjning genom borta-arbeten på kvällar och helger. Fastän Greta i stort sett föreföll att vara väl införstådd med den traditionella kvinnorellens normer, tyder hennes handlings sätt ändå på en viss fördomsfrihet. Hon har satit en ära i att inte hänga allt för mycket fast vid sådant som hon tyckte var "gammalmodigt" i sin mors livsryn, t ex hennes stränga sexualmoral. Sitt hem har hon velat inreda "modern" och hon har varit pigg på att pröva nya metoder och hjälpmedel i hushållet. Dessutom har hon varit utåtriktad och engagerat sig aktivt i olika slags föreningsverksamheter och kommunala angelägenheter. Jag föreställer mig att Greta som kvinna och husmor på 30-talet inte skulle ha fått alltför dåligt betyg av tidens förespråkare för ett nytt kvinnoidéal.

När hon som gammal ser tillbaka på sitt liv, känner hon sig nöjd och tillfredsställd med vad hon fått uppleva och vad hon utträttat.

Anna, stardottern, berättade att hon som ung avskickligt skjunit tanken på giftermål ifrån sig. Hon hade "platser" (först som barnflicka sedan som städerska vid slott och herresäten på skånska landsbygden) i flera år, innan hon i 30-årsåldern själv gifte sig med en stolare. Anna fick bara ett barn, en dotter, och i hennes liv upprepades samma mönster. Hon uppgav att hon gifte sig sent, därför att hon först ville pröva på att "leva som en fri individ".

Det är rimligt att tänka sig att kvinnors insikt om en strukturell underordning aktualiseras inför det definitiva steget in i äktenskapet. De kommer då att uppleva en kluvenhet mellan det tryck, som strävar att pressa in dem i ett givet mönster, och en motkraft inom dem själva som vägrar friheten och självständigheten. Sedan valet väl är gjort, kommer deras motstånd mot att ta på sig det traditionella husmorsket offast till korta inför massiva praktisk-ekonomiska och kulturella hinder. För Anna och hennes dotter blev det så att när de väl sagt fårval till "friheten", låtit dörren slå igen bakom sig och trätt in i sin hemingärdade värld, anammade de genast de normer, som de var väl förtrogna med från barndomshemmet.

Annas liv blev i mycket en upprepning av hennes mors. Liksom modern blev hon efter giftermålet tvungen att arbeta för sin mans arbetsgivare. Det betydde i Annas fall tungt jordbruksarbete, något som hon sa sig inte alls ha

Äldre kvinnor som kommer till tals i mina och andras intervjuer berättar att tvätten ännu på 30-talet till stora delar sköttes som den gjorts på deras mödrars och mormödrars tid: vattenbärande, byk i stora grytor, gnuggning på tvättbräden, bärande av tvätten långa vägar först till vattendrag för sköjning, sedan för upphängning, så till mangelboden och till slut tillbaka hem igen. Foto SCA:s a.kiv, Sundsvall.

någon fallenhet för. Moderns inflytande förmärktes i Annas hela livsföring. Hennes höga ambitioner vad gällde arbetsamhet, ordentlighet och sparsamhet tycks alltid ha varit rättesnöre för Anna, som inte som Greta funnit någon anledning att "modernisera" vare sig sitt hem, sin yttre person, sina moralbegrepp eller sin vardagliga livsföring.

Klassresenärerna

Till sist skall vi se på hur de båda arbetardöttrarna Dagmar och Ulrika utformade sina vuxenroller som borgerliga husmödrar.

Att Dagmar kom att höra till det lilla fåtal arbetardöttrar ur hennes generation som fick gå i läroverk och ta studenten kan tillskrivas flera samverkande faktorer. Dagmar berättade om sin mor att "hon hörde till vad man i dag

kallar begåvningsreserven". Hon hade som ung upplevt det som en stor besvikelse att inte få utbilda sig, i synnerhet som det hindrat henne att få fullfölja sin önskan att fara ut som missionär. I sitt äktenskap fick hon två döttrar och hon föresatte sig att de skulle få den utbildning hon själv inte fått. Hennes man hade som yrkesarbetare en trygg förtjänst, men den räckte inte till att hålla barnen i skola. För att tjäna ihop de pengar som behövdes tog hon redan när flickorna var små emot sömnadsarbete i hemmet. Dagmars dotter Eva berättade:

Med de pengarna bestämde hon att deras flickor skulle utbildas. Det var relativt stridigt hemma för morfar tyckte inte det var så lyckat att man skulle satsa så mycket på flickor. Det var min mormors idé att flickorna skulle gå på seminarium.

Till all lycka för moderns satsning var döttrarna studiebegåvade och klarade studentexamen med glans. När de sedan också gått igenom folkskoleseminarium, hade modern nått sitt mål: båda hennes döttrar var i stånd att försörja sig själva i ett välkvalificerat yrke. Efter att i många år ha arbetat som lärarinna gifte Dagmar sig med en akademiker och när hon väntade sitt första barn, slutade hon sin tjänst.

Eva berättade att modern gick in för sitt hemmafruarbete med stor pliktmedvetenhet. Hon gjorde allt det som en "riktigt husmor" skall göra och hon fanns alltid till hands för sina barn. Men Eva lät också antyda att modern nog egentligen aldrig känt sig riktigt tillfredsställd med sin hemmafrullivarö.

Jag tror faktiskt i grund och botten, att hon hade trivts bättre med att ha ett arbete och fått mera av intellektuell stimulans.

I mitt samtal med Dagmar tog hon starkt avstånd från den nutida tendensen att alla mödrar skall förvärsarbete och barnen uppfostras kollektivt på daghem. Att hon alltid haft en mycket känsloladdad syn på moderskapets förpliktelser bekräftades av Eva, som också antydde vad hon trodde det berodde på.

Mamma höll väldigt styvt på detta att man skulle ta hand om sina barn. Hon var väldigt sträng med detta. Hon har inte haft något förbarmande med dem som övergav sina barn. Det har väl varit hennes sätt att litet kompensera, att hon måst avstå från yrkesarbete, fastän hon aldrig riktigt erkänt det. Kvinnor skulle vara hemma och uppfostra sina barn.

I både Dagmars och dottrens livshistoria framträder tydligt den splittring en kvinna kan känna mellan de krav som är inmängda i den traditionella kvinnorollen, och behovet av sådan personlig utveckling och målinriktning som svårligen låter sig förena med dessa krav. När Eva, som hade en lång yrkesut-

bildning bakom sig, fått barn och skulle börja arbeta efter sin barnledighet kände hon sig mycket vankelmödig. Efter stor tvekan valde hon att återuppta sitt arbete, mycket beroende på att modern uppmuntrade henne och ställde upp med barnpassning. Men Eva själv "upplevde det som ett stort misslyckande" och har inte kunnat låta bli att kritisera sig själv, fastän hon aldrig hört ett ord av kritik från sin mor.

När det gällde den egna dotterns framtid tonade således Dagmar ner moderskapsprioriteringen och påverkade henne att inte avstå från sina yrkesambitioner. Fastän Eva förnuftsmissigt kunde inse det motsägande i moderns hållning och reflektera över dess orsaker, tycks hon ha lagrat moderns dubbla budskap alltför djupt i sitt medvetande för att kunna frigöra sig från det. I sina försök att kombinera husmor- och moderskap med yrkesarbete befann hon sig därför i en trefaldig kravsituation, där alla tre komponenterna gjorde sig gällande med så stor styrka, att hon inte ansåg sig kunna ge avkall på någondera. Hon ställde med andra ord krav på sig själv som i princip var omöjliga att uppfylla.

Arbetsstruktur som Anna, Greta och Nanna — liksom deras mödrar för dem — befann sig också i en flerfaldig, konfliktalstrande kravsituation, när de var dubbelarbetande husmödrar med barn att ta hand om. Skillnaden i förhållande till Evas situation var dels att de ofta hade sämre möjligheter att ordna för barnen, dels att det var ekonomisk nödvändighet långt mer än personligt intresse som drev ut dem på arbetsmarknaden. Med de allt mer förbättrade utbildnings- och yrkesmöjligheterna för borgerskapets döttrar under 1900-talets första decennier samtidigt med en successivt ökad ekonomisk standard för arbetarfamiljerna tenderade pliktollisioner av detta slag att bli relativt vanligare bland de borgerliga kvinnorna, medan arbetarhustrurna i större utsträckning valde att stanna hemma, när ekonomin så tillät. De kom ju på så sätt i åtnjutande av ett privilegium, som tidigare främst stått de "bättre" fruarna till buds.

Ulrika hade som vi sett många svåra barndomsupplevelser, men hon lät sig inte tryckas ned. Tvärtom gav förödmjukelserna näring åt hennes vilja att tillkämpa sig ett egenvärde. Som 15-åring för hon till Amerika fast besluten att "förkovra sig". När hon efter sju år kom hem på besök, hade hon avancerat till kokerska i en miljonärsfamilj. Hemkomsten blev en besvikelse. Modern var cancersjuk och Ulrika stannade hemma i den lilla fattiga stugan och vårdade henne den tid hon hade kvar att leva. Någon resa tillbaka till Amerika blev inte av. Hon gifte sig senare med en akademiker, flyttade till Stockholm och fick tre barn.

Ulrika hannade således som vuxen i en helt annorlunda miljö än barndomens. Men hon tycks medvetet ha gått in för att inte låta sig påverkas av storstadssandan utan vara trogen den livsriktning och livsstil som hon utbildat på grundval av upplevelser och erfarenheter i barndomsmiljön. I mitt samtal med henne var hon mycket angelägen att framhålla att hon var präglad av sitt ursprung och ville så förbli.

Du märker väl det, att vi är inga riktiga stockholmare jag och mina flickor och vi blir det heller aldrig.

Att hon efter nära 60 år i Stockholm hade behållit sin sydsvenska dialekt var t ex något som hon med stolthet påpekade. Hennes berättande vittnade också om att hon i sin nya tillvaro hade behållit den öppenhet för människor och snarhet att komma till hjälp som var ett naturligt levnadsmönster i den täta och fattiga miljö hon vuxit upp i.

Ulrika har brukat tillbringa somrarna på födelseorten. Genom dessa återkommande möten med minnesmängda miljöer och samvaro med människor som hon delade minnen med när hon bevarat sinnligt påtagliga och detaljrika minnesbilder av både de fysiska realiteterna och atmosfären i sitt barndomsland. Mot bakgrunden av denna minneskuliss och med den distans som tiden och hennes så annorlunda vuxenerfarenheter givit henne har hon kommit att inta en kritisk utifrånattityd till de förändringar som skett i människors liv och leverne i den forna hembygden. Den eländiga fattigdomen, som hon som barn hatade för att den var så grå och ful, har visserligen förbytts i välfärd, men i gengäld har mycket av det hon älskade i barndomen gått förlorat, främst gemenskapen och hjälpsamheten mellan människorna. Hon är besviken över att den materiella förbättringen inte åtföljts av ett andligt lyft. Särskilt besviken är hon på kvinnorna. Hon tycker att de är småskurna och ogina och stänger in sig i en trång, privat livsfärd, där deras intressen mest rör sig om att hålla en perfekt fasad utåt, samla på sig en massa pryglar och "sitta där och virka på sina små dukar".

Ulrikas ganska anpra kritik av sin hembygds kvinnor kan kanske lättare förstås, om man betänker, att hon förlorat sitt fulla medborgarskap i den miljön. Hon har ju inte som de andra kvinnorna varit med om att i sitt dagliga liv kontinuerligt forma och formas av skeendet inom denna specifika delkultur. I och med att hon skaffat sig annorlunda kunskaper och erfarenheter bör hon ju rimligtvis också ha tillägnat sig en värdeomvärdering som skiljer sig från den, som utbildats bland de rumsligt och socialt bofasta.

För Ulrika hade den fattigdom hon upplevt i sin barndom gjort det till nåra nog ett lidande att se något förfaras som kunde komma till bruk, vare sig det gällde mat eller andra ting. Att sparsamhetsbudet "Slösa inte med Guds gåvor!" varit en vital norm, som starkt präglat det kvinnliga livsmönstret, bär samtliga mina intervjuer vittne om. För Ulrika tycks det ha lyst som i eldskrift.

Efter denna presentation av några kvinnor, vilkas aktiva husmorsperiod inföll under folkhemmets nydaningsperiod, inställer sig frågan: I vad mån har dessa kvinnors livsföring påverkats av de försök som gjordes av en progressiv elit och kommersiella intressenter att frigöra kvinnan från traditionella band? Det är givetvis en mycket svår bedömning att göra. Jag kan bara konstatera att när jag jämför de bilder de gett mig av sina mödrars liv med deras egna levnadsbeskrivningar, märker jag inte mycket av vare sig minsk-

ning i husmorsnit eller ökning i yrkesambitioner och samhällsengagemang. Än mindre har jag märkt någon ökad jagcentrering hos dessa kvinnor i den meningen att de mer än sina mödrar skulle ha unnat sig att "tänka på sig själva" i fråga om det egna utseendet, kroppsligt välbefinnande eller nöjen och förströelser.

Nya linjospel över djupristade grundmönster

Det kvinnliga självförtryckets kulturella organisation

De livsmönster som jag här försökt återge innehåller många grunddrag, som återfinns i såväl dokumentära som biografiska kvinno-skildringar från mellankrigstiden. Jag skall utifrån några sådana alster¹¹ göra jämförelser med mina egna iakttagelser.¹²

Grunduppfattningen av den egna identiteten tycks vara likartad den vi mött i Husmoderns insändarspalter och bland mina informanter, dvs kvinnorna är i stort sett införstådda med de förväntningar som ryms inom den traditionella kvinnorollen. Följdriktigt saknas ofta mer påtagliga uttryck för en medveten protest mot manlig dominans. Det finns ju knappast anledning att opponera sig mot något som man uppfattar som en naturlig och rättmätig ordning.

Att det emellertid var fråga om en faktisk manlig dominans, som ibland kunde ta sig förtryckets form, är uppenbart. Särskilt tydligt kommer detta till uttryck i Mary Anderssons dokumentärroman *Sorgenfri* (1979), där handlingen är förlagd till ett fattigkvarter i Malmö på 30-talet. Mary Andersson målar upp en bild av de skrymslen i det nya folkhemmet där behovet av materiell och social sanering var som störst och där det samhälleliga nydaningsarbetet ännu inte avsatt några märkbara spår i form av ökad välfärd och trygghet. De kvinnor som man får möta i romanen har — liksom mina arbetarklassinformanter — av trängande ekonomiskt behov tvingats ut till trista mer eller mindre tillfälliga lågavlönade arbeten. Det såväl klassmässiga som patriarkala förtryck som dessa kvinnor levde under återges i ohöjd nakenhet. En del av kvinnorna framställs som mer medvetet upproriska mot sina "förtryckare" i gestalt av äkta män, arbetsgivare och överhetspersoner än vad kvinnor vanligen förmedlar i minnesbilder eller samtidsskildringar.

Generellt kan sägas om den generation kvinnor det här är fråga om att de tycks ha betraktat äktenskapet som det naturligaste och bästa sättet att klara av sin livssituation. För att anknyta till Margit Palmaers bild av öket och välbefärandet skulle man kunna uttrycka det så, att det måste ha tett sig välbehövt och välbeträkt att ta på sig det äktenskapliga öket. På så sätt fick de både en lättad i försörjningsbördan och blev i stånd att bära huvudet högt i vetskapen att de fullföljt sin kvinnliga bestämelse på ett anständigt sätt.

Men på vintern fick man vara så snäll och bära — och det var uppåtbacke

till vår stuga. Ibland kunde det vara snö till knäna — och det var bara att gå det. Hade man ett bra ök så låg hinkarna stadigt. Utan öket rådde man inget. (Statarkustru född 1900) (Forselius 1981:52)

Förr, då hade man ju inga rättigheter om man inte var gift — det var ju det man tänkte på, att man skulle hitta nån som försörjde en, så man klärade sig. (Emma född 1909) (a a: 107)

Efter att väl en gång ha axlat kvinnoöket accepterade de sina bördor som ett oundvikligt öde. Med tanke på deras ekonomiska beroende av sina män och den sociala och kulturella press som såväl omgivning som den egna nedärvda kvinnomoralen utövade, fanns det väl i realiteten knappast några större möjligheter till öppen revolt. I boken *Arbetarkvinnor* skriver Liljeström-Dahlström:

Som känt leder missförhållanden och förtryck inte automatiskt till moralisk vrede eller politisk protest. Yttre förtryck övergår i självförtryck. Missförhållanden ter sig oundvikliga. Varje alternativ är osäkert. (1981: 324)

Jag skulle vilja hävda att det förtryck som denna generation kvinnor utövade mot sig själva härrörde ur de kvinnliga budord som etsats in i dem som barn och som måste anses ha varit funktionella i ett samhälle där ett kvardröjande husbonde- och fadersvälde¹³ gjorde att kvinnornas väl och ve till stor del hängde på om de kunde finna sig tillrätta på sin underordnade plats.

Försök att organisera ett "mottryck"

Men bakom detta handlingsmönster fanns dock en latent protest, en motkraft, som hos enskilda kvinnor kunde komma till mer eller mindre medvetliga uttryck. Bland mina informanter kunde som vi sett en sådan motkraft tydligast skönjas hos Jenny och Ulrika och i det litterära materialet hos Mary Anderssons kvinnor.

De som på den offentliga arenan protesterade mot föräldrade kvinnoideal har här representerats av Margit Palmaer. Det var emellertid inte bara inom de borgerliga leden som viljan till förändring manifesterade sig i handling. Herta Wirén — född 1899 i ett arbetarhem i Malmö — har på sin ålderdom skrivit en självbiografisk romansvit i fyra fristående delar. I den tredje av dessa (1979) är handlingen förlagd till en arbetarfamilj i Malmö på 30-talet. Mot bakgrund av arbetarkultur som underdånigt agerar i sina roller som hemmets tjänare tecknas bokens hjältninna (Herta Wiréns alter ego) — en ung arbetarkultur, som med samma entusiasm som Margit Palmaer genom tidsningsartiklar och annan offentlig verksamhet kämpar för kvinnans frigörelse.

Men denna umgängesform, som har så dåligt rykte, äger i själva verket sin logik och riktighet. En husmor som vill träffa kollegor måste välja den tid mitt på dagen då man och barn är på sina arbetsplatser.

Så var det kaffet. Självt dricker jag inte förmiddagskaffe, men jag kan inte förstå varför det skulle vara nesligt att de som tycka om denna dryck förtära den i sällskap.

Och handarbetena. De äro visserligen ganska ofta sorgliga när de bli färdiga, men som nervlugnande medel äro de bättre än sprit och morfin, som upplivningsmedel bättre än kokain. Det ligger en djup visdom i att ta till handarbetet. . . . jag går visst på kafferep, fast jag inte dricker kaffe. Det händer inte ofta, men när det sker, så har jag roligt, därför att jag träffar folk, som vanligen är förtjusna att få komma tillsammans, dricka, prata, sy och pröva varandras sorter. Jag har särskilt fäst mig vid att medelålders och gamla kvinnor, som gått igenom så mycket, som har så mycket om sig och så lite lycka att vänta, kunna vara på så barnsligt gott humör, då de träffas utan kritik från man och barn.

Ett intensivt intresse för människor kännetecknar ofta samtalen, men detta betyder visst inte alltid ett elakt intresse för skandaler utan för släktskapsförhållanden, titlar, yrken, lönevillkor och underliga öden i närvarande och förgången tid.

Samma intensiva intresse som kommer ur uppsparad energi kan ofta ledas över på försvar, religion, sedlighet, de blindas dag, modern uppfostran, antikviteter. Komma de i tagen och befrias från föreställningen att de äro slagna till satkäringar, kunna de blomma upp, bli hänfödda och överträffa varandra i skarpsyn och ömdöme.

En annan sak värd att nämna är de upplevelser av stolthet och glädje som kan utvinna ur rengöringsarbetet som sådant och ur det taktiska sysslandet med tingen i hemmet. Vid mina intervjuer har jag intensivt fått uppleva och erfara kvinnornas känslomässiga relationer till ägodelarna i hemmet och till heminteriören som helhet, en skapelse som den är av deras händer arbete och deras sinne och lust för det vackra, trivsamma och prydliga. Detta tycks gälla både arbetar- och borgarkvinnor, dock i mindre grad de intellektuellt arbetande kvinnorna.

Den husmoderliga ordningsamheten hör till de fenomen inom kvinnokulturen, ur vilka positiva värdeupplevelser kan utvinna.

Av de tusen fina band som fästa människor vid deras hem är ordningen ett av de starkaste; . . . Fraserna om skönhet och stilkänsla och personlig smak falla undan som stoft inför den praktiska och fantasiflösa ordningen, med vilken hemmets trevnad, dess fostrande kraft och karaktär av tillflykt undan obehagen står och faller. Ingen huslig passion är lättare att förstå än städmanien, och osympatisk som den är då den härjar fritt och hänsynslöst äro dess resultat en ljuvlig lön för den som mödan haft. De

Herta Wiréns romaner bygga på allt väsentligt på egna upplevelser och erfarenheter. Liksom Margit Palmaer sökte hon påverka husmödrarna att rationalisera sitt hemanarbete och göra sig fria från förlagade husmors- och kvinnoidéal — hon skrev bl a på kvinnosidan i tidningen Arbetet under signaturen Fru Ratio och agerade aktivt inom en socialdemokratisk kvinnoklubb. Som ledamot i kommunala styrelser och nämnder ansatte hon beslutsfattare att satsa på kollektiva stödåtgärder (fria skolmåltider, fri skoltandvård, fria läroböcker, husmorsseminstrar m m) för att förbättra tillvaron och möjligheterna för i första hand arbetarkvinnorna och deras barn.

Båda dessa kvinnor har berättat för mig om sina liv som husmödrar, skribenter och kvinnosaks kämpar vid intervjuer jag gjort med dem 1982.

Kulturella livselixir i kvinnliga livssammanhang

De flesta kvinnor, som kommer till tals i det material jag använt mig av vittnar emellertid om att de inom kvinnorollen funnit både säkerhetsventiler, där de kunnat låta en del uppdamt missnöje sippra ut, och kraftkällor, där de kunnat vederkvicka sig och stärka sin självkänsla. Den starka gemenskapen inom släkt och grannskap är, som nämnts, ett återkommande tema i de äldre minnesbilder. Särskilt betydelsefull var givetvis en sådan sammanhållning för dem vilkas ekonomi var så knapp att de endast hade att lita till de obetalda tjänster och genjänster som de kunde göra varandra. Man hjälpte varandra på jämbördig basis och fick både tacksamhet och egen tillfredsställelse i utbyte. En god hjälp var också att kunna anförtra varandra de förtretligheter och besvikelser man utsattes för, och sedan i bästa fall tillsammans skämta bort alltsammans.

Man kunde drömma sig bort över veckotidningsnoveller och följetonger. Man kunde få en stund för sig själv med ett handarbete. Kroppen fick då vila och tankarna kunde löpa fritt samtidigt som man kunde glädja sig åt att skapa något som kunde komma till nytta eller bli till ögonfågnad eller kanske bådadera; i alla händelser något som hade en viss beständighet i motsats till den eviga kretsgången av skapelse-förstörelse som är hushållsarbets särmerke: laga mat som ätes upp, tvätta kläder som smutsas ner, skapa ordning som demolerar osv.

De ting man tillverkade för hemmets prydnad var ett led i en kvinnospecifik satsning på hemmet som ett trevnadsprojekt. Hemmets yttre gestalt med alla prov på kvinnlig handaskicklighet var en värdemätare av husmorsduktighet och därmed ett medel för henne att stärka sin självkänsla. Hur pass hella, rena och prydliga hon lyckades hålla sina barn var också ett mått på hennes husmorsära liksom allt det hon förmådde bulla upp av hemlagat och hembakat på kalas och kafferep.

Om kafferep med handarbete som kulturell institution skriver Elin Wägner i *Husmodern* år 1931:

Solute — och sol inne också

med Bon Ami till fönsterputsningen

Husmoderns hjärta aväller av stolthet, när det är rent och fejat överallt. Men solen har en viss förmåga att upptäcka varje litet dammkorn — det kan vara nog så besvärligt att ha skinnande blankt överallt. Vad fönstren beträffar, är det i alla fall en smal sak, tack vare Bon Ami. Det är bara att med våt trasa påstryka litet Bon Ami-lösödder på fönstren, låta det torka och så en enkel avtorkning med en torr, mjuk duk, så är det färdigt. Och vilka fönster sedan — så gråstrände rena och kristallklara att det är en fröjd att se. Och så billigt det blir — endast 40 öre pr tvål. Begär uttryckligen Bon Ami hos Er handlande och avvisa bestämt efterapningar.

Pris 40 öre
Förres övertäckt

Bon Ami är även utmärkt för rengöring och putsning av badkar, kakel, nickel, lerv och målsättning m.m.

övriga ta dem mera självklart — när det är som det skall vara, märker ingen något; det är endast när något underlätes, som missnöjet och otrevnaden smyga sig över familjemedlemmarna. (Brunius 1917:72)

Orden är yttrade av Célie Brunius 1917¹⁴, men täcker även senare kvinnogenerationers syn på den husmoderliga ordningsniten.

Många av dessa inslag i husmorstillvaron som hjälpt kvinnan att bygga upp sin självkänsla och/eller koppla av från vardagslunken har sedan gammalt försetts med negativa förtecken av det manliga tyckandet. Det kvinnor ägnat sig åt när de kommit tillsammans har kallats kaffereppsnack och fruntimmersladder, deras lektyr pigromaner och snyftromantik, deras ordnings- och tande har räknats som futilt och andefattigt kvinnogöra, deras ordnings- och renlighetsnit som städdille.

Livselixir eller kulturell barlast?

Medan de kvinnotypiska ambitionerna och "tidsfördriven" väl närmast beaktades med ett nedlåtande men överseende löje av männen i kvinnornas egen krets, uppfattades de av tidens progressiva — både de manliga och kvinnliga — som något som band kvinnorna hårdare till den begränsade hem- och familjesfären. Jag har berört Margit Palmaers och Herta Wiréns uppmaning till husmödrarna att inte låta sig klavbindas av föräldrade husmors- och kvinnoideal. Vi erinrar oss också hur Georg Brochmann varnade de 30-talets kvinnor för att låta sig passiviseras av den ökade fritid som den moderna hemtekniken ställde i utsikt. Istället för att öda sin tid på finbroderier, pedantisk hemvård och andra futiliteter borde de tillsammans med männen ta aktiv del i uppbyggnaden av det goda framtidssamhället.

Gemensamt för dessa ideologer var deras indignation över att kvinnors kraft skulle ödas på sådant som var oväsentligt. Margit Palmaer, som vuxit upp i en intellektuell familj med föräldrar som ansåg att den bästa hemgift deras döttrar kunde få var en ordentlig utbildning, kände inte av några kvinnospecifica skrankor, förrän hon blev husmor och mor. Då blev hon, som vi senare skall se, ivrig att röja undan de hinder som stod i vägen för hennes och andra husmödrars utåtriktade verksamhet.

Herta Wirén växte upp i ett arbetarhem, där hon genom faderns verksamhet inom arbetarrörelsen och båda föräldrarnas intellektuella intressen tidigt blivit socialt och politiskt medveten och fått motivation att läsa och utbilda sig.

Modern var en stolt och viljestark kvinna, som inte lät sig imponeras eller nedslås av överhetspersoner och herrskapsfolk. Hon fostrade inte heller sin vetgiriga dotter Herta efter mönstret "att vara tyst och snäll och inte sticka upp", utan stärkte fastmer hennes självkänsla. Det förunnades inte modern att uppnå sin högsta önskan att dottern skulle få den skolutbildning som hon själv måst försaka. Hon blev sjuk och dog i cancer, när Herta var 15 år. Her-

ta måste till följd av moderns sjukdom avbryta sina påbörjade realskolestudier för att hjälpa till med försörjningen och ta hand om sina småsyskon.

Herta Wiréns iver att spränga kvinnovärldens gränser bottnade främst i hennes starka känsla av det orättvisa i att arbetarkvinnorna och deras barn skulle gå förtustiga de möjligheter som stod de bättre lottade kvinnorna till buds att höja sig i kulturellt avseende. Hon ville med andra ord att arbetarkvinnorna skulle höja sin anspråksnivå och inte längre nöja sig med det säms-ta vare sig det gällde utbildning, materiell välfärd, fritidssysselsättningar, kvaliteten på bruksvaror eller estetiska och kulturella värderingar.

Även om således Margit Palmaer och Herta Wirén blivit motiverade utifrån olikartade erfarenheter, är de lika i sitt fördomande av de kvinnospecifika ambitioner och sysselsättningar som Margit Palmaer kallar "oväsentligheter" och Herta Wirén "pyssel".

I mitt samtal med Herta Wirén framhöll hon att de intellektuella, borgerliga ofta politiskt radikala yrkeskvinnor av vilka hon träffat och umgåtts med flera stycken på 30-talet — bl a som tidningen Arbetets referent vid Yrkeskvinnors klubbssammanträden — var i överläge i förhållande till arbetarkvinnorna. Det berodde inte bara på att de hade det materiellt bättre och mindre fysiskt slitsamt utan också på att de var "rationella" och insiktfulla nog att inte öda sin tid på onyttigt "pyssel" eller lägga sina pengar på föla, värdelösa prylar.

Alla de här kvinnorna (medlemmar i Yrkeskvinnors klubb, som träffades privat i varandras hem och dit Herta Wirén ofta var medbjuden) var rationella, de hade en ruig kjol och skjortblus och basker. Och så hade man satt fram en kanna té och ett stort fat med skorpor. För mig var detta en sän uppenbarelse. För när vi skulle ha fester i min mans släkt, så skulle vi ha bakat sju sorters kakor i dagar innan och strykt smådukar och allt det där pysslet, som kvinnor alltid har trott att de var så duktiga när de gjorde. Det är sånt som har förstört hela kvinnovärlden. Det var ju detta, att de (de intellektuella kvinnorna) hade blick för det väsentliga utan allt det där småpysslet. Pyssel är det värsta ord jag vet och den värsta sysselsättning jag vet. Den här föreställningen att kvinnan skall pyssla — det är ju precis vad hon inte skall. Hon skall inte alls pyssla. Livet är för kort för att pyssla.

Herta Wirén erinrade sig under vårt samtal en appell som hon på 30-talet riktat till läsarinna av tidningen Arbetets kvinnosida:

Kvinnor, som fortfarande vill sitta vid broderbågen eller polera koppar i dagar, de har sin fria vilja att göra det. Men de får inte lov att förhindra oss andra, som vill arbeta rationellt i våra hushåll och som vill använda fritiden till att lära oss någonting som är mera värt och till att syssla med barnen.

Det är som synes en programförklaring, som till sin innebörd överensstämmer ganska väl med Margit Palmaers provokativa inlägg i Husmodern 1931. Hennes budskap rönt också samma slags mottagande som Margit Palmaers. "Och hur jag blev begäbbad" inledde en livfull skildring av de proteststor-mar hon rörde upp inom olika läger.

Herta Wiréns fördomande av pysslet som missbrukad kvinnokraft fick sin emotionella laddning av den upprördhet hon kände över att arbetarkvinnorna villkor gjorde dem, som hon uttryckte det, kulturfattiga. Hon såg med andra ord pysslet som symptom på missförhållanden i samhället, som hon ville medverka till att få bort.

Både i sina böcker och i mitt samtal med henne betonar hon, att hon med tiden kommit att få en allt större förståelse för att kvinnornas handarbete är uttryck för ett genuint behov av stimulans och upplevelse och en längtan att "göra något vackert".¹⁵ På grund av sin djupa samhörighet med och sitt starka känslomässiga engagemang för dessa kvinnor plågades hon emellertid av att de i sitt sökande efter ett "livselixir" lät sig nöja med surrogat, som nödortfigt tillfredsställde deras behov men samtidigt hindrade dem att nå de äkta styrkekällor, som hon själv menade sig ha kämpat sig fram till och som stod de privilegierade intellektuella kvinnorna till buds.

I den boken Göra något vackert där skriver jag ju om hur jag fick sitta och distribuera handarbeten, dessa fula, förfärliga saker i tusental. Jag förstod detta, att dessa kvinnor som inte hade min förmåga att söka stimulans eller haft sådana föräldrar som mina, som gett mig motivation, för dem var ändå detta ett sätt att frigöra sig lite grann. Och när de satt där med sitt handarbete, så tyckte de att de gjorde något för hemmet och då hade de lov att sitta. Handarbete är fullt legitimt men det skall vara något riktigt. Det skall ha en funktion eller också skall det vara ren konst så skönt som en upplevelse. De längtar efter något, men de vet inte vad de längtar efter. De vet inte att de gör något meningsfullt. Men om jag sitter uppleva konst, att känna att de gör något meningsfullt. Men om jag sitter och virkar tusentals småstjärnor, som man skall behöva stå och tvätta en hel dag och som varken kan komma till någon nytta eller är vackra, så tycker jag det är missbrukad kvinnokraft. Du tror väl inte att Margit Palmaer eller Alva Myrdal har suttit och virkat på de här små stjärnorna. Det är för att de har haft andra intressen och andra upplevelser. Varför skall inte alla kvinnor få lov att uppleva något bättre? Det skall inte vara förbehållet några få. Det är det som jag känner som en stor orättvisa.

Jag har sett hur många kvinnor det finns, som inte kommer till sin rätt; alla dessa anonyma kvinnor. När de inte vet vad de skall ta sig till, så skickar de efter ett handarbete från en tidning eller en postorderfirma. Och så tänker de att nu skall jag göra något vackert. För det är vad de vill. Det kom jag underfund med när jag arbetade på en sådan postorderfirma. Och så tänkte jag för mig själv, men det är ju det ni inte kan. Det är ju där

det brister. Därför att ni inte har någon vision av något vackert. Och det har man inte, när man inte har upplevt konsten.

Herta Wirén skaffade sig insikter och upplevelser genom självstudier och genom kurser på Brunnsviks folkhögskola och Kvinnliga medborgarskolan vid Fogelstad.

När jag kom till Fogelstad, så sa jag rent ut till mig själv och till andra också, när vi diskuterade konst, att jag förstod mig inte på konst. Jag får ingen upplevelse. Jag kanske gjorde mig lite värre än jag var, för jag ville lära mig nånting. Och den som lärde mig nånting, det var Siri Derkert. Hon var en härlig människa. Hon blev så upprörd av detta, så hon ville lära mig. Och en dag så såg jag. Hon gav mig detta, att jag verkligen kunde se.

Herta Wiréns ord är en fin illustration av vissa aspekter i Ulrike Prokops (1981) teoretiska resonemang kring kvinnliga livsmanhang. I Prokops dynamiska begreppsapparat ingår å ena sidan de "produktivkrafter" som alstras genom allt det som kvinnorna är och gör i sin vardagliga hemnavärd, å andra sidan de begränsningar i de kvinnliga livsmanhangen som hindrar dessa krafter att komma till konstruktiva och meningsfulla uttryck. En sådan kraft kallar hon "imagination". Termen är inte översatt på grund av svårigheten att finna en svensk synonym som fångar in den innebörd som Prokop lägger i ordet. Enklast tror jag man kan tolka detta begrepp som fantasifullhet och estetisk skaparkraft eller förmåga att i sitt inre framlocka visioner och samtidigt känna ett behov att ge dessa visioner en estetisk gestalt. Men det livsrum som givits åt kvinnorna har oftast, menar hon, varit alltför instängt och syrefattigt för att denna fantasins låga skulle kunna brinna klar. Den har blivit svag och fladdrande. Ulrike Prokops iakttagelse är likom Herta Wiréns att en sådan förkrympling av fantasi- och skaparkraft hårdast drabbat arbetarkvinnorna, därför att deras livsmanhang innehåller de största ekonomiska och sociala hindren och begränsningarna.

För de kvinnor som av olika skäl är bundna till en sluten hem- och familjesfär, kan husnorsperfektionismen och pysslet ses som integrerade delar i den hemmafrikultur de bygger upp. Som sådana är de adekvata och "akta" oavsett hur de värderas enligt en "objektiv" estetisk eller rationell måttstock. De är funktionella i den mening att de tjänar som medel för kvinnorna att skapa sig en trygg kulturell förankring och utvinna glädje, stolthet och självkänsla i den livssituation de befinner sig i.

Margit Palmaer och Herta Wirén har också varit hemmafruar, men de har slagit en bräsch i hemningärdringen — något som för ingen av dem varit en lätt sak. De har funnit andra styrkekällor där utanför, som minskat deras behov att skapa sig en identitet som dukrig husmor och utvinna lustkänslor ur hemarbetet. Detta har givit dem distans nog att bli varse hur de stolta hus-

morsambitioner och det trivsamma pysslandet binder kvinnorna fastare vid hemmets trygga härd.

Det är rimligt att tänka sig att kvinnor som likt dessa två inte helt identifierat sig med "den riktiga husmodern" har ett mer allenerat förhållande till en del kulturyttringar, som för hemmafrikulturens välintegrerade medlemmar har ett värde som naturliga ingredienser i livsföringen. Lösrycka från kulturell grogrund och helhetsmanhang får de broderade dukarna, pyntet och hela det välputerade hemmet en ny karaktär och blir till ting som kan utsättas för bedömning efter yttre kriterier.¹⁶ (Bland mina informanter har jag stött på den här typen av "alienations"-fenomen hos klassresenären Ulrika. Jfr s 227.)

Krypa i ly eller bryta sig loss. Ett val på olika premisser

Hur skall man som sentida betraktare tolka det affektladdade mötet mellan 30-talets pliktrögnna husmödrar och folkhemmets ideologer? Var de "vanliga" husmödrarna baksträvarare som spjärnade mot utvecklingen istället för att dra nytta av dess fördelar? Var de så förstokade, att de inte förstod sitt eget bästa utan själva verkade för att hålla sig kvar i ofrihet?

Var å andra sidan de kvinnor som förde fram frihetsbudskapet så förblindade, att de inte insåg att de maningar de riktade till kvinnor i gemen främst var anpassade för den livssituation de själva befann sig i och inte den verkliga som flertalet kvinnor — ur såväl arbetar- som en stor del av medelklassen — levde i?

Svaren kan givetvis inte ges med entydiga ja eller nej. Övetskapen om och oförståelsen för "det andra lägreis" situation och målnirking var förvisso inte total. Det torde inte heller vara så, att gamla stammens husmödrar och progressiva kvinnosaks kämpar i alla stycken hade olika uppfattningar om vad som var positivt eller negativt i kvinnors livsföring. Icke desto mindre måste man se de progressivas attack mot och hemmakvinnornas envisa försvär av de husmoderliga bastionerna som uttryck för motsättningar som grundade sig i väsentliga olikheter både vad gällde materiella förutsättningar och allmänna och kvinnospecifika värde- och livsmönster. När det nya folkhemmets ideologer försökte suddra ut gamla köns-, klass- och kulturgränser var de nog inte medvetna om varken hur djupristade de var eller att de själva var i färd med att dra upp nya gränslinjer mellan sig själva som aktivt eller och alla de andra, som de ansåg var i behov av aktivering och upplysning.

Man kan fråga sig vilken betydelse kvinnors kulturella arv och materiella villkor hade för deras vilja och möjlighet att välja mellan den traditionella husmoderns defensiva eller den "frigjorda" kvinnans offensiva levnadsstrategi och vilkendera strategi som kunde anses mest gynnsam för kvinnor med olika materiella och personliga resurser. De välstrukturerade och välutbildade hade givetvis mycket att vinna genom att välja den senare strategin. De hade möjlighet att i konkurrens med männen försäkra sig om ett visst inflyande i

positioner utanför hemmet. Vad de övriga beträffar, var de nog medvetna om att de hade mest att vinna på att försvara den relativa maktställning¹⁷ och trygghet de hade inom hemmets domäner, därför att de visste med sig att de ute i samhället skulle hamna i en i allo underordnad position med nära nog obefintliga möjligheter att träda över gränsen till den maktisfär som de privilegerade kvinnorna i kraft av kunskap och utbildning kunde muta in åt sig.

Det är tydligt, att prioriteringen av trygghet respektive frihet varierade med social position och i stort sett så, att tryggheten värderades högre ju bräckligare den var grundad. Detta har givetvis ett samband med att ett praktiskt motiverat egenintresse väger med i kvinnors val av levnadsstrategi och livsform.

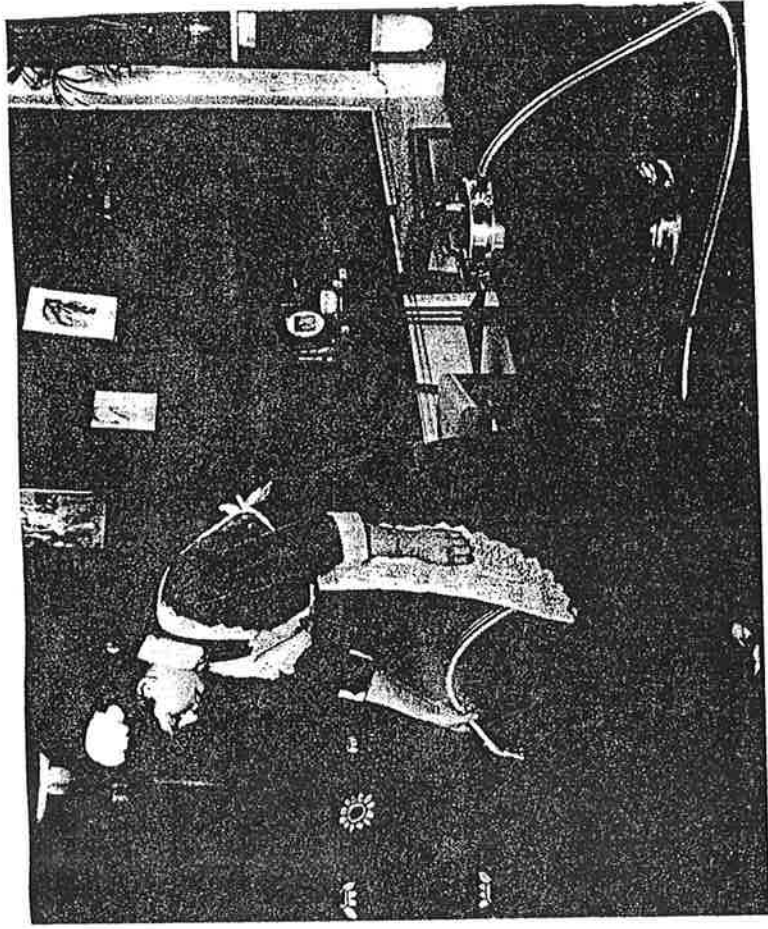
Vi skall fortsätta att granska praktiska och värdemässiga orsaksfaktorer bakom bevarande och förnyande tendenser i kvinnors livsföring under folkhemseran.

Hembiträdet — en resurs i både traditionens och emancipationens tjänst

Man kan nog våga påstå att hushållstekniken ännu på 30-talet var så föga utvecklad att ett hems skötsel fyllde en ensam husmors arbetsdag. För en husmor med ambitionen att upprätthålla en viss kulturell "borgerlig" standard i hemlivet räckte knappast den egna arbetskraften och tiden till. Författarinnan Célie Brunius¹⁸ erfarenheter av att under några månader ensam sköta ett stort hushåll ledde henne till den slutsatsen att en borgerlig husmor inte kunde klara sig utan hembiträde med mindre än att hon var beredd att avstå från utåtriktade personliga intressen. Om hon nämligen inte ägnade sin odelade tid och kraft åt hemmet, riskerade hon att hennes familj skulle gå förlustigt allt det som hör till ett borgerligt hemlivs kulturella värden. Vart dessa kan bestå beskriver hon så här:

Vanan att inte bo och sova i ett enda rum, att byta linne när det är smutsigt, att äta med vissa små ceremonier och på bestämda tider, att sommartiden proviantera för vintern och att hålla sina barn och sig själva i visibelt skick, inte bara om söndagarna utan alltid. . . (1917:82)

Mycket av allt detta var viktiga kulturella nivåmarkeringar inom alla sociala kategorier som ville bevara eller höja sin klassmässiga position. Den mängd arbetsuppgifter som enligt Célie Brunius¹⁸ detaljerade beskrivningar (för att inte tala om de digra arbetsprogram som förelades husmödrarna i de många rådgivningsböcker¹⁸ som utgavs under 1900-talets förra hälft) måste utföras i hemmen för att undgå social och kulturell deklatering, ter sig för en nutida husmor som bortom rimlighetens gränser med tanke på att det mesta måste utföras med handkraft och enkla hjälpmedel. Det är inte svårt att förstå, att en husmor utan hemhjälp var tvungen att hålla igång dygnets alla vakna tim-

I färd med att underhålla ett stycke borgerlig hemkultur. Scandia Photopress.

mar, om hon tillnärmelsevis skulle gå i land med alla göromål.

Det var således inte så mycket skillnaden i tillgång på tekniska hjälpmedel som möjligheten eller ej att hålla sig med betald hemhjälp, som utgjorde gränsmarkeringen mellan de högre och lägre klassernas husmödrar.

Hembiträdena tjänade som de borgerliga kvinnornas stödtrupp inte bara då det gällde att upprätthålla en borgerlig hemkultur utan också genom att göra det möjligt för dem att ägna sig åt betydande engagemang utanför hem och hushåll. Det framgår bl a av Signe Höjers, Alice Lyttkens' och Margit Palmaers självbiografier. (Se not 11) Signe Höjer skriver:

På den tiden hade man hembiträden. Jag brukar berätta för min dotter och mina sonhustrur om den märkliga tid då det fanns hembiträden, på min mors tid kökspigor, barnpigor, lillpigor — och i min barndom "jungfrur". Och nu var det hembiträden med egna rum, så man hade alltid barnpassning. Jag kunde därför utan vidare fortsätta mitt arbete i Solna. (1981:10)

Hon framhåller också att många använde den lediga tid som hembiträdenas arbete förskaffade dem, till aktivt engagemang inom olika grenar av folkörelserna och i frivillig socialvård.

Vi ser således att hembiträdena befrämjade ett vidmakthållande av traditionell borgerlig hemkultur samtidigt som de gjorde det möjligt för sina matmödrar att "frågöra sig" och följa framstegsivrarnas maning att som självständiga individer göra en insats i det allmännas tjänst.

För kvinnan i tiden — mission i motvind

Privilegerade borgarhustrur med hjälp i hushållet torde således ha haft en hel del tid och kraft till förtogande för eget bruk. Det var givetvis främst till denna begränsade målgrupp, som Margit Palmaer och andra representanter för tidens radikala intellektuella elit riktade sig, även om deras budskap framställdes som gällande husmödrar i gemen. Riktigare vore kanske att säga, att budskapens avsändare mycket väl kan ha haft en bred kategori kvinnor i åtanke men då som presumptiva medlemmar i det välfärdsamhälle, som man såg fram emot men som under 30- och 40-talen knappast kommit längre än till planeringsstadier.

I boken *En husmor lever farligt* berättar Margit Palmaer om sina erfarenheter av att kombinera husmorskap med individuell intressetsatsning utanför familjen. Hon hade ett tydligt programmatiskt syfte med boken. Hon skriver:

Men under årens lopp lär man sig så småningom en del. Och den viktigaste lärdomen är den, att kvinnorna lägger ner alltför mycket arbete och omsorg på detaljer och oväsentligheter, medan de ofta inre "har tid" med de väsentliga uppgifterna. Därför måste de hjälpas, både praktiskt och teoretiskt att organisera sin livsföring så, att de inte går vilse i vardagens småsyslor. (1944:29)

En aktiv och självständig kvinnotyp, som i sin livsföring förstår att skilja på väsentligt och oväsentligt "finns", skriver hon vidare, "redan i otaliga varianter — det gäller bara att lansera henne som tidstyp, att göra henne populär." (1944:200)

Oväsentligheter var i hennes ögon å ena sidan husmoderliga överloppsgärningar som korsstygnbroderier, lakansmärkning, ängsligt uppfyllande av makes och halv vuxna barns krav på personlig betjäning, å andra sidan fåfängligheter som kafferep, bridgejunior och modeshoberier. Väsentligheter var att dana sin personlighet genom läsning, studier och allehanda omvärldsenngagemang för att kunna ta del i och påverka samhällsbyggnationen på sådant sätt att vitala kvinnliga värderingar och intressen blev tillgodosedda. Hon tänkte här på verksamhetsfält som samhällsbyggnad, barnomsorg, boendeplanering m m.

Denna modell från Guaranik visar den verkligt praktiska vinterpromenaddräkten för vårt klimat med lång kofa. (Sidenhusets franska avdeln.)

Den mondäna damen anno 1931.
Ur Husmodern.

För arbetarkvinnorna och en stor del av medelklasskvinnorna tog som vi sett hushållsarbetet (eventuellt i förening med mer eller mindre tillfälliga arbeten utanför hemmet) så mycket av deras tid och krafter i anspråk att det blev mycket små marginaler till övers för aktiviteter för personligt nöjes eller intresses skull. Det fanns med andra ord inte så mycket tid och kraft att ta av som skulle kunna användas till sådant som Margit Palmaer menade vara viktigare än onödigheter som handarbete och kafferep. Detta "onödiga" och "oviktiga" hörde emellertid till de få kulturellt accepterade medel som stod dessa kvinnor till buds, då det gällde att sätta den lilla guldkant på tillvaron som kunde göra det dagliga slitet uthärdligt.

Vi får inte glömma att till påtagliga ekonomiska och sociala begränsningar kom de kvinnliga budordens kulturella tvångströja — ett plagg som ofta blivit som en andra hud och förnams som en del av dem själva.

Här kan man dock märka en viss skillnad mellan arbetar- och borgarklass. Inom isynnerhet den intellektuella borgerligheten tycks de kvinnliga budorden ha varit något mindre rigida. Det gäller främst det arbetsetiska budordet. I intellektuella familjer kunde det gå för sig både för mödrar och döttrar att "sitta och läsa mitt på dagen" utan att "ha något nyttigt för händer". Bland en stor del av medelklassens kvinnor och bland arbetarkvinnor var det emellertid nära nog ett tabu att vara sysslöslös med sina händer, innan arbetsdagen eller arbetsveckan var till ända. Mödrarna vakade över sina döttrar, så att de inte eftergatte handafiliten. Och de vuxna kvinnorna vakade över varandra, för den händelse de egna samvetena skulle slumra till.

I intellektuellt-borgerlig miljö har de hämmande kvinnliga budorden till en del motverkats av den borgerliga expansiva individualism som förordar frihet för den enskilde individen att utveckla och förverkliga sig själv. När det gäller borgarflickor, som likt Margit Palmaer under flera år fick möjlighet till personlig icke-könsbunden utveckling, först som universitetsstuderande och sedan som självförsörjande välutbildade yrkesutövare, kunde det rent av inträffa att de kände sig så föga hindrade i sin verksamhet av några kvinnospecifika kulturskrankor att de var färdiga att förneka deras existens. Men i och med giftermål, husmansansvar och barnafödande kunde de nog så hårdhänt bli framtagna sina illusioner att deras villkor och möjligheter var likvärdiga med männens.

Att det kunde bli en omställning som skulle kunna liknas vid en kulturchock berättar Margit Palmaer om i En husmor lever farligt. Hon skrev boken efter det att hon i flera år haft ansvar för ett stort hushåll och en talrik barnaskara. Samtidigt förde hon en ihärdig kamp för att även fullfölja de personliga livsmål som hon hade satt sig före och börjat förverkliga åren före äktenskapet.

Den nästan totala oerfarenheten av hinder i form av hushållsarbete — i barndomshemmet fanns hembiträden, som höll köksregionerna stängda för husets döttrar — och irritationen, när sådana hinder tornade upp sig i all sin pockande och olustiga påtaglighet, gjorde att hushållsgöromålen för Margit Palmaer nästan blev något av ett tvångsarbete. Ur det kunde knappast några positiva kvaliteter utvinnas. Tvärtom blev det ett ständigt närvarande hot mot annat arbete som framstod som långt mera viktigt, meningsfullt och kreativt. Man kan i detta sammanhang inflika som en rimlig förmodan att flickor som i likhet med Margit Palmaer blev utan inträning i praktiskt hushållsarbete också undgick en stor del av den omedvetna inpräglningen av den kvinnospecifika arbetsetik som vi tidigare diskuterat.

När Margit Palmaer berättade för mig om sina vedermödor som ung husmor och mor, använde hon så starka ord om sina känslor inför det tungrodda hushållsarbetet som att "det faktiskt väckte en hjärtlig avsky hos mig". Upplevelse av olust och vanmakt kom henne att ändra sin tidigare negativa inställning till kvinnorörelser. Det stod med ens klart för henne att det var i högsta grad befogat och nödvändigt att arbeta för kvinnors frigörelse från äl-

Er hand återspeglar Er ambition och ställning

1 Citex behandlar man-
saceter, Compact Sci
finnar Ni alla tillbehör
Hill en komplett manicure
J. Kr. 1:50

Mannen, bakom bankdisken be-
dömer Er inte blott efter Er
bankkonto, utan också efter Er
personlighet, sådan den tar sig ut-
tryck i Er yttre, Edra händer. . . .

manicure
endast några minuters
verk. Med Citex Nagrbandsmattehål-
ler Ni nagelbanden friska och mjuka

En viktig uppgift för fruarna till den växande skaran uppåttävande medelklassmän var att utåt kommunicera sina mäns "ambition och ställning". Ett mycket värt sätt var att visa upp händer, som vittnade om "ordning, omsorg om detaljer, skönhetsinne. . ." eller mera rakt på sak att deras mäns ställning befriade dem från att själva befatta sig med de grövre hushållsgöromålen. Ur Husmodern 1931.

derdomliga ideal och traditioner. Rådningen såg hon i rationalisering, mekanisering och kollektivisering av hushållsarbetet samt vissa former av kollektiv barnutlysning. Kontakter med Alexandra Kollontaj och en studieresa till Sovjetunionen 1927¹⁹ gav impulser till praktiska åtgärder — daghem, kollektiv bespisning på skolor och arbetsplatser, kollektivhus, kollektivkök, tvättinrättningar m m.

Margit Palmaer var en handlingens kvinna och hon gick till verket längs flera fronter. Hon försökte påverka husmödrarnas och den allmänna opinionens attityder genom böcker, tidningsartiklar och föredrag. Som ordförande i en husmodersförening försökte hon få husmödrarna med sig i flera olika

privata initiativ inriktade på att få till stånd kollektiva verksamheter av det slag som hon sett genomförda i Sovjetunionen. Hon startade en yrkesvinnoklubb på hemorten i början av 30-talet. Behovet av sammanhållning mellan yrkeskvinnorna var stort. Fram till 1939 riskerade t ex kvinnorna avsked, om de gifte sig. (Se Widerberg 1980:112)

Motståndet mot all denna verksamhet var emellertid stort och bedrevs även det längs flera frontlinjer. På manligt håll mötte idéer om hemmakvinnornas frigörelse mycken oförståelse och skepsis, först och främst bland ekonomiskt välbärgade borgeitliga män:

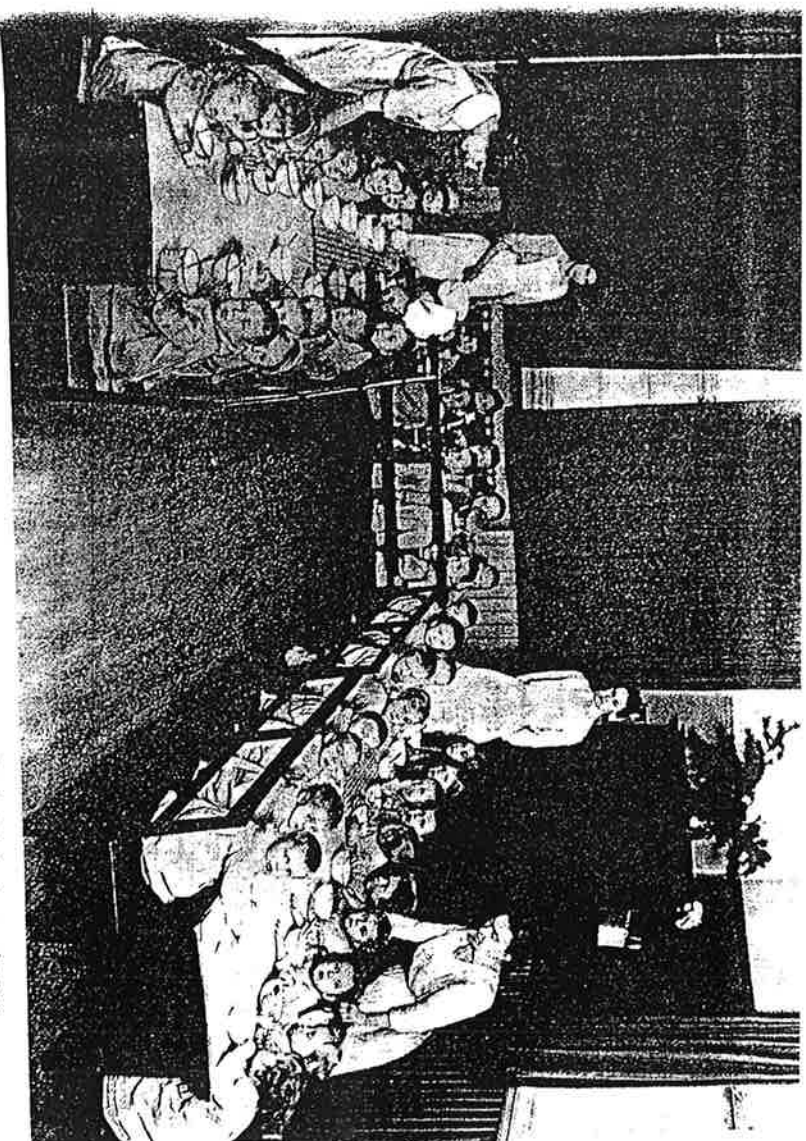
Dom ville ha dekorativa fruor, som kunde klara umgänges och ordna praktiska middagar osv. De männen har inte varit så mycket för att kvinnorna skulle ha några egna idéer och vyer. Att de på allvar skulle göra en egen karriär ville de inte höra talas om.

En andra manligt motståndsstämme var enligt Margit Palmaer:

... de arbetare som fått det lite bättre. De har satt en ära i att deras kvinnor skulle vara hemmafruar. Det har liksom varit en statussak det där, att kvinnan skulle vara hemmafru. Dom skulle försörja sin kvinna. I gengäld skulle hon då sköta hem och barn perfekt och mannen skulle inte behöva befatta sig med någonting som hade med hemmet att skaffa. Hans uppgift var att tjäna pengar.

Att motståndet var stort även från husmödrarna själva fick Margit Palmaer noggsamt erfara. Vi har redan sett exempel på det i insändarstormen i Husmödern efter hennes brandtal till 30-talets husmödrar. Om dessa sina erfarenheter berättade hon i intervjun:

För dem (hemmafruarna) var det en styggelse att höra talas om daghem och kollektivhus och kollektivkök, som man bland yrkeskvinnor försökte få till stånd. Det behövdes ingenting sådant; eller som en husmor uttryckte det: "Om vi skulle laga mat i kollektivkök, vad skulle då männen med oss att göra? Då behövde de oss ju inte längre." Så bland husmödrarna var det nog som en instinkt att de ville bevara sina uppgifter som dom hade. De husmödrar som jag hade att göra med som ordförande i en husmödrarförening, de var ju typiska husmödrar. Det var mycket duktiga husmödrar men inte särskilt vidsynna. Där låg ju äran i att kunna baka den bästa råttan eller sy en blus eller något sådant där, allt på det husliga området. För dem var yrkeskvinnor nästan något obegripligt tror jag. I dessa polemiker mellan husmödrar och yrkeskvinnor — som ofta tog sig uttryck i insändare i tidningar — var det mest husmödrar som hamrade på yrkeskvinnorna. De var liksom inga riktiga kvinnor, varken det ena eller det andra.

Bespisning i barnkrubban. Barnkrubbor — föregångare till vår tids daghem — inrättades under 1900-talets första årtionden i begränsad omfattning i städer och industrisamhällen. De fästas tillkom på privat initiativ men erhöll ofast kommunalt understöd. Statliga bidrag gavs inte förrän på 40-talet. Syftet var från början att hjälpa mödrar inom arbetarklassen att ordna barnillsynen om de av ekonomiska skäl måste arbeta utanför hemmet. Foto Malmö museum.

Gentemot daghemmen var det stående argumentet att "ingenting går upp mot den egna moderns vård".

I stort sett var det, framhåll Margit Palmaer, inom det breda mellanskiktet (både bland män och kvinnor) som oviljan var som störst, inte bland högborgerlighet och inte heller bland de lägsta skikten inom arbetarklassen, där fruarna måste förvärsarbeta utan att ha råd att leja hjälp för tillsyn av barnen där hemma. Dessa kvinnor anammade tacksamt barnkrubbor, skolfrukost och andra kollektiva stödåtgärder.

Herta Wiren berättade också om det kompakta motstånd hon mötte, då hon försökte lansera liknande idéer. Hon blev beskydd för att vilja beröva kvinnorna deras arbete, ta ifrån dem deras huvuduppgift att vara hemma och laga mat till man och barn. Det motstånd från de äkta människors sida mot fruar angagemang i för hemmet som Margit Palmaer talade om, fick Herta

ta Wirén erfara på det privata planet. I sin kommunala verksamhet fick hon i sina försök att få till stånd åtgärder till gagn för kvinnorna och deras barn ta upp kampen mot reformovilliga män, av vilka de flesta ansåg att kvinnor bör tåga eller helst inte alls finnas med i offentliga församlingar.

Hon hade gift in sig i en småborgerlig familj och hon hade skaffat sig vänner bland borgerliga och högborgerliga kvinnor och i viss mån påverkats av deras kulturella livsstil och värdemönster. Men när det gällde politiska och sociala grundvärderingar var hon stadigt förankrad i arbetarklassen och hon kände en stark solidaritet med dess kvinnor.

Jag hade den bakgrunden med mina föräldrar i Fattigsverige kring sekel-skiftet. Den bakgrunden hade jag känt in på bara kroppen. Och det jag inte själv hade upplevt hade min mor berättat för mig. Jag lärde mig ju sen mycket om dessa arbetarkvinnor genom att gå in i socialdemokratiska kvinnorörelsen. Jag gick in där för jag ville ju komma nära och se och känna. Jag hade ju samma värderingar och samma mål som dom. Jag hade inte ett spår av de borgerliga värderingar som min mans familj hade. Jag har aldrig haft och kommer aldrig att få det.

Likvärligaste arbetarkvinnorna, dessa hennes egna, en mur av oförståelse mellan sig och henne. De ville och kunde inte förstå hennes budskap. Hon hade gjort sig till en outsider genom att överträda de gränser som de traditionella kvinnobudorden stakat ut för kvinnors kulturella domäner. Jag föreställer mig, att i Herta Wiréns fall var motsättningen mellan henne som förespråkare för progressiva kvinnoideal och alla lojala utövare av den traditionella kvinnorollen mer betingad av olikheter i upplevd köns- än klassidentitet. Hennes idéer kunde ju inte, som när det gällde Margit Palmaer, stämpas och misstänkliggöras redan av det skälet att de härrörde från fina och bildade överklassdamers främmande värld. Herta Wirén hade visserligen fått inblick i den världen och där hämtat intellektuell inspiration, men både i sitt skrivande och i sin politiska gärning visade hon klart att det var hennes erfarenheter som infödd arbetarkvinna som vägledde henne och att det i första hand var en förbättring för arbetarklassens kvinnor hon strävade efter.

Hemtekniken — resurs i klass- och könsutjämningens tjänst?

De aktiva entusiasterna för kvinnans frigörelse fanns — som Margit Palmaer påpekade — framför allt bland den intellektuella medelklassen, där ofta även fruarna hade akademisk eller annan högre utbildning som berättigade dem till kvalificerade yrken. När det blev uppenbart att tillgången på billig och duglig hemhjälp var en resurs som hotade att allt mera decimeras, blev det givetvis för denna grupp av ytterst vital betydelse att söka finna andra vägar att befria sig från det hinderdon som ett tungrott hushållsarbete utgjorde.

Låt oss tänka oss att dessa kvinnor med karta i hand stod vid ett vägskäl,

där den ena vägen heter "leva för andra i hem och familj" och den andra "frihet och oberoende". Av kartan kan man utläsa att den första vägen leder in mot en återvändsgränd. Det är en väg som utan slingrande krumbukter går direkt mot målet, genom odlad mark och föga kuperad terräng. Den är enkelspårig och har som sådan trygghetens och det otvetydiga lockelse. Den andra vägen grenar ut sig och leder i alla möjliga riktningar och topografin skiftar mellan bebyggda trakter och vild natur, mellan höjder och dalar. Den har något av äventyrets lockelse.

Att stå vid ett sådant vägskäl och — som en Margit Palmaer eller en Herta Wirén — hysa en intensiv önskan att inte behöva välja endera av vägarna utan båda, måste ha utgjort ett starkt motiv att göra allt för att det konststycket skulle bli möjligt. Margit Palmaer satte stor lit till den moderna tekniken. I En husmor lever farligt uttrycker hon saken så här:

Därför är frågan om förbättrad teknik inom hemmen av så ofantlig räckvidd — man kan nästan säga att hela kvinnokönets framtid är avhängig av den. (1944:85)

Tekniken skulle göra det möjligt att pendla mellan de båda vägsystemen, så att hemmet för alla familjemedlemmarna inklusive husmodern kunde bli en trygg plats att återvända till för vila och vederkvickelse efter mer eller mindre spännande upptäcktsfärder på ökända stigar eller mödosamt knegande långa allfarvägarna i borta-världen.

I den kritik, som Margit Palmaer fick uppbära från de "vanliga" husmodernerna och även från politiker ingick som en viktig punkt att all denna teknik (tvätt- och diskmaskiner m m) var så dyr, att den inte kunde utnyttjas av andra än den lilla elit som hon själv tillhörde, därmed antydande att hon och hennes gelikar främst såg till att se om sitt eget hus.

I Margit Palmaers fall är det uppenbart att hon ingalunda var besjälad av enbart egennyttiga motiv, även om det var personliga upplevelser av konflikt mellan hushålls- och yrkesplikter, som öppnade hennes ögon för kvinnoblemen. Hon har gjort sig känd för sitt stora sociala engagemang, inte minst för de insatser hon gjort för att underlätta för förvärvsarbeteande gifta kvinnor ur alla sociala kategorier. Det är tydligt, att hon såg en förbättrad hemteknik som en viktig resurs i strävan att skapa en hemkultur utan köns- och klassgränser och att det således varit alla kvinnors bästa hon kämpat för med sådan entusiasm i skrift och praktiskt handlande. Det finns knappast någon anledning att betvivla att detsamma i stort sett kan sägas om de övriga av den tidens kvinnosaks kämpar.

Husmödrarna värnar sitt revir

Jag har visat på olikheter i materiella villkor och kulturellt arv mellan det stora flertalet husmödrar och en intellektuell kvinnoelit — olikheter som på

strukturell basis kan ses som orsaker till motsättningarna. Å andra sidan har jag också pekat på en stor fond av gemensamt traditionsgods, som skulle kunna ses som en enande faktor. Liksom vid alla konfrontationer mellan olika kulturer får man räkna med en mängd faktorer som påverkar dels viljan att söka förstå, närma sig och eventuellt förändra den andra kulturens verksamhet, dels förmågan att rätt tolka varandras budskap, dels också styrkan och effekten av det inflytande som vardera kultur vill och kan utöva på den andra.

Låt oss börja med att se på situationen ur de progressiva kvinnornas synvinkel. Deras framstegstro och tillit till den tekniska och ekonomiska utvecklingen var ju — liksom bland manliga ideologer — parat med socialt patos och jämlikhetssträvanden. När t ex Margit Palmaer ivrade för hushållens mekanisering hoppades hon, och höll säkert också för troligt, att teknisk utveckling och demokratisering i förening snabbt skulle leda till att de "moderna bekvämligheterna" skulle komma alla befolkningsskategorier till godo. De privilegierade kvinnorna skulle gå i bräsch och dels påverka producenter att föse marknaden med funktionella bostäder och bra och billiga hushållsmaskiner, dels påverka politiker att satsa på kollektiva stödåtgärder för familjerna.

Desa kvinnor, som ofta hade erfarenhet av ett självständigt studie- och yrkesliv på liknande premisser som männen, hade också det jämförelsematerial och de vidare utblickar, som behövdes för att klarare kunna inse och starkare reagera mot inte bara kvinnors faktiska underordning i hem och samhälle utan också de kulturella normer som bidrog till att gifva kvinnor själva band sig så hårt vid familje- och hushållspliktarna.

Det mål som hägrade för dem var ju att lossa på de band som höll fruarna fast i hemmet och ge dem möjlighet att ta längre steg ut i yttvärlden. Medan den var dels av yttre slag (mekanisering av hushållsarbete och kollektiva stödåtgärder), dels av inre, dvs ideologisk påverkan. Man ville åstadkomma förskjutningar i kvinnornas värde- och normsystem, ge dem en ny måtstock för vad som var väsentligt och oväsentligt bland olika handlingsalternativ i stort som smått.

Det var onekligen en djärv satsning och kanske felbedömde man både "segheten" i det traditionella kvinnliga värdesystemet och den egna förmågan att fullt ut förstå vilka prioriteringar, som utifrån den "vanliga" husmoderns synvinkel var meningsfulla i relation till hennes kulturella verklighet och de yttre villkor som format och vidmakthållit den. Den barriär som hindrade borgerligt-intellektuella kvinnors förståelse var med andra ord en för dem själva kanske omedveten etnocentrism, som tenderade att göra dem blinda för de djupare eller mer subtila olikheterna mellan de egna kulturella referensramarna och de kvinnors, vilkas verklighet de ville förbättra.

När det gäller den stora skaran traditionella husmödrar fanns det knappast någon vilja varken att förstå, närma sig eller påverka de kvinnor som i kraft av sin expertis och vidsyn ville reformera deras tillvaro. De reste från sin sida

fullt medvetet upp både förståelsebarriärer och försvarsmurar mot en inblandning som de fann främmande och hotande.

Det tycks således vara så, att medan de borgerliga kvinnosakskvinnorna hade svårt att upptäcka och var benägna att undervärdera vissa betydelsefulla skillnader mellan dem själva och den gamla stammens husmödrar, hade dessa senare ett synfel av snarare motsatt slag, nämligen ett som hindrade dem att upptäcka eventuella likheter mellan egna värderingar och motpartens. Vi erinrar oss att den spydiga bonnamoran i Småland satte etiketten "fina och bildade damer" på Margit Palmaer och hennes meningsfränder, därmed dragande upp en skarp demarkationslinje mellan dessa utanförstående "andra" och hennes egna "gelikar". Genom en sådan gränsdragning mellan "vi" och "dom" kom de "vanliga" husmödrarna inte bara att göra sig blinda för värdemenskap över gränserna, de kom också att a priori missstro råd från de "outsiders" som de — med Margit Palmaers ord — inte uppfattade som "riktiga kvinnor, varken det ena eller det andra".

I detta sammanhang kan det vara värt att nämna vad Herra Wirén med sin djupa självupplevda insikt i de icke-privilegierade husmödrarnas verklighet berättade. Hon tyckte sig finna att de flesta av de radikala intellektuella kvinnorna hon mött helt enkelt inte varit i stånd att leva sig in i arbetarhustrurnas situation. De hade därför inte heller kunnat undgå — sig själva ovetande — att i sin kamp för kvinnors frigörelse låta målsättningen i första hand dikteras av de behov som var vitala för den egna kvinnokategorin.

Gemensamma grunddrag i kvinnliga kulturmönster

Att man kan räkna med en rik fond av gemensamt kvinnligt traditionsgods har jag försökt visa i flera sammanhang. Jag skall här summera vissa väsentliga grunddrag och utgå från vad en "outsider" som Margit Palmaer framhåller som positiva värden i kvinnokulturen. (Jag stöder mig i detta avsnitt främst på hennes bok *En husmor lever farligt*.)

Först och främst är det synen på moderskapet som ett kall. Hon talar om Först och främst är det synen på moderskapet, som från tidig ålder bör upp- en hos alla kvinnor inneboende modersinstinkt, som från tidig ålder bör upp- ammas hos flickorna, så att den utvecklas till ett "modersmedvetande", dvs insikt om moderskapets förpliktelser. Att en sann moderskärlek var förenlig med yrkesnässigt engagemang utanför hemmet ifrågasattes visserligen ofta av hemmakvinnorna. Som svar på missstro av den arten skriver hon:

Känslan beror av andra faktorer än den oavbrutna samvaron.

Sina barn kommer kvinnan att älska likaväl som en man, oavsett om hon har ett yrke eller inte. Att bära barnen, att föda dem, att nära dem, att fostra dem och ta del i deras utveckling — detta är och kommer alltid att förbli det eviga värdet i kvinnans tillvaro, lika gammalt och ändock lika nytt som årstidernas växling vart flyende år. (1944:217)

”Livet i släktet”, skriver hon vidare, ”har alltid varit kvinnornas livscentrum, stora glädjekälla och väsentliga livsinnerhåll.”

Hon framhåller också det specifikt kvinnliga i att sätta intresset för mellanmänskliga relationer före det sakliga intresset för tekniska och ekonomiska frågor. Kvinnorna får inte glömma, säger hon,

sin väsentliga uppgift här i livet, den ursprungligt mänskliga. Och med den menar jag inte bara att bära och fostra släktet utan att överhuvud taget göra relationerna mellan människor, först och främst den egna familjen och kretsen, men sedan allt vidare kretsar och relationer, goda och levande. *Ty detta har alltid varit och kommer alltid att bli kvinnornas stora ärsats i historien.* (1944:204)

Här finns anledning att åter anknyta till Ulrike Prokops teser om ”kvinnliga livssammanhang”. Moderlighet i betydelse av omsorgsbenägenhet och lyhördhet för andras behov menar hon vara en annan typ av kraft, som väcks till liv hos kvinnorna genom deras traditionella livsform. Men liksom när det gäller förmåga till ”imagination”, kan de kvinnliga livssammanhangen också bidra till att förkväva den kraft de alstrar, nämligen om den stängs in i en snäv privat sektor och inte får tillfälle att utvecklas genom att konfronteras med mer omfattande sammanhang.

Önskan att frigöra kvinnorna från instängdheten i hemmen var för de flesta progressiva kvinnokämpar förenat med en vilja att slå vakt om moderligheten och låta den komma hela samhället till godo i form av ”sambällsmoderlighet”.

Synen på hemmet som kvinnornas speciella trevnadsprojekt har jag funnit hos alla mina intervjupersoner även om uppfattningen om hur trevnaden skall åstadkommas och ta sig ut kan variera med kulturell tillhörighet. Och så i den här frågan faller Margit Palmaer in i det allmänkvinnliga mönstret. I samband med att hon ivrar för allmänna samlingslokaler i hyreshus och anorstadens där människor kan träffas och umgås, framhåller hon hur angeläget det är att kvinnorna får vara med och sätta sin prägel på inredningen, så att den blir funktionell, estetisk, kultiverad och trygg — kort sagt hemlik.

Det är av vikt, att kvinnorna inte låter denna uppgift glida sig ur händerna. Den är en av kvinnornas äldsta och traditionsrikaste: att göra hemmet vackert och trevnadsfyllt, att skapa en god atmosfär. (1944:102)

Värnandet om familjetraditioner räknar Margit Palmaer till ett annat värdefullt — om än mer perifert — inslag i det kvinnliga kulturmönstret. Hon berättar t ex om hur hon i sin familj hållit på traditioner kring julen och varit noga med att fullfölja dem till punkt och pricka. Allehanda tidsödande, ”onödiga” och förlegade sysslor (stoppa korv, laga sylta, baka småbröd) kom till heders då.

Att hävda att kvinnliga delkulturer har ett sediment av gemensamma grundvärderingar talar givetvis inte emot det förhållandet att varje delkultur samtidigt har sin specifika särart. För att belysa detta skall jag här referera till en bok av Margit Palmaer — *Tolv kvällsamtal med Gerd* (1949) — där man tydligt kan se hur den intellektuellt-borgerliga kvinnokultur hon representerar är präglad av en individualistisk prestations- och framgångsmoral och därmed också ter sig mer ”manligt offensiv”. Samtalen förs mellan mor och 15-årig dotter i en akademikerfamilj. Som en röd tråd genom boken kan man följa hur modern resonemangsvis söker överföra på sin dotter den borgerliga pliktoralen med sina inslag av inte bara flit och lydnad utan också ansvarskänsla och självständighet samt ambitionen att göra något av sitt liv, dvs ta vara på sin begåvning och sina möjligheter. Dottern får veta att medlen att komma någon vart i livet är självkontroll, förmåga att avstå från stundens lockelser och målmedvetet arbeta för att uppnå långsiktiga mål.

Förtrytelse och rädsla — drivkrafter bakom försvaret av den traditionella kvinnorollen

När man kan finna så mycket av kvinnliga grundvärderingar hos en av den nya tidens avantgardister, framstår dessa knappast som särskilt hotfulla omstörtare av traditionell kvinnokultur. Man kan då fråga sig vad det var för starka drivkrafter bakom det stora flertalet kvinnors känsloladdade avståndstagande från reformivrarna och deras käcka uppmaningar till alla kvinnor att låta förändringens vindar ruska om lite i deras hem och ge dem själva en liten puff över tröskeln.

Jag menar att det var fråga om en kombination av förtrytelse och rädsla. Låt oss först granska fördelningen av materiella resurser och dess effekter för olika kategorier av kvinnor.

Det är begripligt att de kvinnor vilkas ekonomi var så begränsad, att införskaffandet av dåtida moderna bekvämligheter och maskinella hushållsredskap låg bortom det möjligas gräns, inte på allvar kunde räkna med att inom en överskådlig framtid ha tillgång till allt detta goda och planera sin livsföring på basis därav. De ekonomiskt välbeställda borgarkvinnor som hörde till den intellektuella elit vi här närmast sysslat med torde däremot ha varit bland de första som fick pröva och dra nytta av de hushållstekniska framstegen. Det måste därför ha varit betydligt lättare för dem att hysa optimism om en snabb mekanisering av hushållsarbetet — inte bara för dem själva utan för det stora flertalet kvinnor, eftersom deras optimism inte bara gällde den tekniska utan också den social- och fördelingspolitiska utvecklingen.

För dem som stod och väntade långt bak i kön fordrades det nog mer fantasi än vad de kunde uppbjuda för att föreställa sig härligheten och än mer att tänka sig att den skulle komma dem själva till godo. Deras fasthållande vid sin gamla arbets- och levnadsstrategi, som utifrån uppfattades som bristande anpassning till en ny tids krav, var för dem det enda rimliga alternativet

— en nödvändig anpassning till den situation de befann sig i. Det är här förtretelsen kommer in, så som den t ex kom till uttryck i bonnamors i Småland bisksa ordflöde som svar på Margit Palmaers artikel, där hon i sin uppmaning till husmöderna att rationalisera sitt hushållsarbete för att få tid till "viktigare" ting använder fraser som "tvätta av sig all gammal slentrian" och "byta med gamla tungrodda och tidsödande vanor". Man kan förstå att det lätt uppfattades som ett hårt, när sådana uttryck användes om det hårda arbete man utfört för att hålla hem och familj i stånd. Det som sårade djupast var nog oförståelsen för att det var yttre ofrånkomliga förhållanden som dikterade villkoren och inte det egna gottfinandet eller — för att uttrycka det annorlunda — att ett fullmatat arbetsprogram i hem och hushåll, som inte gav utrymme för engagemang av annat slag, skulle bero på egen fröghet och ovilja att följa med sin tid och inte på en kamp för tillvaron på nödvungna villkor.

Den harm som 30-talets traditionella husmödrar kände hade nog inte sin orsak bara i nyhetsivrarnas bristande inlevelse i deras situation utan också i de förståelsebarriärer de själva reste upp. Jag tror att en viktig faktor att framhålla, när man vill belysa och tolka relationen mellan husmöderna och den nya tidens ideologer, är deras olika stora möjligheter till utblickar i tid och rum. I tidsligt avseende var de hemarbetande kvinnornas perspektiv främst inriktat på nuet och den ständiga återupprepningen av cykliska skeenden — dagens, veckans, månadens, årets — och blickfältet nådde kanske därför inte så långt in i framtiden. Rumsligt avskärmades deras perspektiv både bokstavligen och bildligt ganska effektivt av hemmets väggar. Denna husmödernas bristande "vidsyn" bidrog säkert till missförståelse och snedvidning av reformivrarnas budskap. De blev benägna att tyda allt som kritik och oförståelse av deras pliktfulla gärning i det förgångna och nuet istället för försök från de progressivas sida att öppna utblickar in i framtiden och ut i omvärlden och förbereda dem på den omställning som de ansåg, att utvecklingen nödvändigt måste leda till.

Jag nämnde att rädsla kan ha varit en annan stark drivkraft bakom många husmödernas motstånd mot de emancipatoriska idéerna. Man kan rent allmänt tala om dels en vag rädsla för det okända, dels en mera specifik rädsla för en fara som går att identifiera. För att börja med den senare typen av rädsla kan man i det här fallet lätt konstatera att det var att ta steget ut på arbetsmarknaden som ingav olust och ängslan. Bortsett från de mer eller mindre kvalificerade och välbetalda yrkena var "borta"-arbeten ingenting som eftertraktades. Orsakerna är välkända — trista och dåligt betalda arbeten, svårigheterna att samtidigt klara av hem och barn. Det var emellertid inte bara de uppräknade nackdelarna som låg bakom rädslan att bli tvungna att arbeta "borta". Det fanns en risk att en gift kvinnas arbete utanför hemmet kunde tas som bevis för att mannen inte måktade att ensam försörja hustrun och barn och då förlorade hela familjen i social prestige.

Rädslan för vad de nya idéerna för övrigt kunde tänkas innebära för den

egna livsföringen hade väl mer att göra med den osäkerhet man rent allmänt känner inför ovissa förändringar. Även om man kanske inte var till alla delar nöjd med de förhållanden man levde under, så var dock arbetet med familj och hushåll ett kompetensområde som man behärskade och där man kände sig ha ett berättigande.

Allt leva i två världar — det kvinnliga allennat

Flera äldre kvinnor har i mina egna och andras intervjuer berättat om föresatser och drömmar de haft i barn- och ungdomsåren — att aldrig ha det som mamma, att aldrig bli undergiven en karl, att bli författarinna, dansös, lärarinna. . . men att sedan deras liv ändå blivit en upprepning av moderns om än med vissa materiella förbättringar. Flera av dem har berättat om hur de på äldre dagar, sedan barnen flyttat hemifrån — och i en del fall sedan även maken lämnat dem genom skismässa eller dödsfall — fått inressen utanför hemmet genom förvärvsarbete, föreningsliv eller resor och kommit att uppleva en stark frihetskänsla. I Tilda Maria Forselius' intervjuundersökning framträder äldre kvinnor som ställer sig frågan: hur har vi kunnat vara så dumma och undergivna här i livet? Några funderar t o m över om de inte hade haft det mycket bättre, om de aldrig hade gift sig. (Forselius 1981)

Att gränslinjerna före och efter den husmoderliga perioden ofta markerar en i första fallet tämligen abrupt minskning av och i senare fallet ett gradvis återvinande av individuell frihet förefaller inte bara vara betingat av rent praktisk-ekonomiska förhållanden. Jag föreställer mig — och tycker mig ha fått belägg för det i min undersökning — att axlandet av husmor- och moderskap på ett mycket påtagligt sätt aktualiserar de kvinnliga budord, som internaliserats i barndomen och som under de mer eller mindre fria ungdomsåren legat latent i medvetandet.

Med en grov liknelse skulle man kunna säga att husmorskapet tenderar att bli en skärpning av en fångenskap där de kvinnliga budorden fungerar som stränga fångvaktare, som med samvetet och omgivningens sociala kontroll som effektiva sanktionsmedel väkar över att kvinnorna håller sig inom ramar för det traditionella kvinnideal. Här kan man tala om en tredje form av ängslan — på ett mer omedvetet plan — inför tanken att ta steget ut på den offentliga arenan, där "manliga" dygder — självständighet, konkurrensanda, tuffhet — prioriteras. Som vi tidigare talat om (se s 209), kan de manliga dygderna ses som en invertering av de kvinnliga. Att leva i människans värld (dvs i en värld där en manspräglad moralkodex häskar) och som deras jämförbara del i uppbyggnaden av det nya samhället måste ju för en kvinna, som samtidigt är bunden till de kvinnliga moralbud, innebära att växa mellan två kulturella normsystem, som på väsentliga punkter är av diametralt motsatt slag. Det är en hart när omöjlig och därför i sig själv ängstskapande uppgift, i synnerhet som det är fråga om normer på ett delvis omedvetet plan, svåråtkomliga för viljans och förnufts inflytande.

Detta är ett dilemma som många av jämställdhetens förespråkare varit medvetna om. Till dem hör Elin Wägner, som ju med skärpa betonade att kvinnorna måste få ställa upp i det gemensamma samhällsbygandet på sina egna villkor, dvs på basis av det finaste och kraftfullaste i den traditionella kvinnokulturen: moderlighet, empati, aktigivande på de etiska värdena. (Wägner (1941) 1978) För Margit Palmaer var det också ett oeftergivligt krav att kvinnornas uttråde i mannens värld inte fick ske till priset av att de lämnade de moderliga och mänskliga omtänksamhet kvar där hemma. Tvärtom borde den utvecklas till en samhällsmoderlighet, som kunde bli en motvikt till ensidigt krasst effektivitetstänkande i den manspräglade yttervärlden.

Man får dock inte glömma att diskrepansen mellan det manliga och kvinnliga värdesystemet inte bara gäller de sektorer, där den kvinnliga aspekten ter sig mer positiv än den manliga — altruism och medkänsla gentemot egoism och känslokarghet — utan också de sektorer, där åtskillnaden består i kvinnors förväntade större osjälvständighet, beroende och undergivenhet. Det är ju uppenbart att sådana passiva beteendetendenser utgör direkta hinder för kvinnors möjlighet att verka som fria, med männen jämbördiga samhällsmedlemmar.

Den kvinnokamp som Margit Palmaers och Herta Wiréns insatser fått presentera kan knappast tolkas som ett renodlat försök att föra fram och tydliggöra latent kvinnospecifika värdeprinciper. Det var med andra ord inte fråga om att främja framväxten av en genuin kvinnlig motkultur i motsättning till en dominant manspräglad kultur. Utformningen av och innehållet i deras insatser tyder på att det traditionella kvinnliga värdekomplexet i viss grad "omprogrammerats" via manliga värdepremisser som självständighet, rationalitet och utåtriktad prestations- och effektivitetsinriktning. Husmödernas negativa reaktion på kvinnokämparnas budskap kan då tolkas som uttryck för en intuitiv förnimelse av inkongruens mellan det emancipatoriska budskapet och de djupristade grundstrukturerna i deras egen kvinnokultur.

När kvinnan tar steget ut i "mannens värld" och söker "förverkliga" sig där, måste hon göra modifieringar efter manliga principer, något som leder till denna "mans-vridning" i attityder och handlingsmönster som fick de traditionella hemmakvinnorna att rygga tillbaka som inför något som skorrade falskt och inte stämde in i deras totala kvinnliga världs bild. Härav följer också att det framför allt var kvinnor av den nya "tidstypen" som försatte sig i det dilemma, som det innebar att vara kulturskapare på tvektuvna villkor. Dessa kvinnor riskerade med andra ord att både i sin offentliga och husmoderliga gärning drabbas av den i kulturellt hänseende splittrande effekten av att vara bundna till inkongruenta värdesystem.

Vad den traditionella kvinnokulturen beträffar menar jag att dess undan- skyndhet beror på den hämmande kraften i de "negativa" kvinnliga budorden. Dess dilemma är att villkoret för att den alls skall ha någon chans att höras och synas på den allmänna kulturella arenan är att låta sig omstöpas efter manliga mönster och därmed förlora sin egenart.

Slutord

Det här kapitlet har sökt belysa hur kultur gestaltas och förmedlas med kön och klass som viktiga strukturerande principer. Skildringen av mötet mellan 30-talshusmödrarna och en ny folkhemsideologi får ses som ett försök att få kulturella mönster och processer att avteckna sig tydligare. Som ofta är fallet när vedertagen ordning ifrågasätts, skingras en smula de dimslojor som så lätt sänker sig ned över det självklara.

Intervjuer med äldre kvinnor om deras barndoms- och uppväxtförhållanden har fått tjäna som ledtrådar bakåt i tiden och nedåt mot de kulturella djupsiktiken. Under de iaktagna skiljelinjerna mellan intellektuella kvinnosakskvinnor och traditionella husmödrar har jag tyckt mig finna sammanhang som ger både en fördjupad och en mer nyanserad innebörd åt de samtida demarkationslinjerna. Tids- och djupperspektivet har kommit vissa gemensamma kulturella grundtoner inom dåtida kvinnovärld att tränga fram — dock med de mer eller mindre skjijaktiga klangfärger som klassmässigt betingade övertoner förlänat dem.

Från Drömmen om den egna torren Harry Byberg
Per Albin - torpare i Frostiken

Förhistoria.

Ett proletariat är alltid ett problem för ett land, ekonomiskt, socialt, moraliskt och politiskt. Landets anseende sjunker i omgivningens ögon, och det är en börda för skattebetalarna att anständigt försörja de nödställda. Dessutom utgör de fattiga en potentiell säkerhetsrisk för de makthavande. — proletariats diktatur kan bli en realitet. Lyckligtvis har Sverige förskonats från den massfattigdom som fanns i vissa europeiska stater och som fortfarande finns i många länder. Visserligen levde en hel i slum i svenska städer, men eftersom stadsbefolkningen i vårt land varit förhållandevis ringa i äldre tider var antalet nödställda inte så stort. Sverige har inte haft något landsbygdsproletariat förrän på 1800-talet; dessförinnan existerade knappt några obesuttna på landet, där den övervägande delen av befolkningen levde.

I och med industrialiseringen och urbaniseringen växte dock de egendomslösas antal, och även landsbygden drabbades av fattigdom i och med en snabb folkökning. Denna ledde till en överbefolkning med åtföljande jordbrist på sina ställen. Skogsbolagens gårdsköp förbättrade inte situationen, kanske inte heller den lag som skulle hjälpa jordbruket, nämligen den som förbjöd hemmansklyvning. Konjunkturerna svängde ofta och snabbt, och missväxtår var inte sällsynta. Gode tider med stora förtjänster i skogsbruket växlade med arbetslöshet och nöd. Arbetslöshetskassor fanns inte, och fattigvården fungerade dåligt på grund av penningbrist. Dessutom var det en skam att anlita fattighjälp, och såväl den hjälpbehövande som myndigheterna använde den möjligheten endast i nödfall.

Svenska myndigheter insåg också problemet och ville försöka med någon form av hjälp till självhjälp. Norrlands-kommitténs betänkande i början av seklet var ett steg i rätt riktning, men kanske var det mer tänkt som hjälp till bönder och inte till jordlösa. Möjligheten att bygga egna-hem, både som enbart bostad och som små bondgårdar, var nog mer för de egendomslösa. Ett par andra initiativ med liknande inriktning var bidrag till mossodling och grävning av kron diken samt anläggandet av kolonat i Västerbotten och Lappland.

Inrättande av arbetarsmåbruksfond.

Den 24 februari 1933 beslöt riksdagen att inrätta en arbetarsmåbruksfond. Det var samtidigt som krisuppgörelsen mellan socialdemokraterna och bondeförbundet, som resulterade i krafttag mot arbetslösheten och en ändrad jordbrukspolitik med stöddåtgärder. Enligt bestämmelserna skulle lån kunna utgå till skogs-, flottnings- och lantarbetare och likställda samt till bondsöner som ej kunde överta fädernegården eller ärva jord eller pengar. Lånen skulle användas till inköp av mark samt byggande av bostad och ekonomibyggnader för att starta ett mindre jordbruk. Detta skulle vara ett komplement till den oftast ojämna inkomsten från skogsarbete, flottning och liknande sysselsättning. Åkerarealen skulle vara mellan 1 och 4 hektar, vilket vore tillräckligt för att föda 1-3 kor samt smådjur. Helst borde även ett mindre skogsskift ingå, så att husbehovsvirke och vedbrand samt mulbete för kreaturen kunde erhållas. Lånesumman var högst 6.000 kronor, varav en tredjedel var en stående del och två tredjedelar var en amorteringsdel. Denna skulle vara betald på 35 år. De fem första åren var amorterings- och räntefria. Efter 35 år skulle ränta betalas på den stående delen, en ränta som senare skulle fastställas, men som avsågs bli låg, ungefär som sparbankernas inlåningsränta. Ingen kontantinsats erfordrades för att starta ett arbetarsmåbruk och ingen borgen. Som säkerhet togs första inteckning i fastigheten. Dessutom måste innehavaren teckna brandförsäkring. För att få lånet måste den sökande uppfylla vissa krav såsom medellöshet, arbetsamhet, sparsamhet och nykterhet. Småbruket skulle helst vara en nybildning av jordbruk med nyodling, men kunde även få anläggas på redan odlad jord som ärvts t.ex. (En informant, Magnhild Abrahamsson, berättar att hon och hennes make Axel nekades lån, då de skulle få köpa ett par hektar odlad jord, som avstyckats från en bondgård. De fick sedermera lån, då de började mitt i skogen.) Dessutom borde torpet helst ligga i en by eller i anslutning till tidigare bebyggelse samt i ett område där lönearbete kunde erhållas under avverkningssäsongen. Lån kunde utgå till hela Norrland samt till de nordliga delarna av Dalarna och Värmland. Varje socken skulle inrätta en särskild småbruksnämnd eller, där verksamheten ansågs bli liten, skulle administrationen skötas av kommunalnämnden.

Den 21 juni 1933 utgick en skrivelse från Statens Egnahemsstyrelse till de berörda kommunerna, inalles 258 stycken, med anvisningar och reglemente angående deras skyldigheter och uppgifter samt formulär

och blanketter för låneansökningar, köpeavtal och lånekontrakt. Kommunerna skulle sköta om prövningen av låneansökningarna, beviljandet av dessa och förmedlingen av pengarna. Dessutom ålåg det kommunen att utöva kontroll av byggnationer och odling, men den behövde inte ikläda sig några ekonomiska åtaganden, utan dessa vilade helt på staten.

Arbetarsmåbruksnämnd i Frostviken.

Den 6 augusti 1933 utarbetades en lokal instruktion av Frostvikens kommunalfullmäktige under ledning av dess ordförande Zakarias Blom. Denna instruktion godkändes den 21 augusti samma år av Statens Egnahemsstyrelse. Man beslöt också att inrätta en särskild arbetarsmåbruksnämnd detta år, och denna fick samma ledamöter som kommunalnämnden men med egen administration och ekonomi. Nämnden fick följande sammansättning: Z. Blom, som blev såväl ordförande som sekreterare och kassör, Erik Svensson, Jöns Edlund, Johan Larsson, Olle Sandström, Algot Jönsson och Olof Andersson. De fyra första var också besiktningmän.

Enligt bestämmelserna skulle besiktning ske vid flera tillfällen före, under och efter byggandet. Först skulle en undersökning göras av det tilltänkta markområdet för att utröna, om det vore lämpligt för bebyggelse och uppodling och även för att få en uppfattning om priset vore skäligt. Enligt de statliga direktiven skulle småbruk inte anläggas på myrmark, men ett par torp i Frostviken är faktiskt belägna på en stor "flo". Det första syneprotokollet skulle uppgifter om läge, areal, ägofigur, jordens beskaffenhet (inrösningsjord, käl = granhöjd, myr, råk = myrlänt mindre område, slättermark, kärr) odlad eller odlingsbar jord, skog och bete. Uppgift om hela arealen fanns ju att få i lantmätarens handlingar, men de olika marktypernas storlek skulle nöjaktigt uppskattas och dessutom betygsättas.

När huset började byggas skulle nya kontroller ske vid följande tillfällen:

1. när schaktningsarbetet var avslutat
2. när grund och sockel var färdiga
3. när stommen rests, innan brädspikningen börjat (Bostadshuset skulle byggas av stolpverk och bräder med sågspånsfyllning. Ladugården kunde antingen timras eller uppföras av cementtegel.)
4. då yttertakets lagts och brädspikningen var färdig, men innan golven lagts (Yttertakets skulle klädas med spån, men takstolar och underlag skulle vara starka nog att senare kunna bära ett tegeltak.)

5. innan målningsarbetena påbörjats

6. slutsyn, någon tid efter inflyttning, när familjen "kommit igång".

1942 kom ett direktiv från Statens Egnahemsstyrelse om att en ny besiktning skulle ske för att bedöma resultatet av byggnationer, odlingsarbete, djurskötsel m.m. Dessutom skulle en prognos göras om ägarens möjligheter att klara sig. (Se bilaga.)

Dessutom skulle småbrukaren själv under byggnadstiden lämna en månadsrapport och meddela hur arbetet fortskridit och med uppgifter om egen arbetsinsats, lejd arbetskraft, materialåtgång och kostnader samt en ansökan om delutbetalning av lånet. Hela lånet utbetalades nämligen inte på en gång utan i småposter allt eftersom arbetet pågick. Det kan tyckas vara mycken byråkrati kring byggandet, men myndigheterna hade smått om pengar (30-talskrisen var just på väg att övervinnas), och man ville inte utbetala kontanter utan att veta, att de användes på rätt sätt. Det var ett styvt arbete för den blivande Per Albin-torparen, men även småbrukanämnden hade full sysselsättning med alla besiktningar, kontroller, kontrakt och rapporter samt sammanträden med ansökningar och protokoll. En sammanställning av deras arbete år för år redovisas i en bilaga.

Z.Bloms arbetsbörda var nog för stor, och efter några år övertog Olle Sandström ("Åkar-Olle") kassörssysslan. Nämndens sammansättning förblev till största delen oförändrad, men Arnold Willman kom med senare. Tidvis var Z.Blom ensam besiktningsman.

Byggnader.

Husen byggdes enligt standardritningar, som utarbetats av Statens Egnahemsstyrelse. Dessa måste följas, och minsta avvikelse måste godkännas av nämnden. Bostadshuset skulle ha en bottentyta av 6 x 7,5 meter och i nedre våningen bestå av ett rum och kök samt sovalkov och skafferier. Senare ändrades det till två rum och kök. Övre våningen skulle innehålla två rum och garderober, varav ett rum skulle inredas direkt, och ett senare. Grunden skulle gjutas av cement, och mat- och potatiskällare skulle finnas under halva huset. Tvätt- och bakstuga, "bryggstu", kunde inredas under resten av böningshuset. Varken vatten- eller avloppsledning ansågs nödvändiga, och bara något enda småbruk fick sådana moderniteter i början. De flesta husen byggdes efter standardritningarna med några få undantag: Agaton Strandberg i Jorm gjorde egna ritningar, som godkändes, och Teoder (Tor) Tomasson köpte ett äldre hus, som han flyttade till Spännviken.

Ladugården skulle vara 5 x 10 meter och ha båsplats för 2 - 3 kor samt utrymme för smådjur. Stall var ej erforderligt, då knappast någon småbrukare hade möjlighet att hålla sig med häst. Cementerad gödselstad, avträde (torrdass), vedbod, redskapsbod och höskulle hörde till.

Första året.

Under 1933 hade småbruksnämnden 6 sammanträden, då man dels gick igenom direktiven och anvisningarna från Statens Egnahemsstyrelse och skrivelser från Jämtlands läns Hushållningssällskap, dels drog upp riktlinjerna för det kommande arbetet. Det var ju många frågor man skulle sätta sig in i, och en hel problem som skulle lösas. Detta med arbetersmåbruken (Per Albin-torp är en senare benämning) var något nytt och oprövat. Det var dessutom något mycket ansvarsfullt, då det gällde att hantera statens pengar och kunna bedöma behov och förutsättningar för den sökande. Det gällde att ha goda kunskaper i både jordbruk och ekonomi och dessutom äga en stor personkännedom. De flesta i kommunalnämnden = småbruksnämnden var bönder från olika byar inom socknen, och Z. Blom var dessutom skiftesgodeman, som biträdde vid lantmäteriförättningar. Under det första året inkom 9 ansökningar om lån, men nämnden beslöt, att dessa skulle vara vilande till 1934, då tiden var knapp, och ansökningar från kommunen till staten inte skulle hinna göras. Dessutom var man lite avvaktande för att se, om det vore möjligt att realisera planerna.

1934.

Det första verkliga verksamhetsåret blev 1934. Då sammanträdde nämnden 4 gånger för att behandla ansökningar och själva ansöka om statliga medel samt rapportera till Hushållningssällskapet i länet. 9 ansökningar var vilande från föregående år, och dessutom 13 nya. 4 stycken beviljades och 2 avlogs. 16 ansökningar förblev vilande till följande år. De senare måste vänta av olika anledningar: ansökan kunde ha inkommit för sent, kompletteringar behövdes, markfrågan var inte till fullo löst t.ex., de ekonomiska förutsättningarna måste utredas, den sökande ville fundera ytterligare. Den blivande nybyggaren måste vara myndig (21 år) och svensk medborgare, och dessa krav fördröjde i ett par fall behandlingen. Dessutom kunde inte kommunen få mer än ett visst anslag per år från staten.

Den förste som fick sin låneansökan beviljad var Harald Lundberg i Jorm. (Se ytterligare om honom och hans familj nedan.) De övriga var

Sammanfattning och avslutande resonemang.

1933 beslutade riksdagen att inrätta en fond för lån till främst skogsarbetare i de nordliga länen. De skulle få låna upp till 6.000 kronor för att köpa jord, bygga bostadshus och ladugård och driva ett småbruk med ett par kor. Detta skulle dels lösa bostadsfrågan för många, dels ge stödinkomst för säsongarbetare. Frostvikens kommun inrättade samma år en arbetarsmåbruksnämnd, och 1934 beviljades de 4 första lånen. Nya lån utdelades de följande åren, så att de 1940 uppgick till 27, varav 25 fullbordades som småbruk. Två tredjedelar av lånesumman skulle amorteras inom 35 år, och resten kunde förbli en stående del, för vilken ränta skulle betalas. Låntagaren måste förbinda sig att uppodla minst 1 hektar.

Resultaten blev naturligtvis olika; några odlade såväl vallväxter som korn och potatis och kunde sälja både mjölk och annat, medan andra lyckades sämre. Det var i första hand odlingskvoten som var svår att uppfylla. I vissa fall stod ladugårdarna tomma eller hyste en enda ko, men familjen fick i alla fall huserum och ett potatisland.

Frågan om arbetarsmåbruken var någonting bra måste otvetydigt besvaras med ja, i alla fall beträffande Frostviken. I många fall blev resultatet ett litet fint jordbruk, som gav ägaren ett bra tillskott till den ofta osäkra inkomsten från skogs- och flottningsarbetet och andra tillfälliga jobb. I början av 30-talet var arbetslösheten ett gissel och bostadsbristen stor i socknen. Många levde på eller under existensminimum, och flera barnfamiljer bodde trångt och osunt. Per Albin-torpen blev därför en möjlighet för ett par dussin familjer. 30-talsdepressionen hade kanske fortsatt längre, om inte småbrukstanken fötts och realiserats.

Min fars ord om att "de e bätter å ha än å va uttan" kan få stå som motto för denna uppsats.

Per-Albintorp

Per-Albintorp är den folkliga benämning-
en på de arbetarsmåbruk, som kom till
stånd genom ett beslut om statliga lån vid
1933 års riksdag. De var resultatet av en
uppgörelse mellan socialdemokraterna
och bondeförbundet, och blev en del av
1930-talets satsning på landsbygden. Ett
av huvudmotiven var att skogsarbetare
och likställda skulle få tillfälle till ökade
inkomster genom jordbruk.

Länemöjligheterna hade stor betydelse i
vårt län. Under åren 1933–41 uppfördes
drygt 1 200 arbetarsmåbruk, särskilt

många under de första åren kring 1930-
talets mitt. De byggdes efter standardrit-
ningar och kom därför att se i stort sett
likadana ut. I villkoren för lånen ingick att
man skulle skaffa odlingsmark och uppfö-
ra ladugård. En inte alltid uttalad bitanke
var att genom ladugårdsskötsel kunde
hustrun bättre bidra till familjens försörj-
ning.

Arbetarsmåbruken i en lands- kommun

I Ängersjö har vi idag genom den doku-
mentation *Folke Pålsson* genomfört en
god bild av hur verksamheten med arbe-
tarsmåbrukslån drevs i en liten kommun.
Framställningen bygger till stora delar på
denna dokumentation.

Verksamheten med arbetarsmåbrukslån
började i Ängersjö redan 1933 genom ett
beslut av kommunalnämnden den 30 juli.
Till en början skulle låneverksamheten
handhas av kommunalnämnden, som
skulle driva den i enlighet med Egnahems-
styrelsens rekommendationer.

Redan i augusti samma år ingick kom-
munen med en ansökan till Statens Egna-
hemsstyrelse om 50 000 kronor för för-
medling av 8–10 arbetarsmåbrukslån. Ur

I planeringen av den nya skogsbyn på
Jämtl är ett av de främsta målen att
bygga ett Per-Albintorp, som kan visa
skogsarbetarnas levnadsvillkor, och
samtidigt påminna om ett viktigt väg-
skäl i länets utveckling. Det torp vi valt
som förebild finns i Järvsand i Alanäs. I
denna artikel får vi läsa om tillkomsten
av Jämtl:s blivande arbetarsmåbruk och
om de människor som byggde det. In-
nan dess skildras arbetarsmåbrukens
historia ur ett annat perspektiv, den lo-
kala beslutstatistarens.

Geron Olssons Per-Albintorp i Ängersjö som det såg ut 1984. Tyvärr är
minnesmärkena över denna yngsta väg i vår uppodlingshistoria sällan så
här väl bevarade. Oftare står de och ramlar ihop eller är till oigenkännlighet
förändrade av senare ombyggnader.

protokollet framskymtar den osäkerhet ga direktiv skulle verksamheten inte bin-
många av landets kommunalnämnder das vid snäva och detaljerade reglementen,
måste ha känt, då det gällde att lära sig de utan kommunerna skulle själva ges stora
nya byråkratiska rutiner som krävdes: möjligheter att påverka dess utformning. I

”... när under behandlingen av i föregå- början krävde då inte heller Egnahemssty-
ende nämnt ärende tveksamhet rådde, hu- relsen att de enskilda låneansökningarna
ruvida ansökningen om lånemedlen borde skulle tillställas styrelsen. Men redan i
åtföljas av specificerade ansökningar från september började Egnahemsstyrelsen att
vederbörjande småbrukslånesökande upp- se som sin uppgift att främja en enhetlig
draga åt strämmans ordförande, att hos ve- tillämpning av lånebestämmelserna och
derbörjande myndighet härom göra för- krävde att ansökningarna skulle tillställas
frågan.” den för granskning. Även om besluten
fortfarande togs på kommunal nivå, kom

Enligt Egnahemsstyrelsens ursprungli- verksamheten snart att centraliseras.

Kjell Jonsson har i en uppsats om arbetsmåbrukens tillkomst sett närmare på verksamhetens omfattning i Härjedalen. Han redovisar där en tabell över antalet betarsmåbruk i nuvarande Härjedalens kommun för perioden 1933-1941.

ommun	Arbetarsmåbruk	Antal	Per 100 inv.
ede		13	0,7
illhårdal		37	1,9
insell		32	2,6
reg		42	1,2
ännäs		3	0,1
emdalen		30	2,3
terhogdal		37	2,2
lvros		14	1,4
ngersjö		20	4,4
verhogdal		13	2,7

otalt, nuv.

ärjedalens kn 241 2,0
förhållande till folkmängden hade verksamheten en mycket stor omfattning i ngersjö. Även i förhållande till riket som

Att arbetaren Otto Jonsson och hans hustru Ester Jonsson, vilka vi personligen känna, för sparsambet, nykterhet och hederlig vandel, och enligt vår övertygelse äger förutsättningar att genom eget arbete och duglighet genomföra och vidmakthålla ett arbetarsmåbruk, intyga undertecknade.

Wängsjö den 25 nov 1933

Karl Wikander

Hem.äg.

P. O. Öhrn

Kom.st.ordf.

helhet var den omfattande. Framför allt gällde detta de första åren. Hela 85 % av Härjedalens arbetarsmåbruk uppfördes under åren 1933-1936. Att det uppfördes så många Per-Albintorp just i Ängersjö hänger samman med den stora invandringen av ogifta karlar till skogsavverkningarna i byn under 1920-talet. När dessa sedan bildade familj kom en del av dem att stanna kvar. Av de tjugo personer som uppförde arbetarsmåbruk i Ängersjö, var bara tre födda i kommunen. Ytterligare fyra var födda i grannsocknen Ytterhogdal, tre kom från södra Sverige medan tio var födda i Gävleborgs län. Samtliga tjugo hade skogsarbete som sin huvudsakliga sysselsättning. I medeltal var låntagarna sysselsatta knappt åtta månader per år. Den övriga tiden skulle de alltså kunna arbeta på småbruket.

Lämplighetsintyg

År 1935 bodde 456 personer i Ängersjö kommun. Vi kan därför utgå från att kommunalnämnden kände så gott som alla sökande personligen. Ändå behövdes intyg för att fylla de formella kraven på hur en låneansökan skulle se ut. Framför allt krävdes intyg på att man var nykter och skötsam, samt på att man var en god arbetare.

Intyg om nykterhet och skötsamhet utfärdades vanligtvis av några grannar eller av någon av kommunens förtroendevalda. Intyg om arbetsduglighet utfärdades av skogsbolagets arbetsledning och gav naturligtvis arbetsgivaren en stark position gentemot oppositionella arbetare. Vi kan-

ner dock inte till några fall där bolaget nekat att utfärda intyg och det är knappast heller sannolikt att det förekommit i någon omfattning.

Kommunalt dilemma

Först i december 1939 tillsatte Ängersjö kommun en särskild arbetarsmåbruksnämnd, bestående av tre ledamöter:

lägenhetsägare Edor Eliasson, Ängersjö (ordf.)

lägenhetsägare Emil Pålsson, Wängsjö, byggnadssnickare Axel Öhrn, Wängsjö.

I arbetarsmåbruksnämndens protokoll framstår dess verksamhet som problemfylld. Förutom själva lånebeviljningarna var det färdigställandet av småbruket som vållade besvär. Inte sällan tvingades nämnden t.ex. att påpeka brister i utförandet. Slutligen var det - något överraskande - många som redan lämnat sina småbruk, utan att odla upp den jord de köpt.

Egnahemsstyrelsen påminde gång efter annan kommunerna om deras skyldighet att driva in amorteringarna. Samtidigt var den kommunala nämnden medveten om att många låntagare hade svårt att klara betalningarna. Därmed hamnade arbetarsmåbruksnämnden i kläm mellan ansvaret gentemot staten och Egnahemsstyrelsen och hänsynen till låntagarna. Så långt möjligt tycks nämnden ha låtit hänsynen till småbrukarna gå före. Inte minst därför att man upptäckte att Egnahemsstyrelsen, trots sina många och sträva skrivelser, ändå inte var så hård i sina krav. Införandet av centralstyrning i kommunerna, som ofta framhålls som ett av resultaten av ar-

betarsmåbrukslånen, kan med andra ord inte beläggas i Ängersjö. I verkligheten hade Egnahemsstyrelsen ganska små möjligheter att styra kommunens verksamhet.

De flesta lånen var på maximibeloppet 6000 kronor. Av detta utgjorde en tredjedel en amorteringsfri del, medan det resterande skulle betalas av inom loppet av trettio år. Man skulle således betala ungefär 140 kronor om året. Även om det inte rörde sig om stora summor, var det ändå många som hade svårt att klara sina amorteringar. En låntagare låg efter med 162 kronor, en annan med 84, en tredje med 81 kronor och 75 öre och en fjärde med 27 kronor och 25 öre. Bakom siffrorna anas bilden av en vardag där femtio kronor i kontanter var mycket pengar.

Kontantinkomster fick de flesta av småbrukarna bara genom vinterns skogs-

Skogsarbetaren Jonas Persson Ängersjö, har under åren 1919-1933 varit anställd hos undertecknad, med div. skogsarbeten, inom Wängsjö bevakning.

Han har deltagit uti: Timmerkörningar, kojbyggnader och delvis andra förekommande skogsarbeten.

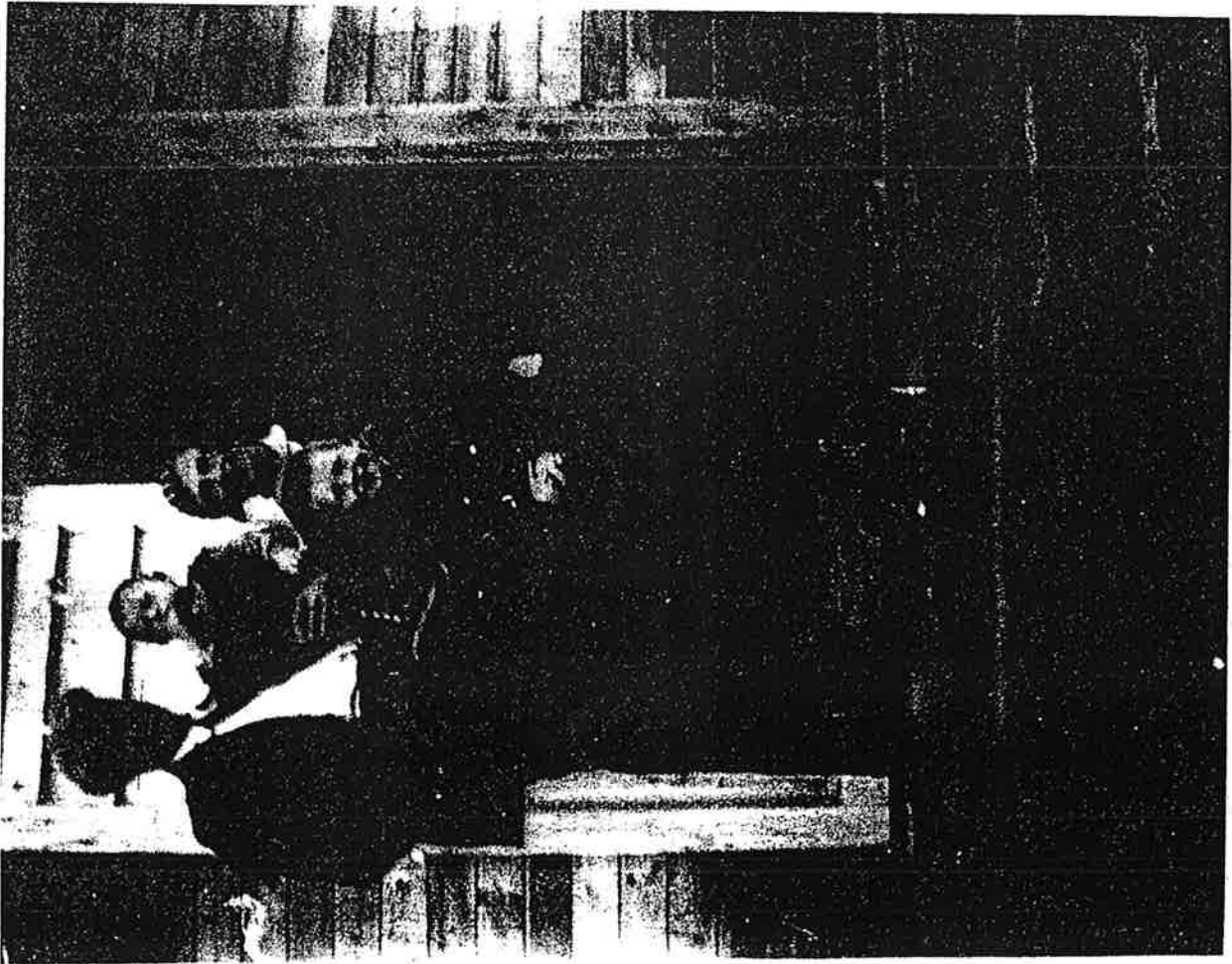
Och har han under denna tid fullgjort sina arbeten till min fulla belåtenhet, samt alltid uppfört sig ordentligt, varför det är nöjsamt att på det allra bästa rekommendera honom.

Wängsjö den 29/8 1933

Oscar Embertsén

skogvaktare i

MARMA SÅGVERKS AB

De många som frestade lyckan att skaffa ett eget hem med hjälp av tårsmåbrukslån hörde Artur och Selma Friberg, här på bron till deras egga arbetarsmåbruk i Ängersjö.

arbete och de pengarna skulle räcka till mycket. För dem skulle man köpa alla de varor, som behövdes för familjens försörjning och som man inte kunde producera själv. En av torparna berättar att man vanligen handlade på kredit hos Konsum. När man fick avlöning, var det bara att gå raka vägen till affären och betala sina skulder. Sedan var det ingenting kvar. Inkomsterna skulle också räcka till skatten, till förnyelse av redskap osv. Mot den bakgrunden är det inte märkligt att en del fick svårt att klara till och med de mycket blygsamma amorteringar det var fråga om.

Samtidigt riskerade kommunen att påföras stora förluster genom de småbruk som inte färdigställdes, t.ex. sådana där låntagaren inte odlade upp marken. För kommunen ställde det sig billigare att lösa in dessa småbruk än att ge bidrag till kostnaderna för uppodling.

Aldrig färdigställda?

Ett av skälen till att många av Ängersjö arbetarsmåbrukare inte odlade upp sin mark, var att de hade möjligheter att skaffa sig inkomster på annat håll. I ett koncept till en skrivelse till Egnahemsstyrelsen beskriver kommunens egnahemskommitté, som arbetarsmåbruksnämnden ibland kallades, ett fall:

”Lån No X, N. N. återstår ännu en hel del av odlingen utförd, vilket kommittén gjort allt vad som på den åvilar för att få odlingsarbetet utfört innan föreskriven tid, men misslyckades fullständigt, mest beroende på låntagarens ovilja, och själv

ställa sig fullständigt oförstående och viljös för att odlingsarbetet i vederbörlig tid skulle bli utfört....

...men förklarade han att under nuvarande förhållande när goda förtjänster stod till buds så inte kunde han gå hemma och odla för någon dålig avlöning, detta till trots att han fick räkna med att arbetet utfördes till hans egen förmån.”

Avsikten med arbetarsmåbruken var ju just att skogsarbetare, som inte kunde räkna med att ha arbete under sommarhalvåret, i stället skulle arbeta med jorden. Visserligen sköttes en stor del av det vardagliga arbetet på torpet av kvinnan i familjen. Men det tunga arbetet med att röja och odla upp marken var det mannen som fick ta sig an. Det motsägsfulla i arbetarsmåbruken blev tydligt i de fall då arbetaren *kunde* finna alternativ sysselsättning under sommartid. I de fallen framstod arbetet med att odla upp det egna torpet som en föga lönande sysselsättning. Sannolikt var kommunens arbetarsmåbruksnämnd medveten om detta och sökte så långt möjligt hjälpa till, så att låntagarna kunde få anstånd med färdigställandet. Ytterligare ett skäl till att det tog så lång tid var förmodligen den dåliga jorden och de knapp tilltagna arealerna. PA-torparna i Ängersjö förfogade i genomsnitt endast över 2-3 ha jord och av denna var merparten bevoxen med skog.

Trots att alla arbetarsmåbruk byggdes efter centralt urformade anvisningar och oftast också efter typritningar visade det sig att många av de småbruk som byggdes i mitten av 1930-talet inte tillfredsställde

kraven på en god familjebostad. Egnahemsstyrelsen hävdade att huvudorsaken till detta var dålig byggnadskontroll och avsaknaden av mer detaljerade byggnadsföreskrifter. Samtidigt var man medveten om att låntagarna själva knappast hade ekonomiska möjligheter att göra de nödvändiga förbättringarna. Inte heller fanns det möjlighet att få hjälp i form av ytterligare småbrukslån.

I stället visade man på möjligheten att genom hälsovårdsnämnden söka statliga *bostadsförbättringsbidrag, nybyggnadslån* eller *förbättringslån*. Med anledning av skrivelsen från Egnahemsstyrelsen gjorde egnahemskommittén i Ängersjö en inventering, som visade att åtta låntagare var villiga att ta förbättringslån. Inventeringen gav också exempel på "undermålighet":

- en person hade inte fullgott golv i bostadshuset,
- i två fall behövde golven läggas om,
- i samtliga fall där man lagt tak av maskinkluven spån hade de fått sådana skador att de behövde åtgärdas,
- i tre fall var den spontade panelen dålig.

Samtidigt passade alla de åtta som ville ta förbättringslån på att också föreslå andra åtgärder: Alla önskade få in vatten och avlopp i sina hus.

Slit och släp till ingen nytta?

Kjell Jonsson har i sin tidigare nämnda uppsats påpekat det anmärkningsvärt snabbt avtagande intresset bland småbrukarna, inte bara för att söka nya lån, utan

även för att stanna kvar på torpen. Efter ungefär tre år från det att det första lånet hade beviljats hade tjugo familjer med sammanlagt åttiofem personer flyttat in i nybyggda småbruk. Redan efter femton år bodde endast ett fåtal av de ursprungliga småbrukarna kvar i sina torp.

Då skogsarbetet började avta i mitten av 1930-talet resulterade det inte bara i att många fick svårt att färdigställa sina torp och klara amorteringarna. Många flyttade också från bygden. Torpen återgick då till kommunen, som kunde sälja dem vidare.

För dem som byggde var torpet mer en chans till en bra bostad än något som band dem till bygden och jorden. Deras boende bestämdes i första hand av möjligheterna att få arbete och täta flyttningar var en del av deras livsmönster. Men ändå lämnade många sina småbruk med saknad. En arbetarsmåbrukarhustru säger: "Man tänker med vemod på att nio år av ens mest produktiva år gick till spillo med slit och släp, man kan säga till ingen nytta."

Ett arbetarsmåbruk kommer till

Oskar Andersson bodde i Järvsand i dåvarande Alanäs landskommun med hustrun Kristina och deras tre barn. Oskars far hade med sina två söner brutit upp ett torp strax utanför byn. Oskar hade flyttat därifrån för att arrendera en gård nere i byn. Men det var dåliga tider och han klarade inte av arrendet. Familjen flyttade till Kalkberget, där de hyrde ett litet torp i stället. Det var då Oskar fick möjligheten att komma över en jordbit och chansen att söka ett arbetarsmåbrukslån.

Marken köptes från en av gårdarna i byn. Gården var delad och Oskar kunde köpa en av delarna. Den del som skulle bli Oskars omfattade 13 ha, varav 2,5 ha var åker och resten skog. Ett köpekontrakt upprätrades redan i maj 1934. Det var innan Oskar säkert visste om han skulle få sin låneansökan beviljad. I kontraktet ingick därför en passus:

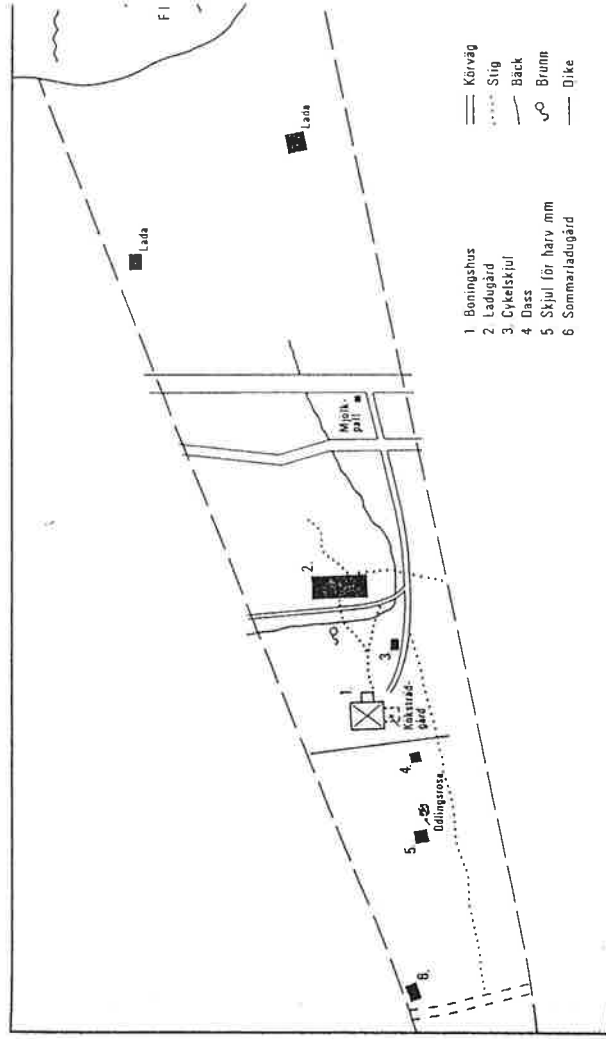
Fastigheten tillträdes så fort köparen beviljats sökt arbetarsmåbrukslån, om detta lån ej beviljas upphör detta kontrakt att gälla.

Lånet beviljades emellertid följande år och efter det att avstyckningen var formellt genomförd kunde Oskar börja att bygga.

Huset skulle uppföras efter en typning och enligt de centralt utformade avvisningarna. Bygget "sattes bort" i byggmästare Anders Eriksson, som bodde lite längre åt Havsnäs till, men både Oskar och sonen Arne var med hela tiden och hjälpte till. Ibland kunde de också få hjälp av någon annan.

Marken bestod till största delen av le och var dessutom stenig, så det var en drygt jobb att för hand gräva ut grunden för huset. Under halva huset grävdes källare. Då det var klart murades där bakugn och senare kom många till torp för att baka. Också gjutningen skedde för hand. En av Oskars bröder hjälpte till. Både till grund och till murstock användes sjösand. Det hade de använt till fadert

Karta över Oskars och Kristinas arbetarsmåbruk i Järvsand, vilket kommer att återuppföras på Jamtli.

torp, så det skulle väl gå bra här också. Eftersom de hyste en stor tilltro till cementen och det var en bristvara, gjorde de en mycket mager blandning och hade i så mycket sten som möjligt.

Oskar, som var skogsarbetare, fick köpa skog på rot billigt av bolaget. Skogen högg han själv och körde hem med en lånad häst. Virket sågades på platsen. Bröderna Knutsson från Hallviken hade en liten cirkelsåg, som kunde packas ihop och fraktas mellan byggena med en Fordson traktor. Sågen kopplades till traktormotorn och drevs av denna. Huset byggdes med regler och fack som fylldes med sågspån, bl.a. från det virke som sågats på byggnadsplatsen. Även trossbotten fylldes med sågspån. Väggarna var ganska tunna, bara fyra tum. Dessutom tillkom spikreglar, så här och var blev urymmet så trångt att sågspånen hängde upp sig och det blev tomt inunder. Senare torkade sågspånen ihop och då blev det tomt på andra ställen också. Detta medförde att väggarna blev dåligt isolerade och huset dragigt och kallt. De hyvlade bräder som behövdes köptes från Salomon Holmquists såg och hyvleri ute på Storholmen. Därifrån kom även listverk, som köptes ”på meter”. Andra snickerier, som dörrar, fönster, karmar o.dyl. köptes från Ny-mans snickeri i Högbynäs.

Trappan upp till övervåningen ”satte de bort” till en snickare från östra Havsnäs, som var känd i bygden för att vara duktig. På taket lades spån. Det var det vanliga takmaterialet på alla hus i trakten. Spånen gjordes också på stället, Knutssons hade nämligen förutom sågen även en spånklyv

att koppla till traktorn. Glas till fönsterkom i stora lådor med järnväg och så fick man själv skära till, glasa och kitta.

Även om bygget var litet och både Oskar och sonen Arne lade ned många dagsverken av eget arbete, var således en rad specialister inblandade. Anderssons husbygge vittnar på så vis om den mångfald av och rikedom på hantverkare och småindustrier som vid den här tiden ännu fanns på landsbygden. Ett av syftena med att införa arbetarsmåbrukslånen var också att förbättra sysselsättningen för landsbygdens ”byggbransch”.

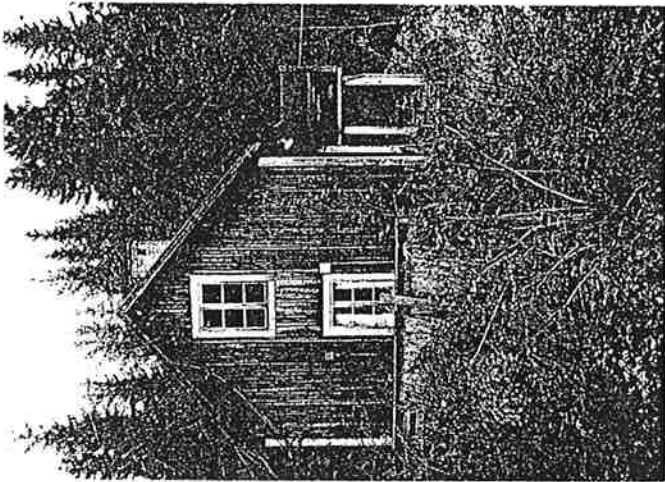
Vatten och avlopp saknades i småbruket. Vatten hämtades i den lilla bäcken som rann förbi strax intill huset. Inte heller fanns elektricitet från början. När ström efter några år drogs in, användes den enbart till lyse. Såväl matlagning som uppvärmning har alltid skett med vedspis. Hela våren, sommaren och hösten 1936 höll Oskar, Arne och byggmästare Eriks-son på med bygget. Men färdigt blev det och familjen kunde flytta ned från faderns torp där de bott medan bygget pågick.

Åker och djur

Någon ladugård hade familjen emellertid inte hunnit bygga det första året. Anderssons hade dock djur och de fick uppföra ett provisorium för dem. Året därpå byggdes ladugården. I tomtköpet hade ingått ett äldre hus som stod på tomten. Av virket från det huset timrade Oskar ladugårdsutrymmet, medan resten av ladugården uppfördes av sågat virke. Senare tillkom också en sommarladugård.

Så här ser Oskar Anderssons torp ut idag. Under 1987 har länsmuseumet med hjälp av Strömsunds kommun gjort en noggrann dokumentation.

Det är tänkt att torpet ska återuppstå som Jamtlis Per-Albintorp, och föra minnet vidare av Oskar och Kristina och alla andra som satsade på en framtid i våra bygder under det kärva 1930-talet.

Anderssons hade två-tre kor, höns, gris och några få getter. Under hela vinterhalvåret var det Kristina som skötte om torpet och djuren. Oskar kom hem på helgerna och hjälpte till, men det vardagliga slitet på småbruket var det Kristina som stod för. Sommartid gick hela familjens arbetskraft åt till jordbruket. På åkrarna hade de hö och lite korn samt rovor och potatis. De hade själva plog, harv, en gammal slåttermaskin, släpräfsa och handredskap. Det var sällan de behövde låna redskap av grannarna. Men även om de hade maskiner krävde framför allt höskörden mycket arbete. Det var viktigt att ta till vara allt hö, så det blev mycket lieslätter. Hässjningen tog också mycket tid.

Från djuren fick familjen både mjölk

och kött. Getterna gav ett tillskott av kon-tanter. Sommartid kunde de sälja lite ost och mese till affären och därmed reducera skulderna något. Liksom alla andra handlade också Anderssons de nödvändiga varorna på kredit. Oskar hade haft häst ett tag medan de bodde i byn. När en grannne slutet av 1930-talet ville sälja sin häst, passade Oskar på att köpa den. Han kom därmed att tillhöra det fåtal arbetarsmåbrukare som hade egen häst och som kunde arbeta som körare i skogen.

Vedeldning var den enda formen för uppvärmning. I köket fanns en vedspis, i salen en öppen spis och i kammaren på övervåningen tillkom senare en kamin. Även om torpet var litet gick det åt mycket ved.

Vardagslivet förändrades inte mycket för att familjen flyttade till småbruket. Möjligheterna till arbete var desamma som förut och djur hade Oskar och Kristina haft tidigare. Men torpet låg helt nära byn och både ladugården och boningshuset var bättre än vad de haft tidigare.

Sammantaget fick Oskar och Kristina 5 050 kronor i lån. Kostnaderna för marken, bostadshuset och ladugården fördelade sig ungefär lika. Även om jordbruket var av betydelse för familjens försörjning, så kom huvudinkomsterna från arbetet i skogen, där Oskar arbetade vintertid. Ibland när arbetet för bolaget inte räckte till hela vintern, kunde han köra ut lite ur den egna skogen.

Men inkomsterna räckte sällan till. Oskar kunde inte betala sina sista skulder i affären förrän han fick ålderspension. Först då fick han inkomster så att det gick i hop. Skogsarbetarnas och småböndernas små inkomster skapade naturligtvis problem med att klara kontantutlägg. Skatten betalades t.ex. i efterskott och blev de skyldiga kom fjärdingsmannen personligen för att se om han kunde få in några pengar. Ibland kunde han då ta en ko för att få "sina" pengar. För PA-torparna var det också viktigt att betala av på lånet, annars kunde man riskera att förlora torpet. Det var således nödvändigt att se till att man hade kontanter för att klara sådana utgifter som måste betalas i reda pengar. Å andra sidan var det omöjligt att planera för att få ihop pengar vare sig till skatten eller till att betala tillbaks lånet. Det fick komma som det ville. Då Flåsjön reglerades fick Oskar ersättning i enlighet

Skogsbyn på Jamtli

Nästa uppslag visar den planerade nya Skogsbyn på Jamtli. Arbetet med en ny skogsby har skett i det tystra ett par år, men har varit intensivt och givit resultat. Nu finns väl utarbetade planer för hela det disponibla utrymmet och inom några år är anläggningen klar. Då blir skogsbyn en självklar träffpunkt för alla som är intresserade av natur, skog och jakt. Här finns då en märklig anläggning för information, aktivitet, upplevelse, inlevelse och rekreation. Bli med på en förhandsvisning med kartan som grund!

Skogskojan

Redan nu är skogskojan en hjärtpunkt i skogsbyn och det ska den förbli. Här kan vi bänka oss kring eldpallen och vara med om hur man lagar till kolbullar. Vi får också möjlighet att leva oss in i hur skogsarbetarna bodde, lagade mat, torkade kläder, reparerade verktyg och umgicks. Du kan själv pröva på hur man filar en såg och bryner en yxa!

Utanför skogskojan finns möjligheter att känna på gammaldags skogsarbete; fälla träd med svans eller bågsåg, klyva ved till eldpallen, barka med barkspade.

Per-Albintorpet

Från skogskojan går en stug genom en skogsriddå ner till Per-Albintorpet. Där ly-

ser den röda stugan med hagen betar ett par kor. Inomhus väcks känslor 1930-talets Sverige; vedspalten diskbank av zinkplåt

Myrslåttern

Stigen västerut leder till noren slår starr till vinterfot är nu bortglömd men var sätning för livet i våra tra är något som bara några skor upplevt.

Bidra till att förverkli

på 1940-talet anlades Sverig by på Jamtli. Den finansi stor insamling bland föret som satsade för den tiden lopp

Planerna för den nya skotade av en arbetsgrupp, so Renthog, Curt Lofstru Isaksson, Bo Sennstam och

Under planeringsarbet ett entusiastiskt intresse o spannande idéer.

Man hoppas att huvudderna för anläggningsarbet ska kunna tackas med in Driftkostnaderna beräkna genom ökade biljetttäkter

Ansvariga för insamling Käll Sandberg, Sveneric Ern Nordin och Göran Jakobs

bildat en stipendiefond och uttryckt en önskan att denna fond skall förvaltas av JLK. Föreningen har med tacksamhet beslutat ta emot förtroendet att förvalta fonden enligt bestämmelserna i donationsbrevet. Årligen skall en summa på 8 000 kronor kunna utdelas till konstnärligt begåvad ungdom ej över 24 år gammal som arbetar med föreställande konst och är skriven i länet.

Under verksamhetsåret har JLK i bidrag från Jämtlands läns landsting erhållit 15 000 kronor.

Från Jämtlands läns bildningsförbund har bidrag till föreläsningar och liknande arrangemang utgått med 3 075 kronor.

Beträffande föreningens ekonomiska ställning hänvisas till av kassaförvaltaren upprättat sammandrag. Föreningen hade vid 1987 års utgång 1 260 (1 200) årsbetalande och 6 (6) ständiga medlemmar.

Föreningens styrelse har under året bestått av rådmannen Carl Göran Lindelöw, ordförande, tekningsläraren Brita Karlstedt, vice ordförande, textilkonstnär Gerda Sundström, sekreterare, bankdirektör Karl Olov Marklund, kassör, bildningskonsulent Elis Svensson, 1:e reparatör Kjell Råsvik, agronom Nils Nilsson, arkitekt Jörgen Grönvik och gymnastikdirektör Tom Widlund.

Landsantikvarie Sten Rentzhog och antikvarie Sten Gauffin har varit adjungerade ledamöter.

Suppleanter: Tekningslärare Lotta Blomberg, konstnär Carl Olof Tronje, bibliotekarie Kerstin Tägtsten, teletekniker Harald Telemius och redaktör Maj Hagnestad.

Revisorer: Kamrer Hans Alfrén och bankdirektör Bernhard Hansson med taxeringsintendent Yngve Jönsson och bankdirektör Bengt Ericsson som suppleanter.

Valberedning: Monica Sunding och Brita Malmsten, Östersund, Paul Carlsson, Undersåker, Irma Ridbäck, Frösön och Gudrun Pierre, Hammarstrand.

I tur att avgå ur styrelsen är Karl Olov Marklund, Nils Nilsson, Jörgen Grönvik och Tom Widlund. Årsavgiften har under året varit 30 kronor.

JÄMTLANDS LÄNS KONSTFÖRENING

Carl Göran Lindelöw Ordförande
Gerda Sundström Sekreterare

KÄLLOR OCH LITTERATUR

till artikeln "Lösdrivare i stan", sid. 60.

Otryckta källor
Riksarkivet:
Justitrierationen. Besvärs- och ansökningsmål. Förteckningar.
Landsarkivet i Östersund:
Stadsfiskalen i Östersund. Lösdrivarprotokoll. Dagjournal (koncept).
Fångvårdsanstalten i Östersund. Fångrolla.
Landskansliet. Protokoll. Brevdiarium. Brevkoncept. Brevbok. Ankomna brev.
Brunflo tingslag. Dombok. Konkursakter.
Sunne tingslag. Dombok. Protokoll vid urtima ting och syner m.m.

Tryckta källor och bearbetningar
Fredriksson, B. 1977. 1877-1977. Östersunds polis under 100 år. Östersund.
Jämtlandsposten.
Polisunderrättelser.
Schotte, A. 1907. Revision af lösdrivvarlagstufning- en. Stockholm.
Svensk författningssamling.
Wallentin, H. 1988. Kring arbetslöshet och socialpolitik i Sverige sedan 1700-talet. Östersund.
Östersunds historia Del II, 1936. Östersund.

KÄLLOR OCH LITTERATUR

till artikeln om Per Albintorp, sid. 116.

Otryckta källor
Härfjedalens kommunarkiv, Sveg (Folke Pålssons excerpter):
Länliggare för arbetarsmåbrukslän i dåvarande Ångersjö kommun.
Protokoll kommunalsstämma.
Protokoll kommunalnämnd.
Protokoll arbetarsmåbruksnämnd.
Jonsson, Kjell. 1988. Arbetarsmåbrukets tillkomst. D-uppsats, Historiska institutionen vid Uppsala universitet.
Byberg, Harry. 1987. Drömmen om den egna torvan. 2-betygsuppsats i lokalhistoria. Högskolan i Östersund.
Folke Pålssons intervjuer och anteckningar om arbetarsmåbruken i Ångersjö.
Intervju med Arne Andersson, Strömsund. ÖMEA, Jämtlands läns museum.

Tryckta källor:
SOU 1932:33
SFS 1933:331

Öst och litteratur

KÄLLOR OCH LITTERATUR
till artikeln om "Rödöns kyrka", sid. 169.

Otryckta källor:
Östersunds Landsarkiv: Rödö kyrkas räkenskaper L-serien och handlingar i N-serien.
Riksantikvarieämbetet, Antikvarisk-Topografiska arkivet (ATA) samtliga handlingar, fotografi- och urklippssamlingarna rörande Rödöns kyrka.
Riksarkivet, ritningsmaterial beträffande Rödöns kyrka.
Jämtlands läns museums arkiv.
Muntlig källa: kyrkoherde Anders Eckerdahl, Rödön och Leif Ericson, Frösön.

Litteratur

Ahnlund, N., Bromé, J., m.fl. Jämtlands och Härfjedalens historia (1948-1963).
Berthelson, B. Kyrkor och kastaler i Hälsingland och Jämtland under medeltiden. Norrlands försvar 1942. Stockholm 1942.
Cornell, H. Norrlands kyrkliga konst under medeltiden. Uppsala 1918.
Ericson, L. Något om Rödöns kyrka. Uppsala 1984.
Hamberg, P.G. Norrländska kyrkoinredningar. KVHAA Uppsala 1974.
Hülphers, A. Samlingar till en Beskrifning öfver Norrland, andra och tredje Samlingen om Jämtland och Herjedalen. Westeras 1775.
Nilsson-Tanner, P. Carl Hofverberg. Banbrytare och föregångsmän i Östersund 1962.
Nödermann, M. Jonas Granberg. Jämten 1961. Östersund 1961.
Nödermann, M. En jämtländsk kyrkmålarfamilj. Östersund 1964.
Telhammer, I. Petter Blom - byggmästare och bildhuggare i Gävle. Från Gästrikland 1980.

Sundin Basse
De gamla husen
(the kulturen)

Per Albin - torp

Arbetarsmåbruk i Västernorrland

"Riksdagen beslutar, att en fond, benämnd arbetarsmåbrukslänsfonden, skall enrättas från vilken län må utlämnas i ändamål att giva skogsarbetare tillfälle att förvärva mindre lägenhet, ägnad att bereda innehavaren utkomst genom jordbruk, drövet vid sidan av annan verksamhet!"

ARBETARSMÅBRUKSLÅN

När riksdagen i juni 1933 beslutade att inrätta en arbetarsmåbrukslånefond som skulle ge medellösa säsongarbetare med familjer förmanliga lån till ett litet jordbruk "på sidan om", så var det inte något som alla var eniga om.

Diskussionerna hade gått höga i riksdagen och ute i landet hos hushållningssällskap och andra myndigheter. Motståndarna protesterade emot att staten skulle satsa pengar på människor som inte hade en sparad slant, som hade låga årsinkomster och inte kunde vänta sig ett arv som kunde ge ett eget hem.

Därtill hade föreslagits att en nämnd i varje kommun skulle hjälpa till att ordna lämplig mark, samköpa virke och annat till husbygget för att få det så billigt som möjligt. Även detta förfasade sig många över.

Redan tidigare fanns ett förmånligt lån, egnahemslån, men för att få det, måste man ha en sparad slant. Dessutom betalades ränta på egnahemslånet.

Nu beslutades alltså om ett räntefritt lån till den som inte hade någon sparad slant.

I sammanfattningen av hushållningssällskapens yttrande saxar vi:

"Egnahemsnämnden i Blekinge län finner det sannolikt, att utlämnande av dylika räntefria lån skall framkalla krav från övriga ägare till mindre fastigheter på att komma i åtnjutande av samma förmån. Uttalanden om berättigat missnöje hos dem, som ej få del av föreslagna billiga lån, återkommer hos flera egnahemsnämnder, så hos nämnden i Västerbottens län som anser, att staten helt enkelt icke kan göra sig skyldig till en så uppenbar orättvisa till egnahemslåntagares nackdel. Antingen måste egnahemslånevillkoren i avsevärd mån förbättras eller också skillnaden mellan lånevillkoren för egnahemslån och arbetarsmåbrukslån på annat sätt utjämnas. De som kunna vänta sig att få del av räntefria lån, torde enligt egnahemsnämnden i Skaraborgs län lätt bliva frestade att minska sina ansträngningar att genom arbetsamhet och sparsamhet söka reda sig den föreslagna statshjälpen förutan. Egnahemsnämnden i Kronobergs län uttalar, att statens uppföring med räntefria lån troligen icke kommer att till sitt fulla värde uppskattas av låntagarna, vilka kunna befarias icke få samma känsla för kredithjälpens betydelse och för det egna ekonomiska ansvaret härvidlag som de låntagare, vilka i vanlig ordning skola förränta och amortera sina lån. Egnahemsnämnden i Norrbottens län ser i de mycket fördelaktiga arbetarsmåbrukslånen en stor fara så till vida, som drivfjädern för många lånesökande kanske blir icke så mycket viljan att för framtiden lösa sin egnahemsfråga som fastmer förhoppningen om att erhålla tillfällig hjälp under rådande arbetslöshet. Enär vid den planerade arbetarsmåbruksverksamheten det förutsättes, att kommunen skall hjälpa sökanden med att utvälja, inköpa och iordningsställa fastigheten, torde denna omständighet vara ägnad att förminska och avtrubba låntagarens företagareanda, eget initiativ och ansvarskänsla för företaget. Ett mer eller mindre misslyckande kommer med största sannolikhet staten att göras ansvarig för."

Sociala jordutredningen

Innan man beslutade om arbetarsmåbrukslånen hade en utredning om säsongarbetarnas levnadsvillkor gjorts. Den utredningen visade att säsongarbetarna hade låg årsinkomst, ofta mellan 800 och 1.200 kronor, att de hade dålig bostadsstandard, och att deras barn fick dålig kost, framför allt för lite mjölk.

- En gift säsongarbetare har inte mer än 80-120 kronor per år över till bostaden, sa utredningen. Då konstruerades arbetarsmåbrukslånen så att säsongarbetarna skulle få bättre levnadsstandard och klara amorteringarna. De första fem åren, medan man byggde huset och skaffade djur och utrustning var lånet amorteringsfritt. Sedan betalade man cirka 100 kronor i 30 år, och resten efterskänktes. En kommunal nämnd, arbetarsmåbruksnämnden skötte det praktiska kring lånet. Om man inte skötte lånet eller inte byggde huset så som man skulle, eller aldrig skaffade kor, så kunde nämnden överlåta lånet på någon annan.

Arbetarsmåbruksnämnden

En kommunal nämnd skulle sköta allt praktiskt kring arbetarsmåbrukslånen. Arbetarsmåbruksnämnden tog emot låneansökningar och förslag om mark till småbruk. Nämndens ledamöter undersökte odlingsjord, eventuella byggnader, deras skick och vad virket kunde användas till.

Många områden som styckades av till småbruk var s.k. "utslätter" en bit odlad jord ett litet skogsområde och en lada. Ladans värde antecknades noga och i varje enskilt fall beräknades byggnadskostnader med hänsyn till hur mycket byggnadsvirke ladan bestod av.

Varje ärende sändes så till Egnahemsstyrelsen till Stockholm för bedömning, och framför allt de första åren var det vanligt att nämnden fick bakläxa. Man måste pressa priserna och därmed lånet ytterligare.

De blev då många gånger nämndledamöternas arbetsuppgifter att ta kontakt med markägaren och försöka pressa priset någon eller några hundralappar.

I de undersökningar nämnden gjorde var bland annat det blivande småbrukets läge. Det ansågs viktigt att småbruken skulle ligga i närheten av allmän väg och inte allför långt från skola.

Ansökningarna 1933

Första året - 1933 - var inte alla kommuner "på hugget" med ansökningar till Egnahemsstyrelsen som var den centrala myndigheten. Men sammanlagt beviljades för det året lån till 108 småbruk i Västernorrland. Den här tabellen är inte helt fullständig men ger ändå en bild av verksamheten det första året.

Västernorrland är det län där det byggdes flest arbetarsmåbruk i landet. Inom länets nuvarande gränser är det Stöde och Ådals-Liden som har flest arbetarsmåbruk.

Verksamheten följdes med stort intresse av statsmakterna. Det var mycket ovanligt att man satsade pengar så att de som hade det dåligt ställt skulle få det bättre.

Per Albin Hansson blev stadsminister 1932 och det är efter honom smeknamnet Per-Albin-torp kommer. Förarbetet till det här lånet hade börjat innan han blev statsminister, men beslutet kom när han varit statsminister i knappt ett år, och det är troligt att man såg småbrukslånet som ett tecken på den nya tid som man väntade av Per Albin.

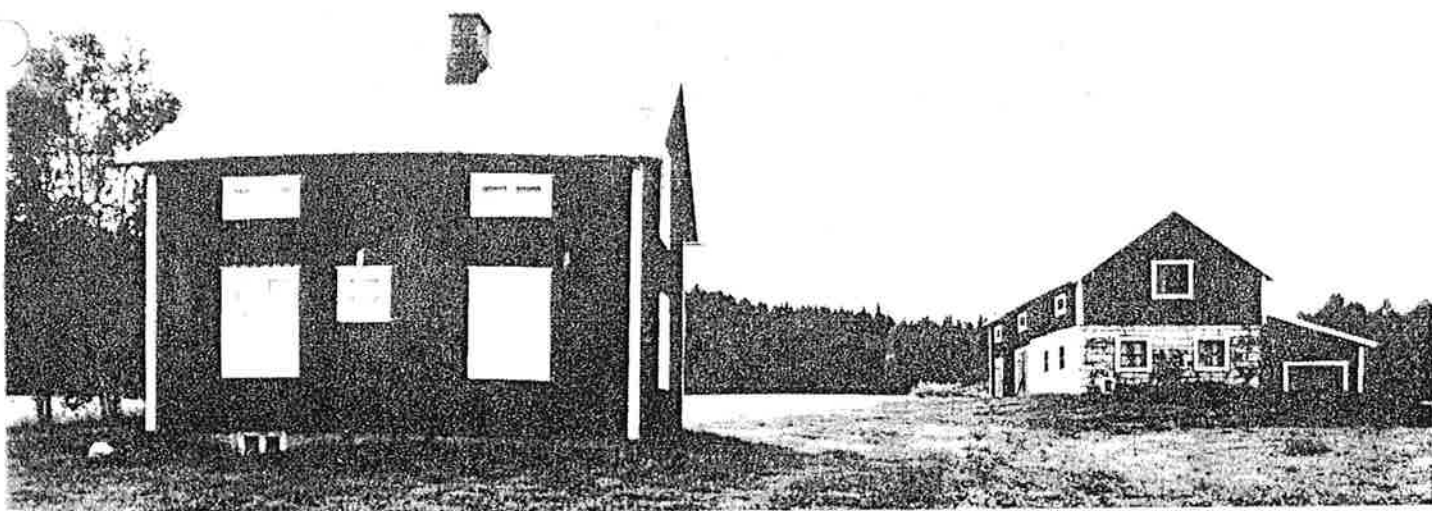
Kommun	Tilldelat lån	Disponerat lån	Antal småbruk	Sökt
Alnö	20.000	5.938	1	20.000
Anundsjö	20.000	16.760	5	10.000
Arnäs	---	---	-	---
Attmar	12.000	12.000	3	28.000
Bjärträ	25.000	23.050	6	65.000
Björna	25.000	20.500	5	25.000
Bodum	15.000	14.500	3	15.000
Borgsjö	30.000	---	-	50.000
Boteå	25.000	25.000	-	30.000
Dal	60.000	58.325	10	---
Ed	---	---	-	---
Edsele	---	---	-	---
Fjällsjö	15.000	15.000	3	10.000
Gideå	---	---	-	---
Graninge	---	---	-	---
Grundsunda	---	---	-	---
Gudmundrå	---	---	-	---
Haverö	25.000	25.000	7	---
Helgum	---	---	-	---
Holm	---	---	-	---
Häggdånger	---	---	-	---
Hässjö	---	---	-	---
Högsjö	30.000	21.000	4	20.000
Indal	10.000	---	-	5.000
Indals-Liden	12.000	9.000	2	8.000
Junsele	28.000	---	-	32.000
Ljustorp	15.000	11.000	2	15.000
Långsele	20.000	16.500	3	19.000
Multrä	---	---	-	---
Njurunda	---	---	-	---
Nora	20.000	13.000	-	20.000
Ramsele	25.000	15.000	6	25.000
Resele	25.000	19.350	5	15.000
Själevad	10.000	---	-	5.000
Sollefteå	4.000	---	-	2.000
Stigsjö	---	---	-	---
Styrnäs	8.000	8.000	2	---
Stöde	30.000	30.000	7	45.000
Timrå	25.000	---	-	15.000
Torp	30.000	25.000	5	95.000
Torsåker	---	---	-	---
Trehörningsjö	5.000	4.000	1	2.500
Tuna	27.000	25.027	5	38.000
Tynderö	---	---	-	---
Tåsjö	40.000	40.000	11	20.000
Viksjö	---	---	-	---
Ytterlännäs	25.000	23.000	5	25.000
Ådals-Liden	35.000	33.872	7	41.700
Älvdalen	---	---	-	---
Överlännäs	36.000	36.000	-	18.000

För 1934 söktes pengar till småbrukslån från alla kommuner i Västernorrland utom Häggdånger.

Vem som helst kunde inte få arbetarsmåbrukslån. Om man tjänade efter tiden, rätt så bra, så fick man inte lån, inte om man hade en sparad slant, eller chans att ärva.

Man måste vara medellös, dvs i stort sett inte äga något, och ha låg inkomst.

En skogsarbetare som dessutom tog de chanser som stod till buds för att tjäna en slant extra, hade en årslön på 800-1.200 kronor. För att få lånet måste man lämna intyg på att man var frisk, stark, arbetsvillig och skötsam. Om man inte var gift, utan var "sambo", hände det att arbetarsmåbruksnämnden ställde giftermål som villkor för lånet. Nämnden måste också ha intyg på att hustrun var frisk, arbetssam och kunde sköta kor.

- Man ville inte gärna stycka bra åkerjord från hemman för att bilda arbetarsmåbruk. Det blev i stället dålig åkerjord, eller oftast att börja bryta mark.

Det säger Jonas Marteliusson, Anundsjö, som tillsammans med svågern Jonas Fröberg 1935 köpte ett område på 7 har för 2.000 kronor.

De blev erbjudna att köpa skogen på rot för 19 öre kubikfoten, men de hade de inte råd till.

Ägaren avverkade 4.200 träd, och sedan var det för de två svågerrarna att röja, bryta och dika.

Johas arbetade i skogen 15 november till 15 april. Efter midsommar började flottning och röjning ett par månader.

Inkomsten var 800-1.200 kronor per år. Vår, höst, kvällar och nätter odlade Jonas upp 2 har, resten var myrmark. 1937 byggde han huset, året efter ladugården.

1967 sålde Marteliusson torpet och flyttade till Bredbyn. Han hade då i flera år varit ombudsman för skogsarbetareförbundet, hade slutat med korna 1962 och arrenderat ut jorden. Jonas arbetade mest åt Mo & Domsjö. Ett år kom han och företaget inte överens om priset för avverkningen. Då plockade Jonas lingon i stället för att arbeta i skogen. Han plockade ett ton och fick 90 öre kilo.

Vigdsjön - arbetarsmåbruk "på skogen"

Vigdsjön var utmarker till bönderna i Ådals-Liden. Två gånger, 1856 och 1902, sänktes sjön för man ville ha bättre fräken- och starrslätter. Fräken och starr som användes till foder åt korna, var mycket näringsrikt. Man slog i vattnet med vanliga liar som man satt "kragar" på för att fösa in fodret.

I Vigdan, utloppet från Vidgsjön låg tidigare ett kraftverk. 1933 beslutade arbetarsmåbruksnämnden i Ådals-Liden att småbruk skulle läggas i Vigdsjön. Det fanns ingen väg dit. Småbruken lades långt från varandra, runt hela sjön.

Tack vare sjösjösänkningarna behövde nybyggarna inte bryta mark. Det var bara att sätta plogen i jorden.

Men området var frostlänt och ibland dämde man för kraftverket och då kom åkrarna under vatten. Höst och vår var det så mycket vatten över kärrvägen att det räckte över stövelskaften.

Barnen måste inackorderas i Näsåker under veckorna för att gå i skola och bara de första vintrarna fanns arbete i skogen runtomkring.

Sedan måste också karlarna bort under veckorna.

Viktor Jonasson var den som stannade längst vid Vigdsjön.

Hans lilla stuga var ursprungligen byggd som en jaktstuga. Till den hade han drygt 13 har mark.

Här växte hans fyra söner upp. Här byggde han ladugård och hans fru Olga var ensam hela veckorna med djuren, 4 kor, häst, getter, får, höns.

Hon gjorde ost och smör, bakade i den murade ugnen i bagarstugan med jordgolv.

På lördagskvällarna kom Viktor hem. Han hade 1,5 mil att gå. Då hade han med sig salt, kaffe och mjöl och gryn.

I bland fick Olga också en sändning böcker från biblioteket i Näsåker.

1948 flyttade familjen till ett arrendejordbruk i Domsjö där Viktor hade det mesta arbetet. Där bor de fortfarande.

Stugan vid Vigdsjön har en av pojkarerna som jaktstuga nu.

Viktor Jonasson fick låna 5.000 kronor till sitt småbruk.

1.640 kronor var den fasta delen, 3.360 kronor den rörliga. Han betalade 112 kronor per år i 30 år = 3.360 kronor. Sedan efterskänktes 1.640 kronor. Lånen var helt räntefria.

Flera av småbruken i Vigdsjön bytte ägare under åren. De färdigställdes inte, och sedan de erbjudits andra som stod i kö för småbruk och återigen övergivits, måste man söka sig utanför kommunen genom annonser i ortspressen. Kommunen var genom arbetarsmåbruksnämnden ekonomiskt ansvarig för småbruken och hade naturligtvis stort intresse av att få någon som övertog husen.

Fiskare och småbrukare

Fiske och småbruk går inte ihop. Man fick fiska på nätterna och handslå på dagarna. Men det går inte att göra två saker på sommaren och inget på vintern.

Det säger Elov Sundberg, Tynderö, en av de fiskare som fick arbetarsmåbrukslån.

Han lånade 6.000 kronor 1936, och anser fortfarande att kommunens representanter var mycket negativa till lånen och lånesökande.

Han fiskade på nätterna, åkte på morgonen med strömming i båten till Tunadal, fyllde båten med hyvelstump som han dagtid byggde hus och ladugård av. Hustrun Karin kapade och Elov spikade.

Vintertid åkte han på skogshuggning, i Hälsingland eller Härjedalen. Han for 1 dec, kom hem mars-april.

Sommartid klev han upp vid midnatt, gick till Skeppshamn och båten 3,5 km, och skötte jorden dagtid.

Karin städade på skolan, arbetade i bespisningen i fyra år, gelade strömming periodvis, skötte de fyra barnen och skötte korna, fyra stycken som mest.

1940 kom kronan till Tynderö. Då blev Åstön övningsområde och avstängt. Möjligheten att tjäna pengar på bärplockning försvann.

Men kronan gav arbete också. Karin skurade baracker på våren, och bostadshusets övervåning hyrdes ut åt befäl. Hon arbetade periodvis i köket på Åstön, grismaten de fick från marketenteriet födde de upp grisar på - ibland 6 samtidigt.

1964 sålde Elov och Karin sitt småbruk till kronan som utvidgade övningsområdet på Åstön.

Samtidigt köpte de gamla skolan, närmaste granngården. Där bor de nu i nedervåningen med stora ytor, uppe har de 5 rum som de hyr ut åt personal på Åstön.

Elov fortsatte att fiska tills han var 78 år. Han hade också eget rökeri och saltade in fisk.

De två sönerna har sin inkomst av havet. Hasse är fiskare i Enångers, Nisse är kapten på ms Holmsund.

"Han som skulle hjälpa mej att sätta upp huset tyckte att det var för litet. Han sa att han inte skulle ha något extra betalt för att göra det en meter bredare och en halv meter längre, och då gjorde vi så. Virket fick jag köpa av min arbetsgivare men jag fick betala 5 öre mer per kubikfot än vad han fick när han sålde till bolaget.

Vid besiktningen blev dom sura när dom såg att jag byggt för stort.

- Det här stämmer inte med ritningen, sa dom.

- Vänd ritningarna oppner, kanske det stämmer bättre, sa jag.

Sen blev det inte nå mer prat om det."

Småbrukare i Stöde

En småbrukarhustru

- Småbrukarlånet var vår chans, hur skulle vi annars ha klarat oss!

Så uttrycker Ottilia Wedin, f 02, Stöde sin uppfattning om arbetarsmåbrukslånet. De hörde till den grupp som fick lån beviljat 1933, de hade då tre barn.

Ernfrid Wedin var skogsarbetare, och ofta borta längre perioder på vintern. Då låg ansvaret för barnens, hemmets och djurens skötsel på Ottilia.

Familjen växte, det var ont om kontanter och det gällde att få ihop till amorteringarna på lånet, 120 kronor/år.

Ottilia gjorde dagsverken hos bönderna, hon skurade ladugårdar, tvättade utomhus, städade. På nätterna spann hon ull och lin åt andra.

Ett dagsverke avlönades med fem kronor. Familjen Wedin hade kor, gris, höns och ibland får och någon get.

De drack skummjolk, av grädden gjordes smör som byttes mot kaffe, vetemjöl, salt och socker i affären.

De slaktade grisarna och kalvarna såldes sedan man för egen del tagit hand om inälvor och huvud.

Kornmjöl, skummjolk och potatis var familjen Wedins "basmat".

- Men vi gick aldrig hungriga från bordet, säger Ottilia som idag med sin starka positiva livssyn, tycker att hon fått leva ett rikt liv där hon fått lära sig att glädjas åt detaljer i vardagen.

1942 års undersökning

År 1942 gjordes en enkätundersökning som omfattade samtliga småbruk. Då gick ledamöter från arbetarsmåbruksnämnderna ut till varje enskild småbrukare och på platsen fylldes en särskild blankett "Vissa uppgifter om arbetarsmåbruk" i.

Inte förrän 1948, då man beslutat upphöra med småbrukslånen, var undersökningen sammanställd.

Den visade att till 1941 års utgång hade 6.935 arbetarsmåbrukslån beviljats. Den totala lånesumman var 40.317.624 kronor.

De 6.935 lånen hade resulterat i 6.535 arbetarsmåbruk, 400 lån var ett "svinn" som av olika anledningar inte utnyttjats. I utvärderingen påpekas att verksamheten gått nedåt, år 1942 beviljades i landet totalt 66 lån.

Alla län utom Södermanland utnyttjade låneformen.

Fördelningen på län:

Stockholms län	7
Uppsala län	5
Östergötlands län	2
Jönköpings län	5
Kronobergs län	3
Kalmar län	8
Gotlands län	8
Blekinges län	18
Kristianstads län	41
Malmöhus län	11
Hallands län	12
Göteborg & Bohus län	26
Älvsborgs län	28
Skaraborgs län	14
Värmlands län	406
Örebro län	21
Västmanlands län	13
Kopparbergs län	184
Gävleborgs län	690
Västernorrlands län	1.555
Jämtlands län	1.276
Västerbottens län	994
Norrbottens län	1.208

De största antalen lån beviljades 1935, 1.319 lån och 1936 1.424 lån. Båda dessa år gick över 300 lån/år till Västernorrland.

De kommuner i landet som hade flest småbruk var Dorotea 123 och Vilhelmina 121.

Undersökningen visade bl a att:

- * Arealen var minst på 1933 års småbruk störst på 1940 och 1941.
- * 17,8% hade vattenledning
- * 20,2% hade avlopp från köket
- * 70,4% hade ett rum och kök de övriga hade ett eller två rum inredda på övervåningen
- * 67,9% hade elljus
- * 65% hade två kor + smådjur, 9,3% hade häst
- * I genomsnitt bestod familjerna av 4,7 personer. I Norrbotten hade man flest barn under 16 år
- * 72,3% av familjefäderna var sysselsatta i skogs- och flottningsarbete

Varför slutade man att bygga småbruk?

När verksamheten med arbetarsmåbrukslån upphörde 1948 så hade endast ett fåtal småbruk byggts under 40-talet.

Bättre arbetsmarknad var ett skäl, men det fanns också andra:

....."Här i Alnö är det endast sex småbruk och det torde sannolikt ej bliva flera, möjligen två till. Detta beroende på att jord icke kan anskaffas till pris så en småbrukare har möjlighet gå i land med sitt företag. De småbruk som nu är i stånd bliva färdigbyggda 1938 om ej något oförmodat inträffar."

"Kommittén beslutade att ej upptaga något arbetarsmåbrukslån för år 1944 emedan de onormalt höga kostnaderna omöjliggör att småbruk kan färdigställas inom ramen för lånesumman."

Ådals-Liden, protokoll 9/10-43

"De största antalen lån beviljades åren 1935 och 1936 (över 300 stycken årligen). Sedan har verksamheten fått en alltmer minskad betydelse. År 1941 beviljades sålunda endast 19 lån, och för närvarande är antalet årligen beviljade arbetarsmåbrukslån mindre än 10. Orsaken härtill torde väl främst vara att finna i den stegrade byggnadskostnadsutvecklingen vilken praktiskt taget gör det omöjligt för det klientel, varom här är fråga - i stort sett medellösa arbetare - att såväl uppföra nytt bostadshus och ladugård som inköpa och iordningställa erforderligt markområde. En annan kraftigt bidragande orsak torde befolkningsutvecklingen och flyttningsrörelserna samt stadsnäringarnas utveckling vara. Allt fler befintliga småbruk ha sålunda efterhand blivit salulediga för priser, som gjort förvärvet av ett dylikt gynnsammare än tillskapandet av ett nytt jordbruk."

Harald Ståhlberg, egnahemsdirektör i
Västernorrland i en artikel 1947

En vandringsutställning från Sundsvalls museum
Text: Eva Groth
Foto: Hans Osborn

Bebyggelsehistorisk tidskrift
Landsbygden bostäder nr 24 1992

Det nya hemmet

Ideal och verklighet i Norrlands inland

av Mikael Eivergård och Kjell Hansen

Dagens landsbygdsboende innehåller en säregen blandning av modernitet och traditionalism. Denna kombination blir särskilt tydlig i bondens hem och kan delvis förklaras med utgångspunkt i att bondehemmet också är en arbetsplats. Överallt gör arbetsfältet intrång i hemsfären: i dessa hem härskar en ordning som är annorlunda den som finns i stadsbornas. I köket möter vi hela tiden detaljer från självushållningens sfär; ett bak som är på gång, den egna mjölken eller den infrusna fisken. Köket är samlingspunkten, hemmets viktigaste rum. Ett rum som har specialfunktioner men som också är centrum för utnyttjandet av hela huset. Barnen leker ute eller inne, men kommer till köket för att få hjälp eller tröst. Arbetet sker utomhus, men sällan längre bort än att man kan komma in i köket och fika och prata om hur jobbet fortskrider. Vardagsrummet finns. Här står TV:n, som man dock bara tycker sig kunna utnyttja med gott samvete när alla sysslor är undanstökade - och det är de sällan. TV-tittandet tycks fungera som en särskild aktivitet, som äger rum i ett särskilt utrymme såväl rumsligt som tidsmässigt. Ett annat centralt utrymme är kontoret, det är dit man går när man på datorn sköter gårdens kontorsarbete. På så sätt finns i bostaden påtagliga, fysiska inslag av arbetslivet: utrymmen som definieras utifrån en relation till arbetet. Landsbygdshemmen är moderna men sällan moderiktiga. Snarare är de präglade av en stark känsla för det praktiska, att de skall fungera. Om detta vittnar material från en lång rad äldre och nyare studier av bostadsförhållanden på landsbygden.¹

Varje hem är uppbyggt av en rad små detaljer som tillsammans skapar en unik helhet. På landsbygden är denna helhet starkt präglad av funktionens betydelse. Det är emellertid en funktionalism, som sannolikt skulle få de gamla mästarna att rotera i sina gravar. Den är dock knappast förvånande om vi väljer att

följa den offentliga debatten om bostadsfrågor från 1930-talet och framåt, det samtal som också har legat till grund för utformningen av de bostadspolitiska åtgärder, som haft så stor betydelse på landsbygden. Utan anspråk på fullständighet avser följande artikel att ur ett etnologiskt perspektiv belysa och diskutera några exempel på hur boendet på landsbygden påverkades av den sociala bostadspolitikens genomförande. Geografiskt avgränsas artikeln till landsbygden i Norrlands inland. Den typ av bostäder/hem som behandlas är därmed övervägande skogsarbetarbostäder, småbruk och mindre gårdar.

Det etnologiska perspektivet

Det etnologiska perspektivet har sin grund i fältarbetet, i den kunskapsprocess som äger rum med hjälp av observationer, deltagande i verksamheter och i samtal med människor. Syftet med fältarbetet är att beskriva och analysera bestämda kulturer med utgångspunkt i människors egna uppfattningar om sig själva och sin omvärld. Det etnologiska perspektivet består, kan man hävda, i att försöka beskriva världen utifrån människors eget perspektiv.

"Kultur" är ett begrepp, som står centralt när etnologer talar om vad de gör och ger på många sätt ämnet en grundläggande kontinuitet. Tidigare företrädare för ämnet hade ett starkt historiskt intresse, ofta med anknytning till teknik-, idé- och konsthistoria. Ett av de viktigaste kunskapsmålen var att finna regionala variationer i folkkulturen, inte minst inom byggnadskulturen. I första hand stod husen såsom fysiska företeelser, deras ålder och form, i centrum för denna "ovan-jord-arkeologi".² Ett utmärkt exempel på vad denna forskningstradition kunde åstadkomma i sina bästa stunder är Sigurd Erixons "Svensk byggnadskultur" från 1947. Boken kan sägas vara

inriktad på att kartlägga och beskriva de hustyper som varit vanliga hos den svenska allmogen. I detta avslöjas också denna forsknings metodologiska huvudpoäng; dels intresset för folkkulturen - till skillnad från den mer officiella kultur, som vanligen omtalas i t ex arkitekturhistorien, dels att detta är en forskning som huvudsakligen koncentrerar sig på att undersöka enskilda kulturelement.

Under de senaste drygt tjugo åren har det skett en intresseförskjutning inom etnologin från den kulturhistoriska byggnadsforskningen till ett intresse för boendet som en del av det sociala och kulturella system individerna befinner sig i.³ Därmed har intresset också förskjutits från det förgångna fram mot vår egen tid. Hur människor väljer att bo och - i den mån de kan påverka detta i vårt samhälle - hur deras hus utformas, är i någon mening bestämt av det gemensamma eller kollektiva tänkandet. Dock har denna forskning i stor utsträckning varit inriktad på boende i stadsmiljöer och har därför empiriskt litet att tillföra en diskussion kring landsbygdens boende. Metodiskt däremot har den lyft fram vikten av att se bostaden som bärare av symboler, som säger något om hur människor uppfattar sig själva och vill bli uppfattade av omvärlden. Etnologens uppgift blir att genom beskrivning och analys av de enskilda fallen nå fram till det gemensamma kulturella systemet.⁴

Det finns naturligtvis flera sätt att närma sig en beskrivning av detta kulturella system, också när det gäller boendets område. Jonas Frykman och Orvar Löfgren har i olika sammanhang behandlat förändringar i boendet som uttryck för kulturella förändringar på en mer övergripande eller nationell nivå.⁵ Förändringar i boendet ses då gärna som ett uttryck för en allmän strävan i riktning mot "det moderna". Inte minst har denna strävan att vara modern understökts i samband med det svenska folkhemsbygget:

*"Lite tillspetsat kan man säga att telefonrådar och avloppssystem var viktigare element i det nya nationsbygget än Per Albins riksdagsappeller. Ute i bondbyarna fick man elektricitet och mötte det moderna samhället i den skärmösa pryddel av elavläsarens skepnad."*⁶ Det må vara att detta är en riktig beskrivning av den allmänna moderniseringstrenden. Dock överdriver Löfgren, liksom många andra, betydelsen av det moderna genombrottet för förändringar i landsbygdens levnadssätt. Vi har i denna artikel i stället för att inrikta oss på det nationella kulturbygget, sökt ett mer lokalt perspektiv: Hur

reagerade människor, som levde under de bestämda förutsättningar som rådde i norra Sveriges inland, på de bestämda moderniseringsidéer som förmedlades via den statliga bostadspolitiken? Vi har därför valt en form där vi i stor utsträckning låtit människor själva komma till tals och eftersträvat vad som i samhällsdebatten i bland kallas ett "inifrån-nedifrån-perspektiv".

Denna artikel behandlar ytterligare ett tema, som - utöver byggnads och boendeforskningen - varit centralt inom etnologin, nämligen det som rör centralstyrningens effekter på folkligt levnadssätt.⁷ Problemet har tidigare i stor utsträckning behandlats som ett som rör diffusion av idéer. Det vi har kunnat observera när det gäller den centralstyrda bostadspolitiken antyder emellertid att vi inte kan ta för givet att centrala idéer automatiskt leder till en förändrad folklig kultur. Denna artikel är därför skriven med ett perspektiv som växlar mellan, å ena sidan, en redovisning av några av de idéer och avsikter olika myndigheter haft med bostadspolitiken och, å andra sidan, en beskrivning, som tar sin utgångspunkt i hur människor reagerat på dessa avsikter och åtgärder.⁸

Landsbygdshemmet som problem

"De flesta skogsarbetarfamiljer ha blott ett rum och kök till förfogande, vilken lägenhet skola utgöra mat-, sov- och arbetsrum för hela familjen, som kan bestå av ända upp till tio personer. Dessutom förekommer ännu i mycket stor utsträckning att bland de familjer, vilka ha 2 å 3 rum till förfogande, att ett av dessa är "paradrum", som ganska sällan utnyttjas av familjen i vardagslag. /.../ Lägenheternas standard ur bostadssynpunkt är i många fall mycket dålig."

Citatet ovan är hämtat ur Socialstyrelsens stora utredning *Skogsbygdens arbets- och levnadsvillkor* från 1938. Den var en av flera stora undersökningar som under mellankrigstiden fokuserade landsbygdens specifika problem. Inte minst kom bostadsfrågan att uppmärksammas. På trettioalet levde fortfarande majoriteten av Sveriges befolkning på landet, flertalet på en materiell standard avsevärt lägre än vad som gällde för stadsbefolkningen. Steget från det påvra skogsarbetarhemmet till folkhemmets moderna idealbostad föreföll mycket långt.

Visserligen var bostäderna i allmänhet rymligare på landet, men då barnskolorna i regel var större och då, som citatet ovan antyder, utrymmena inte alltid

Bild 1. En syn som mötte många bostadsinspektörer och distriktsläkare på landsbygden: köket som arbets-, mat- och sovplats. Landsbygdsbefolkningens "ovana" att tränga ihop sig i köket sags som ett utslag av en otidsenlig bostadskultur vilken i sin förlängning kunde leda till sävål ohygien och sjukdomar som dåliga levnadsvanor. Fullsjön, Borgvattnet 1924. Foto Petri Persson, Jämtlands läns museum.

nyttjades var trångboddhetsfrekvensen i stort densamma som i staden. Den hygieniska standarden var väsentligt lägre på landsbygden. 1935 uppgavs drygt 80% av landsbygdens hushåll sakna rinnande vatten och avlopp.¹¹ Husens tekniska konstruktioner var ofta bristfälliga med fukt, kyla, drag och röta som följd. Elektricitet var ovanligt. På den omläggande kartläggningen av landsbygdens bostadsförhållanden baserades de bostadspolitiska åtgärder som med lån och bidrag skulle ge den mindre bemedlade landsbygdsbefolkningen möjlighet att höja sin boendestandard.

I bostadspolitiken framtonar även en folkfostrande sida. Landsbygdsmedmänniskan skulle läras att bo rätt. De många utredare, provinsialläkare och andra myndighetspersoner som konfronterades med landsbygds- hemmen rapporterade inte bara om dåliga bostäder utan också om vad som definierades som felaktiga

boendevanor. Hit räknades bl a vanan att hela familjen sov i köket medan ett eller flera rum nattetid stod oanvända. Även bland mer välbeställda bönder fann man dylika sedvänjor. Så kunde t ex en provinsialläkare från Dalby i Värmland meddela att traktens bönder var stadda vid kassa, men att den goda ekonomin inte återspeglades i boendet:

"Denna grupp bostadsstandard ter sig vid ett hastigt påseende utifrån som ganska pampig och solid, men lämnar i fråga om boendekultur vid närmare granskning atskilligt övrigt att önska."¹²

Hur skulle då landsbygdsmedmänniskans boendekultur höjas? En väg var kopplingen mellan det statliga stödet och styrande byggnormer. En annan var påverkan genom intensifierad propaganda och upplysning i hemfrågor. Särskilt i de mindre lanthemmen ansågs intresset för hem- och hushållsfrågor vara lågt. Småbrukaren prioriterade investeringar i gårds-

Bild 2. Husens uppvärmning var en bostadshygienisk kärnfråga. Om bostaden lättare gick att hålla varm om vintern, skulle man kanske inte tränga ihop sig vid vedspisen i köket. Här har man installerat sk geysir-rör, ett värmesystem där man nyttjade elektriska urladdningsrör som innehöll gas. Ocke, Mörsil 1921. Foto Hans Jonsson. Jämtlands läns museum.

driften först medan bostaden fick stå tillbaka. De statliga utredningarna underströk ideligen behovet av sakfull upplysning. Med tryckta handledningar och instruktiva filmer kring ämnen som heminredning, vatten och avlopp och rationellt köksarbete tänktes landsbygdsmänniskans syn på hemmet förändras. Parallellt byggdes en organisation upp där de kommunala hälsovårdsnämnderna tillsammans med provinsialläkare och distriktssköterskor gavs övervakande funktioner beträffande bostädernas underhåll och hemmens vård och skötsel.¹²

Hygienen kom att bli ett centralt tema i problematiseringen av landsbyggsboendet. På 1930-talet blev man rent allmänt mer observant på sambanden mellan hygien, sjukdom och folkhälsa. De nya, skärpta renhetskraven innebar att landsbygghemmen synades med nya ögon. Många bostäder dömdes ut som osunda och sjukdomsalstrande med hänvisning till bristande ventilation och avsaknad av vatten och

avlopp. I boken *Lanthushållet. Handbok för landsbygdens husmödrar* från 1936 pekar författarinnan Ingrid Osvald på kopplingen mellan vatten och personlig hygien - måste vattnet hämtas långväga från hemmet blir den personliga renheten lidande. Denna oro för landsbygdsmänniskans kroppshygien framskymtar även i de statliga utredningarna.¹³

En annan aspekt på landsbygdens boendekultur gällde hemlivets organisering. De dåliga bostadsförhållandena ansågs försvåra en rationell planering av hemlivet. Köken var t ex i allmänhet illa planerade varvid "...mycket extra spring vållas."¹⁴ Via noggrant utförda tidsstudier konstaterades att hustrun i de mindre hushållen i genomsnitt ägnade 3,42 timmar till matlagning och måltider, 14 minuter till "vatten och slask" samt 1,03 timmar till disk. Med bättre planerat kök och med ökad kunskap om hushållsarbetets organisation ansågs tidsåtgången för dessa sysslor avsevärt kunna minskas.¹⁵

Även i fråga om bostadsutnyttjandet hade bostadsinspektörerna åtskilligt att erinra vid besöken i lanthemmen. Från flera håll rapporterades om den inrotade vanan att låta familjen klumpa ihop sig i köket. Att många hade hus om två-tre eller ännu fler rum spelade ingen roll när familjen levde sin mesta tid i köket. Så kunde konstateras: "*Den trångboddhet som fortfarande råder, och de ohygieniska förhållanden, som så ofta iakttagas, kunna för övrigt icke avlägsnas enbart genom bostadsförbättringar och nybyggnadsverksamhet. Härför krävs nämligen en allmänt utbredd uppfattning om behovet av frisk luft, renlighet och hygien.*"¹⁶

Så konfronterades landsbygdens hem med idealföreställningar fotade i det tidiga 20-talets visioner om det goda och sunda hemmet. När underklassernas boende- och hemvanor angreps vid sekelskiftet var de moraliska inslagen framträdande. På trettioalet lutade man sig mot rön inom såväl socialvetenskaper som medicinen och den gryende hem- och boendeforskningen. Utifrån ett vetenskapligt perspektiv kunde boendet inom stora befolkningsgrupper på landsbygden definieras som inte bara annorlunda utan helt enkelt felaktigt och därmed i behov av korrektion.

För folkhemsvisionärerna blev bostadspolitiken ett socialpolitiskt instrument med vidare syfte än enbart att skapa drägliga bostäder. I en utredning från 1933 med Gunnar Myrdal och Uno Åhrén som författare diskuteras boendets roll i skapandet av det nya samhället och den nya människan: "*Själva bostadsformen utgör därvid ett synnerligen viktigt miljöelement och därmed ett instrument att i samhällets hand åstadkomma en förändring i socialt önskelig riktning av levnadsvanor och livsinnehåll.*"¹⁷ Vi kan således se en uttalad ambition att med planmässiga bostadspolitiska insatser förändra inte bara själva bostaden utan också människornas levnadsvanor. Så kan bostadspolitiken ses som ett möte mellan centrala ambitioner om det rätta livet och boendet och landsbygds människans erfarenheter, behov och värderingar.

Arbetarsmåbruken - en första fas

En föregångare till den egentliga bostadspolitiken på landsbygden efter andra världskriget utgjordes av de lån till arbetarsmåbruk som infördes under 1930-talets början. Här fanns inslag av socialpolitik lika

väl som av central styrning av husens utformning, inslag som senare också skulle dyka upp i bostadspolitiken. Det kan därför finnas skäl att något närmare beskriva denna verksamhet med utgångspunkt i frågan om hur den påverkade människors boende på landsbygden. Som exempel används dåvarande Ängersjö kommun i Hälsingland.¹⁸ Verksamheten med arbetarsmåbrukslån började i Ängersjö genom ett beslut av kommunalnämnden den 30 juli år 1933. Redan samma år ansökte kommunen hos Egnahemsstyrelsen om femtio tusen kronor för förmedling av 8 - 10 arbetarsmåbrukslån. De ursprungliga direktiv kommunerna hade fått gav dem stora möjligheter att själva påverka utformningen av verksamheten. Men redan i september 1933 började Egnahemsstyrelsen se det som sin uppgift att främja en enhetlig tillämpning av lånebestämmelserna och krävde att ansökningarna skulle tillställas dem för granskning. Även om besluten fortfarande togs på kommunal nivå, kom verksamheten snart att centraliseras.

Arbetarsmåbruksbyggandet fick stor omfattning i Ängersjö, framför allt beroende på den stora invandringen av ogifta karlar till skogsavverkningarna på 1920-talet. När dessa senare bildade familj, valde många att stanna kvar i byn. Av de tjugo manliga personer som uppförde arbetarsmåbruk i Ängersjö, var bara tre födda i kommunen. En förutsättning för att få arbetarsmåbrukslån var att man förband sig att odla upp jorden. Går man igenom materialet från Ängersjö visar det sig emellertid att en stor andel av torpen aldrig färdigställdes. I de flesta fall var det just jorden som inte odlades upp på ett tillfredsställande sätt. I ett koncept till en skrivelse till Egnahemsstyrelsen beskriver kommunens egnahemskommitté sitt möte med en av låntagarna:

"*Lån No X, N.N. återstår ännu en hel del av odlingen utförd, vilket kommittén gjort allt vad som på den åvilar för att få odlingsarbetet utfört innan föreskriven tid, men misslyckades fullständigt, mest beroende på låntagarens ovilja, och själv ställa sig fullständigt oförstående och viljelös för att odlingsarbetet i vederbörlig tid skulle bli utfört ... men förklarade han att under nuvarande förhållande när goda förtjänster stod till buds så inte kunde han gå hemma och odla för någon dålig avlöning, detta till trots att han fick räkna med att arbetet utfördes till hans egen favör.*"

Som ett viktigt inslag i arbetarsmåbrukspolitiken fanns såväl typritningar som centrala anvisningar för

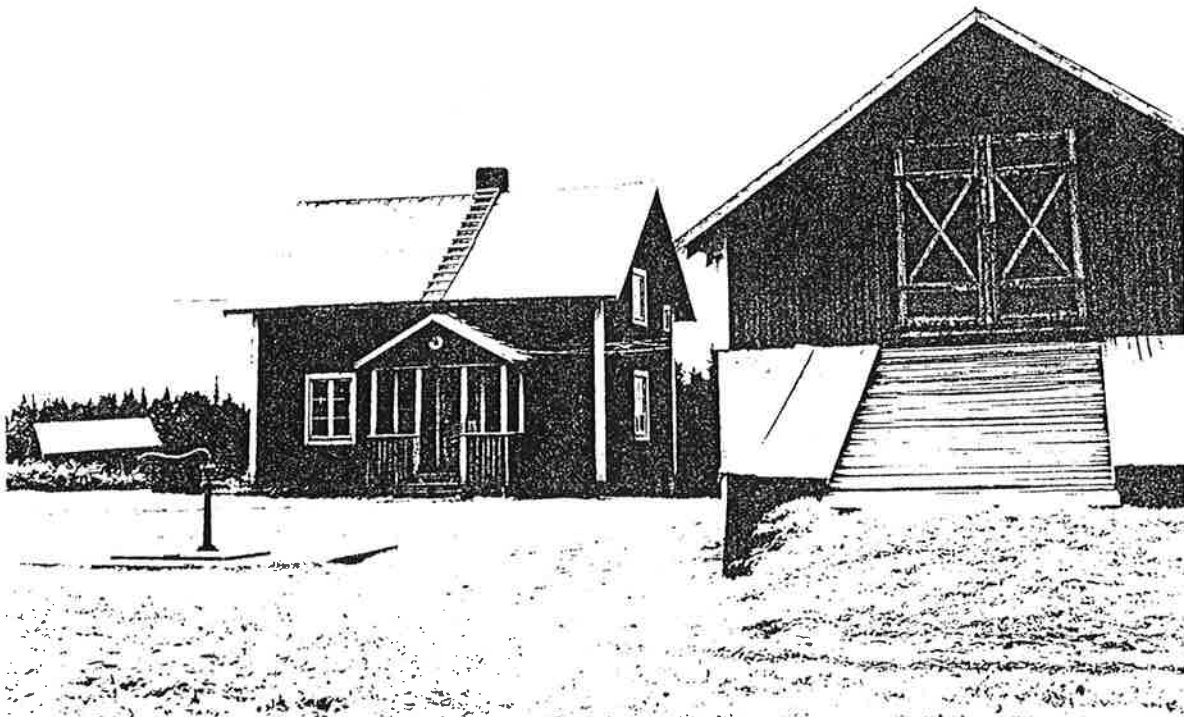

Bild 3. Per-Albintorp är den folkliga benämningen på de arbetarsmåbruk som kom till stånd genom beslut vid 1933 års riksdag. Ett viktigt motiv var att skogsarbetare och likställda skulle få tillfälle till basförsörjning inom jordbruket. Bara i Jämtlands län uppfördes över 1 200 arbetarsmåbruk 1933-41. Lånesumman om 6 000 kronor skulle räcka till bostadshus och en mindre ladugård. Foto Jämtlands läns museum.

hur husen skulle utformas för att godkännas. Trots detta visade det sig att många av de arbetarsmåbruk som byggdes i Ängersjö inte tillfredsställde kraven på en god familjebostad. De anmärkningar som framfördes var av allvarligt slag och rörde brister i golv, tak eller väggar. Nu var det emellertid så att småbrukarna själva inte hade ekonomiska möjligheter att åtgärda bristerna. De hänvisades därför till att söka statliga förbättringslån. De åtta som valde denna lösning passade samtliga också på att söka medel för att dra in vatten och avlopp i husen.

För de flesta som flyttade in i arbetarsmåbruken, både i Ängersjö och annorstädes, innebar det sällan några stora förändringar i livsföringen. Visserligen fick de en bättre och modernare bostad med egen ladugård, men livet fortsatte att vara hårt och möjligheterna till lönearbete förbättrades inte av småbruket. Vardagen efter det att man flyttat in i torpet var i många fall lik den man levde i före flytningen.

Arbetarsmåbruken kom då inte heller att i väsentlig omfattning binda människor till bygden. Redan efter femton år hade merparten av de åttiofem personer, som fått bostad i Ängersjös arbetarsmåbruk, flyttat därifrån. De frånflyttade torpen hade vanligen återgått till kommunen och kom att ingå i den lokala bostadsmarknaden. För dem som byggde var torpen således mer en chans till en bra bostad än något som band dem till jorden och bygden. Deras boende bestämdes i första hand av möjligheterna att få arbete och täta flyttningar var en del av skogsarbetarnas livsmönster.

Det nya hemmet

"Min bostad består av kök och två rum. Men det är huvudsakligen köket som användes samt i mindre utsträckning det ena av rummen. Ett rum är kallrum.

Det saknar eldstad och kan därför icke användas annat än under sommaren. På min gård finnes dessutom ladugård, matbod, sommarladugård och uthus. Min bostad är mycket kall. Väggarna äro av liggande timmer med mossor mellan stockarna. Stenfoten består av på marken lagda stenar. Taket består av bräder. Golvet är enkelt utan trossbotten. Inredningen är mycket enkel. Ett skåp med grytor och porlän samt ett verktygsskåp. Borden, sängarna och stolar har jag gjort själv.”¹⁹

Så beskrev en småbrukare i norra Sveriges fjälltrakter det hem han delade tillsammans med hustru och sex barn. Han berättar vidare att de flesta i hans trakter bodde på ungefär samma vis. Vad hände i dessa hem då den nya bostadspolitiken förverkligades? Med förbättringslånen gavs boende i äldre hus möjlighet att modernisera: en rostfri diskbänk med rinnandet vatten och avlopp, tvättstuga och badkar i källaren och korkmattor på golvet. För den som byggde nytt väntade ett hus med rationell planlösning och alla hygieniska krav tillfredsställda. Men förändrades vanorna, själva livet, med det nya? Ett generellt svar är givetvis svårt att ge. Det nya landsbygdshemmet är en av ingredienserna i efterkrigstidens moderniseringsprocess av landsbygden och det är svårt att särskilja och avgränsa olika faktors inverkan. Vid sidan av bostadsförändringarna kan pekas på de förbättrade kommunikationerna, utbildningsväsendets utbyggnad parallellt med efterkrigsårens kraftigt ökad privata konsumtion.

För familjen som lämnade en kall och trång stuga utan bekvämligheter innebar givetvis det nya hemmet en förändring av livets fysiska rammar. Och samtidigt som trängande behov tillfredsställdes uppdagades nya. Vad skulle man ställa i de rymliga köksskåpen och vilka möbler passade i det nya vardagsrummet? I det nya fanns en uppfordran till konsumtion och moderna vanor. Att sitta i köket som förr gick inte an. Dels var de nya köken för trånga, dels propagerades intensivt för att vardagsrummet inte fick stå tomt som det gamla ”finrummet”. Det heter var dags rum påpekade Ingrid Osvald i sin ovan nämnda bok.

1958 flyttade familjen E. in ett nybyggt elementhus i hembyn några mil utanför Östersund i Jämtland.²⁰ Dessförinnan hade man i 16 år bott i ett gammalt torp om endast ett spisrum. Inredningen hade varit enkel; en köksmöbel [soffa, bord och stolar] samt liggplatser åt föräldrarna och de tre barnen. Vatten hämtades från en sjö, ibland kunde

man låna badkaret i grannens ladugård. Till en början reflekterade familjen inte över sin bostadssituation, men efterhand väcktes tanken på en ny bostad. Kvinnan i familjen berättar: *”I början av 1940-talet var det ju ingen som bodde modernt här. Bondgårdarna var ju fina men inga moderniteter. Någon enstaka hade vatten och avlopp men inte toalett. När andra byggde blev det annorlunda och omkring 1950 lämnade vi in ansökan om statligt nybyggnadslån till kommunen. Men vi fick avslag. Dom betrodde oss inte att låna pengar. Vi skrev nya ansökningar men fick avslag hela tiden. Till slut blev det så att man skämdes för hur man hade det. Var man borta och hälsade på så gruvade man sig för att komma hem. Det var kallt, trångt och eländigt. Och när mamma blev sjuk bodde hon hos oss.”*

1957 beviljades familjen kommunalt nybyggnadslån och byggde sitt önskade hus på den tomt man skaffat flera år tidigare. I det nya huset räckte inte de gamla möblerna att fylla de nya ytorna. I samband med inflyttningen köptes bl a en vardagsrumsmöbel om soffa, fåtölj, bord och skåp. Överlag ökade familjens konsumtion med anknytning till boendet. I torpet hade spisrummet fyllt alla funktioner, i det nya hemmet fanns särskilda sovrum, matlagning och måltider ägde rum i köket och på kvällarna umgicks man i vardagsrummet: *”Nu var det plötsligt roligt när folk kom och hälsade på. I torpet fick folk sitta på golvet om det var många. Nu kunde vi sitta i soffan i rummet. Och vi var först i byn att ha byggt nytt, grannar kom och tittade. Många lånade också badkaret eftersom vi var första att ha ett inne. Själva badade vi mycket också. Särskilt den första tiden.”*

”Mitt hem i Jämtland”

Familjen E. framstår som ett tydligt exempel på bostadspolitiken när den nådde sina högt ställda ambitioner. Så var också familjens utgångspunkt inte heller den bästa och i så måtto är de knappast representativa för landsbygdens befolkning. Det är svårare att finna samtida källor som belyser de ”vanliga” landsbygdshemmen - vanligen lyfts - som i Ludvig Nordströms Lort-Sverige - de extrema exemplen fram.

Under 1942 genomfördes emellertid en landsomfattande uppsatsävling i landets folkskolor på temat *”Hur vi bor 1942”*, som ger en bättre bild av hur människor vanligen bodde. Uppgiften var att i text

och teckningar beskriva det egna hemmet.²¹ Materialet ger mycket direkta och konkreta inblickar i landsbygdens bostadsstandard och inte minst den till synes ständigt pågående bostadsförbättringen:

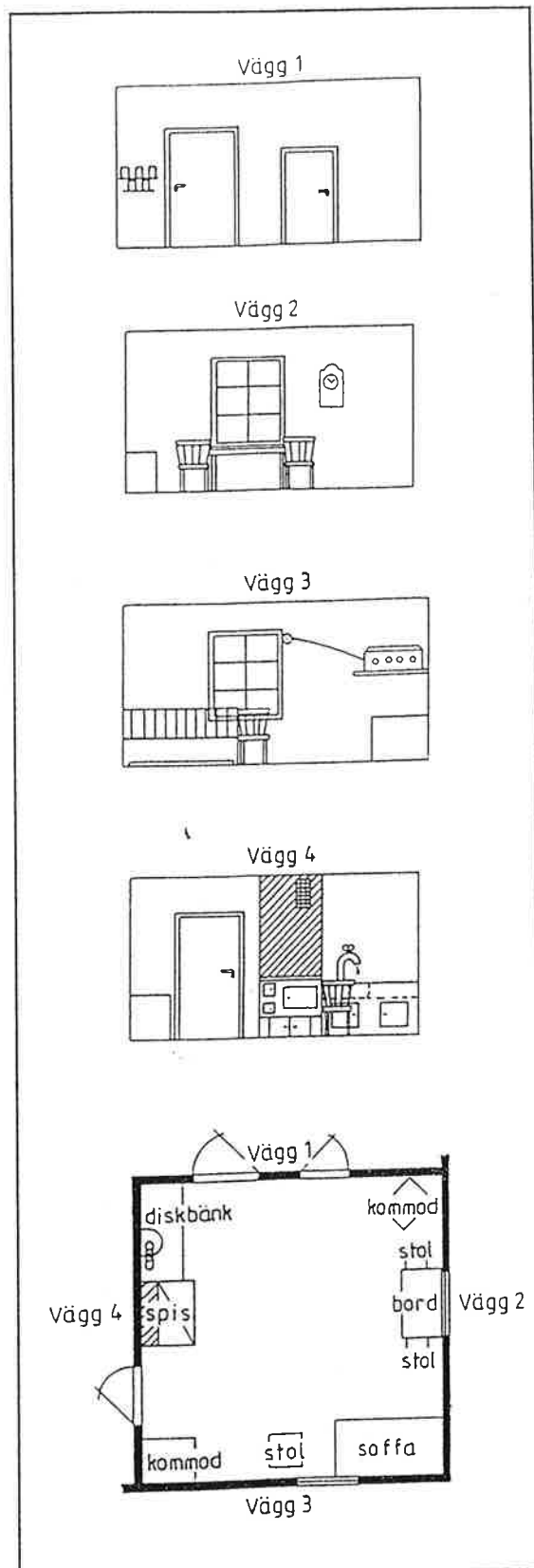
"Mitt hem är byggt av bräder. Taket är belagt med papp. I köket finns vattenledning som kommer från en källa i närheten. Vi har också slask i köket. Rummen i nedre våningen är tapetserade och på övre våningen beklädda med tretex. Vi har elektriskt lyse i alla rum. Mitt hem är byggt år 1937. I sommar har vi reparerat det och satt på tretex och bräder. Väggarna är fyllda med sågspån. Mitt hem är omålat."

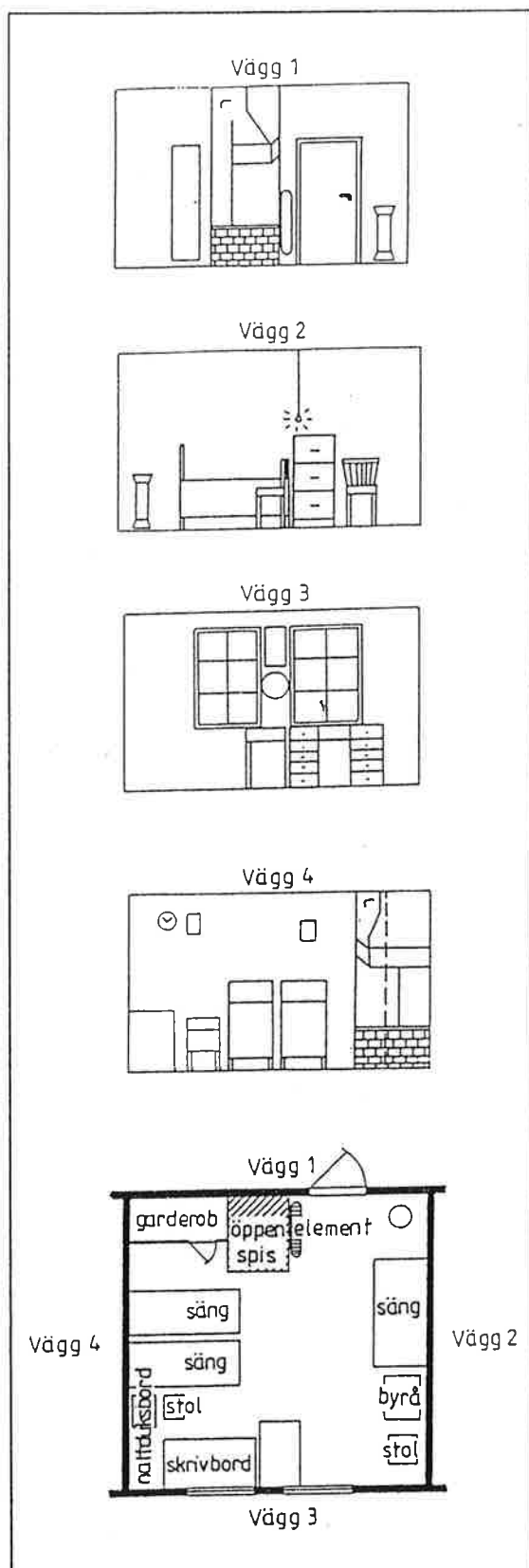
Så inleder Elsa Olsson i klass 5 på Krokvågs skola i Ragunda berättelsen om sitt hem. Hon fortsätter med en mer noggrann beskrivning av de olika rummen:

"Köket är det första rummet i nedre våningen. Där finns fyra stolar, ett bord, en diskbänk, en symaskin, en spis, en soffa och en radio. I lådan på bordet har vi bröd. Ovanpå bordet är först en vaxduk och på den står några blommor. Vårt bord är målat gulbrunt, det är stolarna och soffan också. Inuti diskbänken är en vedlåda, där är ved. Så är det ett litet rum till i diskbänken, där står diskbaljan och en liten hink. Ovanpå är diskbänken täckt med plåt. Den står för det mesta tom. Symaskinen är till färgen brun. I dess låda är en sax, ett måttband och några symaskinssaker. I spisen är det mest eld och aska. På spisen står kaffepannan och ibland några kastruller. I soffan är det några kläder och på soffan är en kudde. Radion är till färgen brun. På den ligger en liten vit duk och på den står en blomma. I köket är också ett skafferi. Där finns matservis och en kaffeservis. Detta är av porslin. Så är där separatorn. Gardinerna i köket är vita. Vi har korkmattor i alla rum. /.../ Hälften av väggarna är målade ljus gröna nästan vita. Övre delen av väggarna äro tapetserade. Tapeterna äro blommiga. De äro röd, blå och grå. Dörrarna är målat gulbruna. Kammaren : Taket är vitt och väggarna äro tapetse-

Elsa Johanssons beskrivning av sitt och familjens kök ger genom sin detaljrikedom intryck av ett rikt bestånd av föremål. Planritningen och väggsektionerna avslöjar emellertid att möblerna är få. Deras placering på traditionellt sätt längs med väggarna understryker ytterligare att vi här befinner oss långt från konsumtionssamhällets överflöd.

(Renritad av Ann-Marie Elmquist, Jämtlands läns museum).

rade med blommiga tapeter. Där finns tre bord, en pilistår, en byrå, en skänk, en lavoar, en ottoman och fyra stolar. På borden är vita dukar. På dem står blommor. Pilistaren är ett litet bord det också med en hylla under. På den är en liten rund vit duk. Där ligger fotografier. Ovanpå pilistaren står en lilja. I byrån finns kläder. På byrån står en blomma, två glasaskar, en blomvas och två sparbössor. I skänken finns en matservis och en kaffeservis. Ovanpå skänken står två ljusstakar och några prydnadsskålar. På lavoaren står ett tvättfat och en tvättkanna och ett tvålfat. I lavoaren finns ett nattkärl. I ottomanen finns sängkläder. Gardinerna i kammaren är vita. Korkmattan är gulbrun. Dörren är vit."

Inte bara därför att köket upptar det ojämförligt största utrymmet i Elsas skildring, utan också genom beskrivningens innehåll får vi klart för oss att det är det viktigaste rummet i hemmet. Här finns alla de verktyg och redskap som samlar människor kring sig i arbete, här finns den samlande radion och här finns naturligtvis matplatsen. I kammaren finns tydliga drag av "finrum", det är här de fina möblerna står. Men det kanske mest slående i Elsas beskrivning - hur långt hennes hem än kan tyckas stå från de vi är vana vid - är en omiskännlig fläkt av modernitet: Här finns tretex på väggarna, elektriskt lyse, korkmattor och diskbänk i plåt.

Ytterligare ett exempel visar hur denna förtjusning i det nya helt kan ta överhanden:

"Nu skall jag berätta hur jag har det i mitt hem.

Olle Åsander bodde på gården Hyssbacken i krokväg, Ragunda socken. Boningshuset, en mindre salsbyggnad, hade uppförts 1878 i panelat timmer. Det hade inte genomgått någon större renovering, men av Olles beskrivning av sovrummet framgår tydligt att man vad inredningen beträffar följt med sin tid:

"Väggarna är tapetserade. Tapeterna äro blommiga mot gul botten. Korkmattan är brun. Taket är vitt. Dörrarna och dörrposterna är vita. Sängarna är vita. Stolarna är vita. Klädsåpet är vitt. Nattduksbordet är vitt. Fönsterposterna är vita. Två vita bord finns. Även en grön pall. En vit lavoar finns invid den vita kakelugnen. En vit byrå finns. På den finns en stor spegel. Där finns en till liten spegel, två ljusstakar, skrin, kammar, borstar och fotografier. I de tre lådorna finnas klädespersedlar. En klocka finns mellan de två fönstren på södra väggen. På den vita väggen finns två fotografier, ett av två kattor, det andra av några skogstjänstemän. På norra väggen finns en målning - en hamnbild."

(Renritad av Ann-Marie Elmquist, Jämtlands läns museum).

Bild 4. Långt in på 1950-talet tvättade landsbygdskvinnorna kläder på samma sätt som i det förindustriella samhället. När bostäderna moderniserades hörde tvättmaskinen i källaren till den kanske mest uppskattade nyheten. Foto från Stornäset, Täsjö omkring 1930. Jämtlands läns museum.

Stugan är timrad, men i somras byggde vi om och nu är det bräder på väggarna. Och på väggarna inne på rummen är det porös tretex utom i köket, där har vi halvhård tretex.”

Detta är allt som Sven Andersson i femte klass i Munkflohögens folkskola i Häggenås berättar om sin bostad. I hans berättelse är det moderniteterna som drar till sig allt intresse, ett intresse, som starkt fokuserar på teknik. På så sätt återspeglar detta också den dominerande ställning inte bara den sociala utan också den rent faktiska ingenjörskonsten får i ”Folkhemssverige”. Men Svens berättelse fortsätter:

”Våra ägor är sex hektar i fyrkant, och allting skördas med slättermaskin. Och så har vi ett potatisland som är 300 kvadratmeter och där fick vi tre tunnor potatis. Men jag har haft ett trädgårdsland för en pristävling från SLU, och jag vann sista pris och det var en fotoram med guldkant. Nu skall jag berätta om hur vi har det i vagnslidret. Vi har en slättermaskin av märke Herkules, och så har vi en släpprüfsa, en skrinna som är alldeles ny. Och annars har vi bara spadar, ved mm. /.../ Men nu skall jag berätta hur jag har det för övrigt. Platsen där jag bor heter Fyringsbränna och det är bara två gårdar. Jag har 4 kilometer till skolan det som jag får gå, men det är 6 kilometer efter järnväg. Men det är många som har undrat hur jag klarar upp det. Jag går i Munkflohögens skola där vi är över 60 barn. Nu har jag ej mera att berätta om mitt hem.”

Som nutida, vuxen läsare kan man kanske le åt Svens naiva berättarteknik, men hans berättelse lyftar effektivt fram ett drag, som förekommer i många uppsatser: Landsbygdens hem är något mer än bostadshuset. I bland är detta rent av definitoriskt, som här i inledningen till 11-åriga Rune Moverares uppsats: ”Mitt hem är inte så stort, det är några åkerlappar och något skog.”

Här öppnar sig det stora gapet mellan välfärdstatens bostadsplanerare och landsbygdens befolkning: Landsbygdens hem är betydligt mer än bostäder. I slutändan handlar det om förutsättningarna för en hel livsform, där andra av gårdens hus ofta är mer betydelsefulla än boningshuset.

Egna husdrömmar - och myndigheternas

Runt om på landsbygden fanns under denna period många människor med dåliga bostäder, människor för vilka de statliga nybyggnadslånen utgjorde en del av drömmen om en bättre framtid. Men på vägen dit fanns många hinder och inte ens när lånet var beviljat kunde man vara säker på att det var ens egen dröm, som skulle förverkligas. I bland gjorde man, som Stina och Bertil i Lillviken en egen ritning, som sändes till kommunens byggnadskontor.²² Vanligtvis gick det emellertid för de flesta som för Stina och Bertil - kommunen godkände inte ritningen:

”Det var ju rena diktaturen att man inte skulle få bestämma själv vilket hus man skulle bygga. Hade det varit i dag skulle jag ha sagt ifrån mycket mer, men då visste man ju inte, man var ju tvungen att acceptera för att överhuvudtaget få något lån.”

Ofta kunde kommunen i stället rekommendera ett monteringsfärdigt hus, ett hus som dock sällan motsvarade de krav byggarna hade. I bland kunde det röra sig om uppenbara felaktigheter, som i Karin och Eriks hus där toaletten var så liten att de måste ha dörren öppen. Också köket var för litet:

”Särskilt på landsbygden umgås man mycket i köket. Men det var nästan omöjligt att laga mat i köket. Det har ju varit mycket folk här för jämnan. Det var väl meningen man skulle äta i det här allrummet, men det låg ju så långt ifrån köket. Men det var fantastiskt bra med källare under hela huset med vedbod, panna, tvättstuga och förråd, och nu har vi även bakstuga. Den ville vi göra från början men då satte de stopp. Så vi gjorde ugnen sedan. Kontrol-

Bild 5. Det nya, funktionella köket med skåp, hyllor, rinnande vatten och elektrisk spis. Här har en skogsarbetarhustru i Revsund just tagit sin nya arbetsplats i besittning. Foto 1950-tal, Hallings arkiv, Jämtlands läns museum.

lanten satte stopp, men han följde väl bara sina instruktioner."

Källaren med den moderna hygieniska tekniken accepterades med öppna armar, medan däremot köket var för litet och avsaknaden av en bakstuga kändes tung. En bakstuga har Karin och Erik skaffat sig utrymme för senare, medan de tvingats lära sig leva med det lilla köket - dock utan att låta sig förvisas till allrummet för sina måltider.

Det finns ett klart normativt drag i bostadspolitiken. Den ville mer än bara förse människor med bättre bostäder, den ville också förse dem med ett bättre boende, så som detta definierades utifrån myndigheternas perspektiv. Bostadspolitikens boendenormer framstår som riktade till en sorts abstraherade idealfamiljer utan förankring i en konkret verklighet. Inte minst av det skälet hade de nya idealen också svårt att få riktigt förtästa i bygderna. De delar som gav bekvämlighetsmässiga, hygieniska

eller andra omedelbara fördelar utan att inkräkta på det invanda livsmönstret, accepterades utan vidare. Andra delar motsatte man sig så gott man kunde. I alla fall fortsatte man i allt väsentligt att leva som man gjort även före den nya bostaden.

Bostadspolitiken som kulturmöte

Samtidigt som bostadspolitiken syftade till en materiell standardhöjning av landsbygdens bostäder, var den ett redskap att genomföra centralt definierade normer om ett 'gott boende'. Den officiella bostadspolitikens syn på boendet som en särskild livssfär, åtskild från andra, har sina rötter i den rationalism, som utvecklas ur det industriella produktionssystemets rationalitet. Utan större tvekan kan man hävda att de nya normerna på väsentliga punkter skilde sig från lokal praxis. I skrifter etc men också genom direkt personkontakt via kommunala hemhjälp- och andra nämnder uttrycktes en samhällets strävan att få

folk att 'bo rätt' i sina nya bostäder. Inte sällan kolliderade emellertid landsbygdsmänniskans vanor och behov kring t ex hygien, städning, sommarbostad, bostadsutnyttjande osv med den offentligt formulerade boendeideologin. Man accepterade gärna de nymodigheter som sammanföll med de egna intressena: Badrum, indraget vatten och avlopp samt centralvärme infogades utan motstånd i levnadssättet. I andra fall, som t ex när det gäller kökets centrala betydelse, accepterades nymodigheterna inte, även om man tvingades leva med dem. Så kan bostadspolitiken, såsom den genomfördes på landsbygden, ses som ett möte mellan centrala ambitioner och landsbygdsmänniskans erfarenheter och vanor, med grund i den lokala verkligheten. Den centralt utformade bostadspolitiken ledde till att lokala förutsättningar inte längre tilläts spela den avgörande rollen för hur husen skulle utformas. De problem man genom bostadspolitiken ville lösa hade vanligen sitt ursprung i städer och tätorter, men lösningen skapade nya problem i glesbygden. Det handlar här om processer, som har tydliga paralleller inom bl a jordbruks- och utbildningspolitiken.

En paradox är att såväl landsbygdens boende som de som planerade deras bostäder präglades av starka funktionalistiska värderingar. Men eftersom de två grupperna vare sig delade verklighet, erfarenheter eller värderingar kom deras funktionalism att få uttryck i olika ambitioner i förhållande till "den goda bostaden". Det som präglade de människor vi låtit komma till tals i denna artikel har inte varit något allmänt motstånd mot att ta steget in i det moderna samhället. De har inte varit konservativa i största allmänhet. I stället framträder en bild av människor, som medvetet och eftertänksamt utifrån hur deras liv som helhet såg ut vägde och värderade de nya möjligheter som bostadspolitiken öppnade. Det bostadspolitiska kulturmötet kan sägas handla om två olika grupper i samhället, som var och en strävade efter att få genomslag för sina egna uppfattningar kring vad en bra bostad är. Naturligtvis rörde det sig om en strid mellan ojämlika parter. Å ena sidan den resursstarka staten, som kunde locka med pengar och tvinga på människor regler och normer. Å andra sidan fanns landsbygdens arbetare, i stort behov av bättre bostäder. Utgången av striden borde vara given, och kan vid första påseende också tyckas vara det: Dagens landsbygd är full av moderna och moderniserade bostadshus, uppförda och ombyggda enligt

normens alla regler. Men lika fullt möts vi av det som kan tolkas som spåren av ett segt och envist motstånd mot att låta sig urbaniseras: Husen är infogade i det för landsbygden specifika levnadssättet.

Men samtidigt har landsbygdens hem- och boendevanor förändrats, även om detta inte skedde som en omedelbar konsekvens av att man flyttade in i ett nybyggt, modernt hus. Förändringarna skedde i stället över betydligt längre tid. De dramatiska förändringarna är relativt sällsynta och det finns en komplexitet i gammalt och nytt med historien ständigt närvarande i förändringen. Denna karaktär av en mer utdragen förändringsprocess gör också att det är svårt att entydigt fastställa förändringar som är ett resultat av bostadspolitiken och vilka som är en konsekvens av den allmänna välfärdspolitiken. Bilden kompliceras också av att stabiliteten i bygdesamhället var beroende av att det fanns en kulturell konsensus mellan invånarna. Det krävdes att vissa grundläggande koder delades av åtminstone en klar merpart av bygdens invånare, som en gemensam kultur som utvecklats över lång tid. De som kom i åtnjutande av bostadspolitiken frukter blev delaktiga i ett annat kodsystäm än det traditionella. På så sätt uppluckrades snabbt en rad traditionella värderingar kring boendet.

Mikael Eivergård, f 1959, fil. kand., etnolog vid Jämtlands läns museum, doktorand vid Etnologiska institutionen, Umeå universitet

Kjell Hansen, f 1953, fil mag., etnolog vid Högskolan i Östersund, doktorand vid Institutionen för folklivsforskning, Stockholm.

Noter

- 1 Se t ex 1945 års bostadsvaneundersökning på landsbygden. Senare tiders förhållanden belyses bl a i hem- respektive jordbruksundersökningar som genomförts inom ramen för museernas SAMDOK-verksamhet.
- 2 Termen är använd av Karl-Olov Arnstberg i hans "Efterskrift" till nytgåvan av Svensk Byggnadskultur.
- 3 Se t ex Daun 1974, 1976, 1980.

- 4 "Beskrivning" är en term som diskuteras livligt inom dagens svenska etnologi. Här är inte platsen att gå in på denna diskussion, utan vi nöjer oss med att konstatera att varje beskrivning naturligtvis också innehåller element av tolkning.
- 5 Se framför allt Frykman & Löfgren 1979, 1985.
- 6 Löfgren, 1991, s. 107.
- 7 Se t ex Svensson, 1969.
- 8 Andra idéer och avsikter finns presenterade i andra artiklar i detta nr av BHT.
- 9 Skogsbygdens arbets- och levnadsvillkor, s. 493. Stockholm 1938.
- 10 Uppgiften hämtad från den vid folkräkningen 1935-36 företagna specialundersökningen av bostadsförhållandena i 100 landskommuner. Se SOU 1939:6 s. 15-16.
- 11 Skogsbygdens arbets- och levnadsvillkor, s. 493. Stockholm 1938.
- 12 I SOU 1933:37 [Betänkande av bostadssociala utredningen för landsbygden] framhålls på s. 67 "...att en rådgivande, upplysande och övervakande verksamhet i avseende å landsbygdens bostäder har en synnerligen betydelsefull uppgift att fylla.// En dylik verksamhet bör enligt bostadsutredningens mening taga sikte på ej blott byggnadernas beskaffenhet utan även bostädernas och hemmens underhåll och vård, bostädernas omgivningar ur sanitär synpunkt mm."
- 13 Se t ex Skogsbygdens arbets- och levnadsvillkor s. 509-511 där det bl a framhålls att kroppshygienen på flera håll "...ännu lämnar åtskilligt övrigt att önska."
- 14 SOU 1939:6 s. 14.
- 15 SOU, 1939:6 Bilaga 1, Tidsstudier över husmoderns arbete i mindre jordbruk.
- 16 Skogsbygdens arbets- och levnadsvillkor 1938, s. 494-495.
- 17 SOU 1933:14, s. 66. Se vidare i Hirdman, Yvonne: *Att lägga livet till rätta*. 1989
- 18 Avsnittet bygger på ett material insamlat av Folke Pålsson, Ängersjö sn i nuvarande Härjedalens kn [kopior av materialet finns i Jämtlands läns museums arkiv] och på Berg & Hansen, 1988, samt Jönsson, 1991.
- 19 Citatet hämtat ur avsnittet Familjemonografier i Skogsbygdens arbets- och levnadsvillkor, 1938, s. 557.
- 20 Skildringen bygger på en intervju utförd sommaren 1989 i samband med studien "Den sociala bostadspolitikens framväxt" vid Jämtlands läns museum där materialet i sin helhet förvaras.
- 21 Det samlade materialet förvaras på Nordiska museet. Från Jämtlands län finns ca 20 uppsatser.
- 22 Materialet om Stina och Bertil, liksom Karin och Erik, är insamlat i Alanäs socken, Jämtlands län i samband med projektet "Den sociala bostadspolitikens framväxt på landsbygden". Materialet förvaras på Jämtlands läns museum.

Källor och litteratur

Otryckta källor

Stockholm

Nordiska museets arkiv, uppsatstävlingen Mitt hem, Vol 1:35

Östersund

Jämtlands läns museums arkiv

- Arbetsmåbruken i Ängersjö, Kopia på material insamlat av Folke Pålsson
- Intervjumaterial insamlat i samband med studien "Den sociala bostadspolitikens framväxt"
- Fotomaterial

Litteratur

- Aspe, Gunnar: Jordbrukarbostadens utförande i 1945 års bostadsvaneundersökning på landsbygden. R 27:1977, Byggningsnämndens rapport 1977.
- Aspe, Gunnar & Lothigius, Jan: Jordbrukarbostaden 1945-1977. T 17:1979.
- Berg, Kristian: Den sociala bostadspolitikens framväxt 1900-1950. Dokumentation och forskning från Jämtlands läns museum. Rapport 1989:2. Östersund 1989.
- Berg, Kristian & Hansen, Kjell: Per-Albintorp, i: Jänten, 1989. Östersund, 1988.
- Daun, Åke: Förortsliv. En etnologisk studie av kulturell förändring. Stockholm, 1974.
- Daun, Åke: Strategi för gemenskap. Essäer om boendets och samvarons villkor. Stockholm, 1976.
- Daun Åke: Boende och livsform. Stockholm, 1980.
- Erixon, Sigurd: Svensk byggnadskultur. Nyutgåva. Lund, 1982.
- Frykman, Jonas & Löfgren, Orvar: Den kultiverade människan. Lund 1979.
- Frykman, Jonas & Löfgren, Orvar: *Modärna tider*. Malmö 1985.
- Hirdman, Yvonne: Att lägga livet tillräta - studier i svensk folkhemspolitik. Helsingborg 1989.
- Jönsson, Lars-Eric: Om småhusets byggnadsteknik 1930-75. En aspekt på den sociala bostadspolitikens framväxt. Dokumentation och forskning från Jämtlands läns museum, Rapport 1991:3. Östersund 1991.
- Larsson, Birger & Sköldenberg, P.G.: Byggnadsrenovering på landsbygden. Stockholm 1951.
- Löfgren, Orvar: Att nationalisera moderniteten. I: Linde-Laursen, Anders & Nilsson, Jan Olof (red): Nationella identiteter i Norden - ett fullbordat projekt? Nordiska Rådet, 1991.
- Osvald, Ingrid [red.]: Lanthushållet. Handbok för landsbygdens husmödrar. 1:a upplaga. Stockholm 1936.
- SOS. Skogsbygdens arbets- och levnadsvillkor. Del I. Socialstyrelsen. Stockholm 1938.
- SOU 1933:37 Betänkande av bostadssociala utredning för landsbygden. Stockholm 1933.
- SOU 1938:58 Slutbetänkande avgivet av befolkningskommissionen. Stockholm 1938.
- SOU 1939:6 Underlättandet av kvinnors arbete i de mindre lanthemmen. Stockholm 1939.
- Svensson, S: Bygd och yttervärld. Studier över förhållandet mellan nyheter och tradition. Stockholm, 1969.
- Thörn, K. : En god bostad för det riktiga livet. Den moderna bostadens ideologiska förutsättningar. Ur I framtidens tjänst 1986.
- Wacrn Bugge, Ingeborg & Boethius, Gerda: Lanthemmens inredning. Stockholm 1940.

Landsbygdens välfärd

Bostadsbyggande mellan 1930—1960 - några exempel

av Kristian Berg

"Köket var rätt stort.

Kammaren var liten, förstugan var konstig för vindstrappan var felbyggd, svalrummet var låst. Finingången låg i söder och köks-trappan i väster. Jordkällaren låg i backen mot skogen i väster, skogen låg bakom vedbon i söder och bakom apeln i öster. Stugan var rödfärgad och skulle man härifrån fick man gå genom skogen norrut till landsvägen. Det var inte långt till landsvägen."

Stig Claesson 1975

Den 29 december 1951 höll Alanäs kommunalfullmäktige sitt sista sammanträde i kommunhuset i Alanäs.¹ Efter tacktalen till de trogna medarbetarna utbringades ett fyrfaldigt levé för den nya kommunen Ström. Samtidigt uttrycktes en förhoppning om att den gamla kommunen skulle frodas i framtiden. På den bild som säkerligen togs vid tillfället, borde sjutton högtidsklädda herrar med allvarliga miner tittat rakt in i kameran. Som om de där kunde se något av framtiden. I så fall skulle de sett hur denna en gång så livaktiga landskommun gick en för hela denna landsända välkänd utveckling till mötes. Från centrum till periferi och från landsbygdskommun till glesbygd. Och kanske det viktigaste; hur besluten flyttades från den lokala nivån till en med tiden allt mer avlägsen byråkrati. En viss del i denna förändring har bostadspolitiken haft, och framför allt speglar den på ett utmärkt sätt delar av den fysiska och administrativa/politiska utvecklingen på landsbygden.

Några grundläggande antaganden kan vara på sin plats. De berör den stora betydelse som "den nya bostadspolitiken", eller den "Möllerska" som den också kallats, fick i glesbygdens småkommuner. Det var en betydelse som innehåller två parallella tendenser. Dels innebar förändringen andra typer av byggnader, annan byggt teknik och delvis ny lokalisering, men även annan administration och kommunal organisation. Det är fråga om hur nya byggnadstyper och

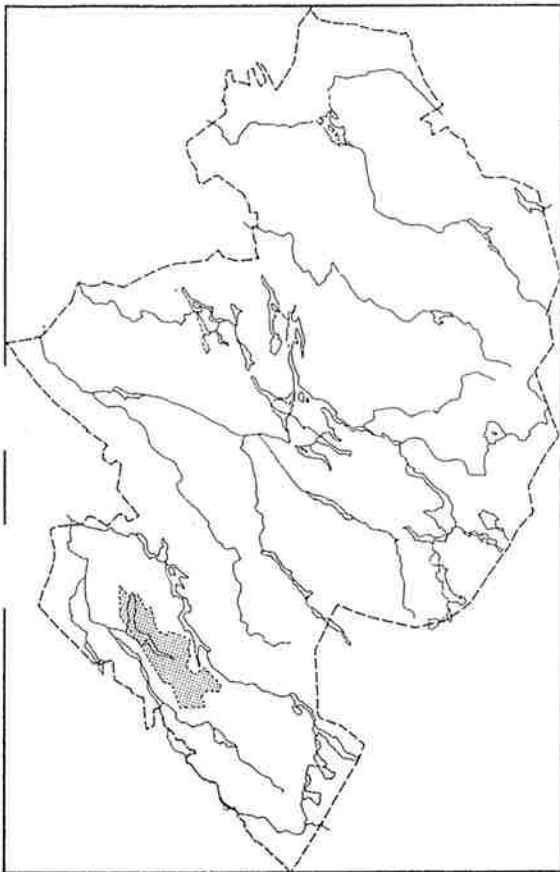
ny teknik infördes utifrån, hur byggandets organisation förändrades, men också hur kommunalpolitiker och tjänstemän resonerade. Den andra sidan är på många sätt ljusare och rör det vardagliga livet på ett mera handfast vis: rinnande vatten inomhus, bad, toalett, ökat utrymme och ofta nog den första egna bostaden.

Båda dessa sidor är viktiga inslag när vi försöker läsa den svenska landsbygdens bebyggelsehistoria under dessa händelsefulla decennier under 1900-talet. Det går nämligen inte att blunda för det påtagliga inslaget av nya byggnader (och starkt förändrade och ombyggda) från denna tidsperiod och därmed inte heller, på gott eller ont, hur de avviker från den allmänna, delvis romantiska, bilden av landsbygd och tradition.

Alanäs

Att möta landskapet

Alanäs landskommun, vilken fram till 1952 hade samma utsträckning som dagens socken, låg i nordöstra delen av Jämtlands län. Till Alanäset, som är centrum i socknen, är det cirka 15 mil från Östersund och 4 mil från Strömsund. Färdas man väg 88 mot Arvidsjaur går vägen flera mil genom ett platt och skogbevuxet landskap där något enstaka hus, oftast övergivet, förgäves kämpar för att bryta monotonin. När vägen plötsligt höjer sig upp mot Tullingsås by blir det en lisa för själen. Utsikten öppnas mot Strömsundshället och man får kontakt med Ströms Vattudal för första gången. Intrycket av att ha färdats genom obygder och äntligen kommit till öppna civiliserade trakter förstärks av att skogen så plötsligt öppnats och bebyggelsen tycks hålla stånd mot naturen. Efter Strömsund kan man välja att fortsätta mot Lövberga, eller åka rakt norrut. Efter att ha passerat

Alanäs landskommun geografiska utbredning i förhållande till Jämtlands län.

Lövberga och svängt av upp längs Flåsjöns västra strand färdas man längs ett pärlband av byar, alla högt belägna med åkrarna ned mot Flåsjöns stränder. Så är naturligen i Alanäs socken, den gamla landskommunen, som i söder gränsar till Ströms socken, i öster och norr till Ångermanland och i väster till Frostviken. I landskapet dominerar den avlånga Flåsjön, som sträcker sig i nordvästlig riktning parallellt med Ströms Vattudal. Bebyggelsen i byarna ligger hopträngd längs vägen, med vattnet på ena sidan och skogen tätt inpå knutarna åt väster. Byggnaderna representerar ett sammelsurium av olika åldrar, men snart går det att urskilja en äldre jordbruksbebyggelse från 1800-talets senare hälft och 1900-talets början och ett påtagligt inslag av bostadshus från 1930-50-tal. I byarnas utkanter, ofta på utmarkerna strax intill skogen, ligger de för denna del av länet så typiska Per-Albintorpen med sina enkla bostadshus och ladugårdar.

Så kan man färdas genom Järvsand och Havsnäs,

förbi Kalkberget och några spridda gårdar vid Sörvik, för att när vägen svänger få en ståtlig vy över Alanäs by, belägen på en udde i sjön. Över bebyggelsen sticker kyrkspiran och markerar ortens dominans och historiska funktion. Väl i Alanäset lägger man märke till de ansatser till "tätbebyggelse" som dominerar längs byvägen. Spåren efter ett en gång livligt och på service, post, affärer osv, rikt sockencentrum är i ögonenfallande.

En undran växer naturligt om färden fortsättes till socknens andra byar. Ett litet villaområde i Lillviken med fem likadana hus, en miniförort med typhusbebyggelse strax intill Lidsjöbergs gamla by, osv. På samma sätt kittlas nyfikenheten av just 1930-50-talsbebyggelsens utseende och de kraftigt ombyggda och förändrade äldre bostadsbyggnaderna.

Kolonisation och markernas tillstånd

Alanäs socken ligger avlägset till, långt från tätare bebyggda trakter. Men det fanns naturligtvis både fördelar och förutsättningar för att bosätta sig här. I de traditionella och sedan länge etablerade jordbruksbygderna kunde avstyckningarna inte drivas hur långt som helst. För de jordlösa i Storsjöbygden och längre söderut belägna centralbygder började det bli brist på såväl arbete som jord. Påhejade av merkantilistiska kolonisationsargument måste då de på villebråd rika skogarna och möjligheten till fiske ha framstått som en hägrande förbättring. Just jakten och fisket hade lockat de första människorna till området. Talrika fångstgropar, ibland i långa system, och detta jaktfolks boplatser ligger längs vattendragen och sjöarna. Från de första kringflyttande människorna till de första bofasta alanäsborna förflöt en lång tid. Vid sämre tider drogs befolkningen samman till de tryggare och rikare utpräglade jordbruksområdena. Trakterna kring Flåsjön var längre fram i tiden som ingenmans land. Det lydde visserligen under Strömsund, men avstånden var så stora i detta väglösa område, att rättigheterna var svåra att hävda.

År 1820 skriver bonden Erik Mårtensson i en rapport till Hushållningssällskapet;

"Berg och daler till en stor myckenhet, och få nyttiga slättmarker, stora skogar, mästedels bestående af gran och björk, samt på några ställen furu eller tall, ofruktbara utom några magra betesmarker; // Mossar och kärr till en stor myckenhet, men ganska få odelbara för dess stenbotten och merendels ovanliga vidd, djup och längd... // Klimatet i allmänhet kalt och

väderleken ostadig// I slutet af sommaren ymnigt regn detta år, äfvenså under höstetiden, med mycken dimmig och osund luft. Snöfall inträffade äfven innan jorden han frysa, eller i medio af October månad och det till stor myckenhet mot fjälltrakterne som sedermera ej aftinat. Rågsädet plägar merendels i sådant fall misslyckas.”²

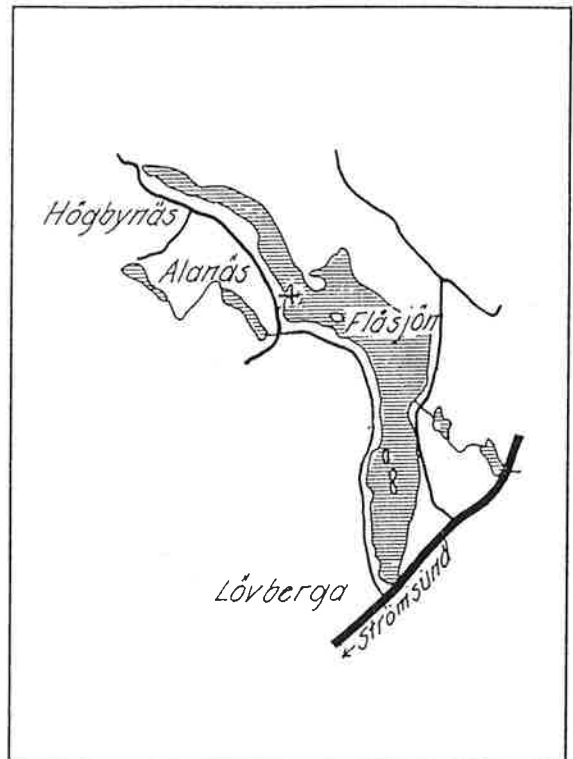
Det är en mörk bild som Eric Mårtensson målar upp i sin beskrivning av Ströms och Alanäs socknar. Landskapet är otillgängligt, med stora skogar där eländiga och torftiga små odlade plättar ligger utslängda. Av den väldiga socknen (Ströms socken och Alanäs) ansågs drygt 70% vara ”odugligt land, impedimenter af vatten, berg och mossar.” Då stod andelen lämplig mark för åker, äng och skogs- och betesmark i proportion därtill.³

Det vidsträckta landet hade först befolkats av finnar, Alanäs anses vara den första finnmarken i Jämtlands län.⁴ De slog sig ned i det som sedermera skulle bli byarna Alanäset, Ringvattnet och Havsnäs, medan flera av byarna vid Flåsjöns strand upptogs ganska snart på 1700-talet. Detta var en del av den koloniseringsvåg som utgick från Storsjöbygden, men även från Ångermanland och Dalarna, och som varade en bit in på 1800-talet.

På de små gårdarna, ”Byggnadssättet enkelt, inga så kallade öfvervåningsrum” odlades råg, ”potatoes och rofvor”, men under svåra förhållanden. ”Missväxt på säd och jordfrukter inträffa nog ofta åtminstone i vissa byar, hvartill brist på dikning å vattsjuka åkrar och ängar synes förorsaka tidig nattfrost”. Fiske i Flåsjön och jakt i de vida skogarna kunde dryga ut kosten. Foder anskaffades genom ”mager och aflägsen starrslätter.”⁵

En helt annan bild av landsändan ger Fale Burman vid ungefär samma tid: ”Nybyggerna vid Flåsjön hava bättre utseende än de gamla bondgårdarna framme på bygden. Nybyggarna må ock i allmänhet bättre än bönder. Orsaken: obetydliga skatter, mera boskap, dess och alla viktualiers stegrade pris, spannmålets låga värde däremot, goda fisken, fågel- och djurfängen, -den tid de gåvos.”⁶

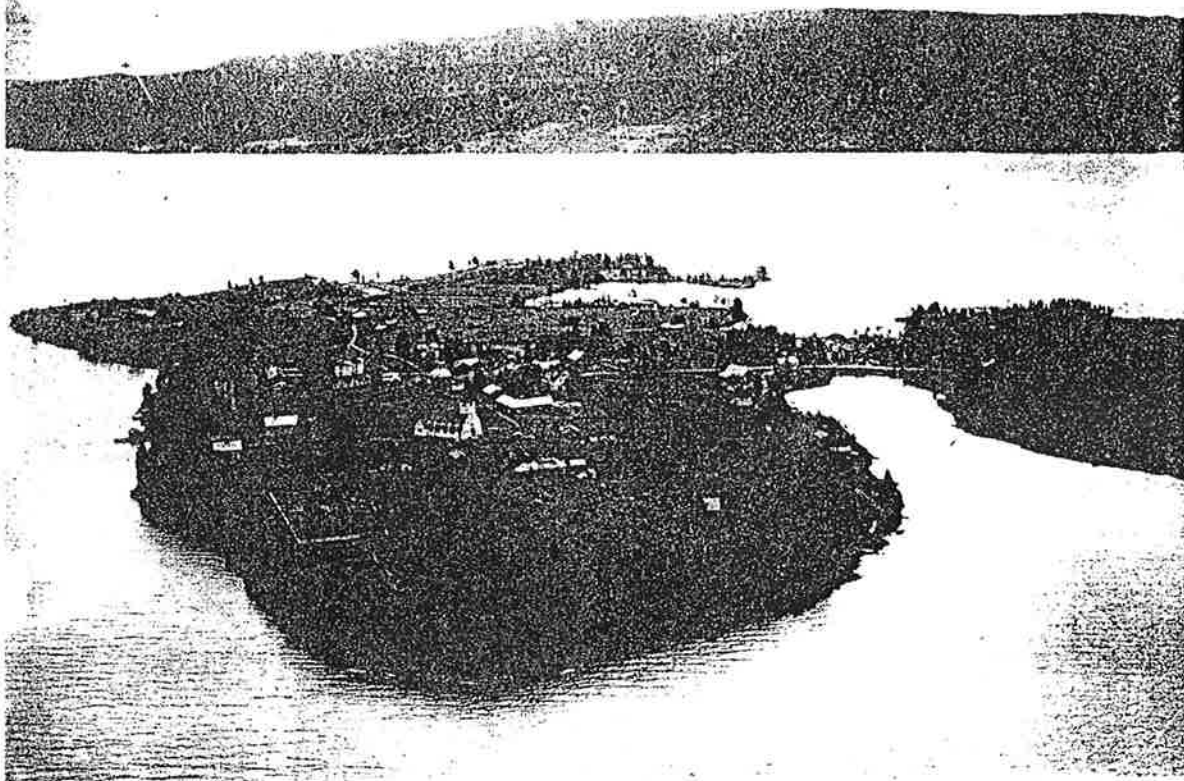
Visst är det en äkta nyttotänkare som kommer till tals, men denna inställning; tanken på de stora outnyttjade rikedomarna, det slumrande guldets, var ju inget kortlivat politiskt intresse. Det skulle ligga till grund, i viss mån, även för det sista av 1900-talets koloniseringsstöd.⁷

Karta över Alanästrakten med byarna kring Flåsjön. Karta Britt-Inger Persson.

Arbete och skog

De jordlotter som de första kolonistörerna bröt fortfor sedan att odlas och utökas. Den långsamma ägosplittringen och nyodlingen förlänger byarna längs vattnet och på äldre kartor framgår med all tydlighet hur bygden får ett slags jordbrukscentrum i Alanäset. År 1782 fanns enligt en ”charta öfver Flåsjön” bebyggelse i Lillviken, Gubbhögen, Alanäs, Hafsnäs och Siljeåsen, nybyggen var upptagna i Kalkberget och i Järfsand. De pga gårdarnas knappa areal så betydelsefulla fäbodarna antecknas endast i ett fall; en fäbodvall som låg strax söder om Hafsnäsudden.⁸ Men jordbruket var inte, och har aldrig varit, den enda näringsutkomsten i dessa trakter. Kompletteringar har alltid varit av nöden. Först jakt och fiske, sedan skogsbruket när skogen blev en värdefull inkomstkälla under 1800-talets sista hälft. Skogsmarkerna hade i denna del av länet avvittrats under 1700-talets sista decennier.⁹ Vid slutet av

Det flitiga företaget Aeromaterials bild från en av rundturerna till Norrland vid 1920-talets slut. Vy över Alanäset, visande båda kyrkorna. Den nya nyligen färdigställd efter ritningar av Gustaf Hermansson, den gamla strax innan rivning. Detta var det absoluta centrum för skogsavverkningen i denna del av Jämtland. Här finns också den service och den tätbebyggelse varifrån den vidsträckta landskommunen styrdes. Härifrån utgick de lokala apellerna om nya bostadsstyper, ny bostadspolitik och nya låneformer.

1800-talet hade sågverken och skogsbolagen häddat den storskaliga exploatering av skogen som skulle ge också Alanäs ett uppsving. Kramfors var den stora skogsägaren och i hela landskommunen fanns det endast en liten del bondeägd skog.¹⁰ Det är främst denna period, framför allt tiden efter 1880, som utgör Alanäs sockens glansperiod. Den har också sin krönikör, bygdens egen son Gustaf Hedenvind-Eriksson, som kommit att prägla bilden av skogsbrukets intensiva sociala miljöer.¹¹ Då befästes Alanäset som den viktigaste byn, där skogsbolaget hade sina uppköpare och där det lilla knuttimrade kapellet låg sedan tidigt 1800-tal. Skogen innebar stora inkomster och skapade under några decennier ett välstånd och en stor arbetsmarknad åt Flåsjöbygdens befolkning. Jordbruket övergavs aldrig helt utan kombinerades för det mesta med säsongarbete i skogen.

Många huggare och körare kom nu ånyo från Dalarna och Värmland till dessa "silverskogar sydväst om månen". Timret flottades från det norra området i socknen genom Fånån och vidare över Flåsjön ned till Lövberga där älvsystemen kunde föra det allt närmare Sundsvall och de stora sågarna. Flotningen har förutom att vara en viktig biinkomst för bygden, varit viktig för området som helhet. Metoderna har skiftat, under en lång period stävade bla ångaren Aktiv, Flåsjöns stolthet, med släp av timmer. Då var järnvägen, inlandsbanan, klar och förutom station i Lövberga fanns en lastningsstation vid Flåsjön dit timret transporterades för vidare frakt med järnväg. Flotningen upphörde inte helt förrän på 1960-talet då vägarna blivit tillräckligt bra. Då hade skogsbruket ändrat produktionsmetoder så mycket att lastbilskörning ansågs billigare och effektivare.

Industri och kommunikationer

Jämtlands län har aldrig varit platsen för någon högre grad av industrialisering eller råvaruförädling. Det samma gäller i synnerhet för avsidens belägna bosättningsorter som Alanästrakten.¹² Spår finns förstås efter de vanliga husbehovsanläggningarna, någon kvam, en bysåg etc.¹³ Endast kalkbränning bedrevs i äldre tid i någon större skala.¹⁴ Skogsarbetet som vid sidan av ett i perioder tynande jordbruk stod för traktens huvudsakliga försörjningsmöjligheter var långt fram i tiden mycket arbetsintensivt. Per Nilsson-Tannérns karaktäristik är väl något orgiastisk, men ger ändå en god sammanfattning av perioden från slutet av 1800-talet fram emot 1930-talets början;

"Alanäs har följt med utvecklingen på alla sätt. Skogarna har sköljt miljoner in över socknens gränser, man har byggt herrgårdsliknande mangårdsbyggnader, inredda med stora gästbudssalar; det har rent av suttit bondekungar däruppe i trakterna. Men skogarna lämna inte samma avkastning nu som förr, och jordbruket har nog åtminstone på vissa håll varit försummat. Socknen har inte heller någon egentlig industri."¹⁵

Fram på trettioalet hade kommunikationerna förbättrats väsentligt. Någon enstaka väg eller kanske snarare stig finns markerad på kartorna från 1800-talets mitt. De större förbindelserna gick då istället utmed Ströms Vattudal. Kommunikationerna inom Alanäs socken bestod då mestadels av färder på sjöarnas vatten eller is. Vid sekelskiftet 1900 hade vissa vägsträckningar byggts i syfte att underlätta koloniseringen. En sådan var vägen till Ström (från Hammerdal) som vidgades och rätades just med denna ambition;

"Man har vid denna vägpolitik haft blicken riktad på ej blott att tillgodose invånarnas krav på utfartsmöjligheter, utan även på angelägenheten att befodra odlingens framåtskridande, särskilt att öppna möjligheter för odling av länets värdefulla myrmarker."¹⁶

Först 1922-24 byggdes en väg från Lövberga till Alanäs, den drogs längs Flåsjön och band samman de utspridda byarna. Den var dock redan 1932 så dålig att det var tvunget att avsevärt förbättra den genom omfattande AK-arbeten.

Befolkningsutveckling

Den befolkningsmässiga utvecklingen fram till sekelskiftet 1900, understryker det sena 1800-talets

"högkonjunktur" i socknen. I Alanäs socken bodde år 1805: 146 invånare, sextio år senare (1865) 696 personer. Från 1865 till 1907 ökade befolkningen till 1629.¹⁷ Vid samma tid (1905) var länets hela befolkning 113 229 invånare.¹⁸ Samtidigt (1900-1907) hade 6953 personer emigrerat från länet, men från Alanäs socken bara 34 personer.¹⁹ År 1944 hade invånarna i landskommunen hunnit bli 1862.²⁰ Som mest bodde här knappt 2 000 personer, vid årsskiftet 1989/90 var siffran nere i 622 och befolkningspyramiden har en knappålsstor bas och en mycket bred topp.²¹ Emigrationen var på ett nationellt plan en av de viktigaste anledningarna till att staten ingrep i bostadsfrågan. De jordbruksegenheter som byggdes som ett resultat av statens beslut i egnahemsfrågan förblev dock av ganska ringa omfattning för Jämtlands län.²²

Jordbrukskris och undermåliga bostäder

Under mellankrigsperioden drabbades jordbruket av en djupgående ekonomisk kris som drastiskt förvärrade förhållandena på landsbygden. Vid början av 1930-talet uppfattades situationen av statsmakterna som akut. Jordbrukskrisen, med befarad arbetslöshet för landsbygdens lönearbetare, parat med ett svagt utvecklat socialt skydds nät och ett obefintligt allmänt bostadsbyggande hade lett till kraftiga missförhållanden. Dessa kommenterades av "hygieniker" och provinsialläkare i återkommande rapporter. I slutet av 1920-talet och början av 1930-talet fick de socialhygieniska argumenten allt större betydelse.²³ De kombinerades med arbetslöshetsfrågor i samband med utarbetandet av en särskild krispolitik för att råda bot på landets stora arbetslöshet. Riksdagen beslöt 1933 om speciella ekonomiska insatser till hjälp åt "...skogsarbetare eller därmed likställda arbetare för att ge honom tillfälle att förvärva mindre lägenhet, ägnad att bereda innehavaren utkomst genom jordbruk, drivet vid sidan av annan verksamhet"²⁴

Dessa sk arbetarsmåbrukslån var ett resultat av krisuppgörelsen mellan socialdemokraterna och Bondeförbundet och blev en del av 1930-talets statliga satsning på landsbygden. En annan del i uppgörelsen som berörde landsbygden var statligt stöd till förbättringar av de befintliga bostäderna. Motivet för inrättandet av arbetarsmåbrukslånen var främst att förbättra möjligheterna för säsongsanställda, men det är troligt att farhågorna för ytterligare avfolkning av landsbygden, med ökad arbetslöshet och bostads-

brist i städerna som följd, också spelade in. Lånen kopplades på sedvanligt sätt med lämplighetsprövning ur hygienisk-, nykterhets- och allmän skötsamhetsaspekt och gavs för inköp av odlingsmark och uppförande av bostadshus och ladugård. Lånesumman var till en början högst 6000 kr och administrationen sköttes av kommunerna och Egnahemsstyrelsen. Styrelsen utarbetade rekommendationer för såväl byggnadskonstruktion och arkitektur genom typritningar, som för ärendehantering. Därför kom de flesta av arbetarsmåbrukens byggnader, som snart kom att kallas Per-Albintorp, att uppföras efter standardritningar och se i stort sett likadana ut i hela norra Sverige. De flesta Per-Albintorpen byggdes vid mitten av 1930-talet, vilket medverkade till husens konforma utseende. Därefter stagnerade verksamheten.

Arbetarsmåbrukslånestödet kom att bli kortvarigt. Det avskaffades av riksdagen 1948. Trots att det exempelvis mellan åren 1933-43 uppfördes ungefär 1600 arbetarsmåbruk bara i Jämtlands län, ligger dess stora betydelse förmodligen inte i ett konkret förbättrande av bostadsförhållandena. Snarare kan man se arbetarsmåbruken och kopplingen mellan stat och kommun som en föregångare till efterkrigstidens bostadspolitik. Samtidigt kom dessa lån att bli den sista av alla de insatser staten sedan 1700-talet gjort för att uppodla och bebygga landsbygden. Dessutom var det en sista ansträngning för att behålla arbetskraften och människorna på landsbygden.

Arbetarsmåbruken

Den 16 augusti 1933 träffades Per Johansson, Arvid Eriksson och WA Bergvall hemma hos den sistnämnda för att diskutera vad man som ledamöter av Alanäs sockens arbetarsmåbruksnämnd, borde företa sig. Herrarna beräknade att det skulle behövas omkring 13 500 kronor fram till årsskiftet, ansökningsdatum bestämdes och därmed avslutades det första av nämndens sammanträden.²⁵

Till nästa sammanträde hade 16 personer lämnat in ansökan och flera hade muntligen ansökt om lån. Nämnden verkar litet villrådig; hur skulle man egentligen göra? Nå, först konstateras att några saknar formell grund för ansökan, dvs har fel arbete. Någon bedöms sedan kunna klara av att skaffa jord och hus i alla fall, men pengarna räcker förstås inte ändå. Då görs helt enkelt en geografisk uppdelning. Två personer i socknens norra del, en i Alanäset och två i

nedre delen av socknen skall få lån. För 1934 föreslås en summa av 80 000 kr för färdigställande av 20 arbetarsmåbruk vara realistiskt.

Dessa protokollsutdrag visar några viktiga saker. Det är notabelt att man så snabbt kom igång. Bara några veckor efter statsbeslut och kungörande, börjar man i Alanäs diskutera hur och i vilken omfattning man skulle gå tillväga. Kommunens förtroendeman hade naturligtvis sysslat med bostäder före arbetarsmåbrukslånen, men egnahemslånens administration hade till stora delar uteslutit kommunalt engagemang. Under 1910- och 20-talet var det hushållningssällskapet som ansvarade för egnahemmen. Därifrån kom ibland förfrågningar och någon gång rekommendationer, men någon aktiv del i bostadsförsörjningen hade inte landskommunerna. Förtroendemen fick nu ett helt annat ansvar, ekonomiskt, tekniskt och administrativt. Samtidigt med arbetarsmåbruken (1933) beslöts om kraftiga insatser för att förbättra de befintliga bostäderna. Även här fick landskommunerna en stor del av ansvaret via hälsovårdsnämnden.²⁶

De protokollförda diskussionerna visar också vilket stort behov som fanns och hur man resonerade om vilka som var berättigade att få lån. Alldeles tydligt är att alla de sökande var kända av nämnden. I en kommun med omkring 1500 personer var det inget konstigt. Därför är det bara namn som möter i handlingarna, någon gång förtydligade med by. Det kan låta som ett trivialt faktum att det var så på landsbygden vid trettiotalets början, men det är väsentligt. I alla de bedömningar som skulle göras av de som ansökte om arbetarsmåbrukslån, var kanske den viktigaste frågan den om duglighet och förmåga att klara hus, hem och lån. Det handlar till stor del om den eventuella låntagarens nykterhet och arbetsamhet. Ofta nog motiverar nämnden avslag med de typiska formuleringarna; "Efter överläggning ansåg sig nämnden böra meddela X att han ej hade några utsikter erhålla lånet, då nämnden ansåg honom ej hava förutsättning fullgöra de fordringar som måste föreskrivas vid erhållande av arbetarsmåbrukslån." Efter en skrivelse som inkommit till länsstyrelsen, kände sig nämnden tvungen att utveckla sina motiv.

"X, som är född 1868, således i år 66 år, är givetvis på grund av sin höga ålder icke kapabel till ihållande tyngre arbete, han verkar ock ganska utsliten, är krokryggig och går med käpp. Mänskligt sett måste han om endast ett fåtal år vara fullständigt oförmögen

till allt arbete. Den lägenhet som han ifrågasatte skulle inköpas till arbetarsmåbruk, är till endast en liten del, ca 20 ar, odlad och helt obebyggd. Innan odling kan företagas måste den därför avsedda jorden, som är mycket vattensjuk, grundligt avdikas, vilket fordrar många och stora diken, helst som marken är jämförelsevis flack. Odlingen måste under sådana förhållanden bli mycket dyr, och då X ej ansågs kunna arbeta något nämnvärt själv, måste arbetet bortsättas åt andra. Givetvis måste under sådana förhållanden ett betydligt större lån beviljas, än om låntagaren vore arbetsför. Visserligen har X hemmavarande söner lovat hjälpa sin fader, men nämnden anser att ingenting garanterar att så kommer att ske. Emot lägenhetens lämplighet som arbetarsmåbruk finnes inget att anföra, och säkerligen bör en yngre, skötsam person hava stora förutsättningar, att där slå sig fram som småbrukare.”²⁷

Här får vi för en gångs skull ta del av ett grundligare och mer utvecklat resonemang än som vanligen syns i protokollen. Det intressantaste är inte bara hur det personliga omdömet ligger till grund för hela bedömningen, utan också vad de inledande arbetena på ett småbruk förväntas innebära. Någon hustru nämns inte, men det skulle visa sig att just kvinnorna fick sköta större delen av jordbruk och diur, vid sidan av hus och hem, eftersom männen arbetade i skogen eller på annat håll.

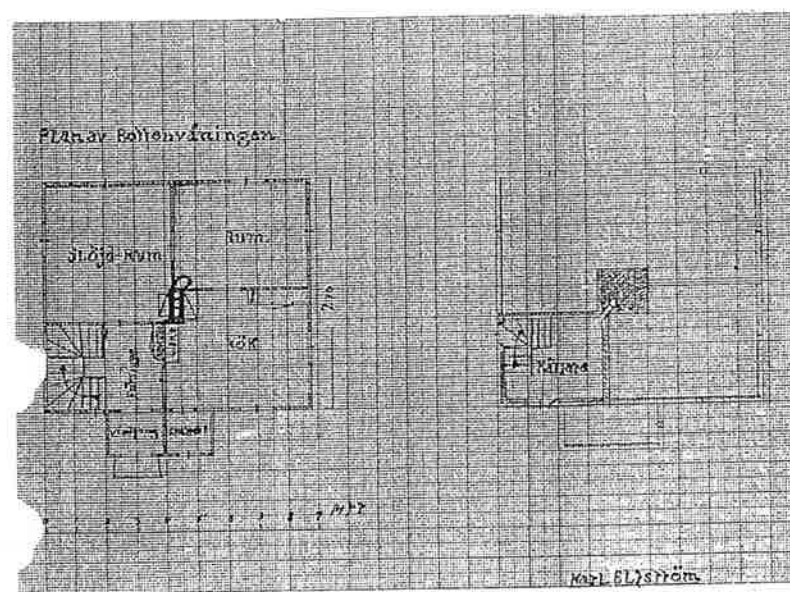
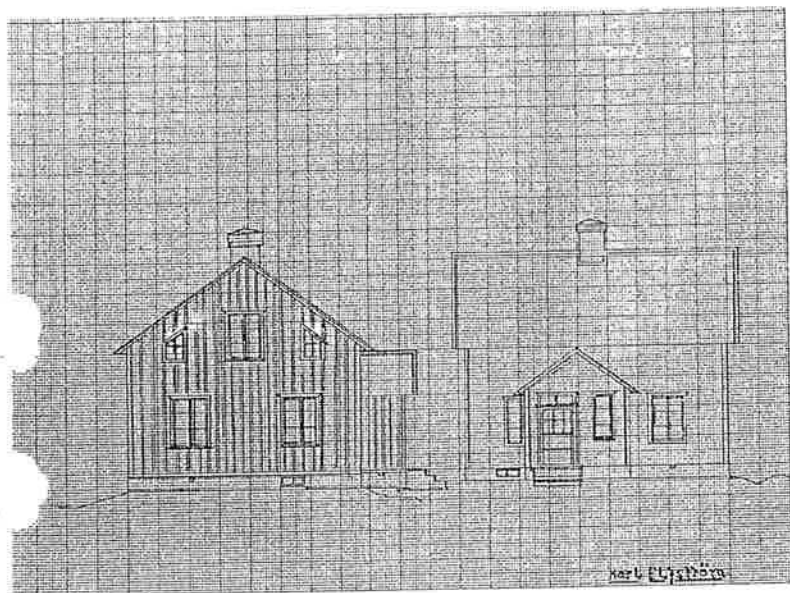
Kommunal bostadspolitik

Arbetarsmåbruksnämnden är embryot till landskommunernas bostadspolitiska åtaganden. De är på sätt och vis också början på det centraldirigerade bostadsbyggandet. Nu var det kommunen som skulle bereda och avgöra vilka som skulle få lån. Vid sin sida hade man Egnahemsstyrelsen i Stockholm att rådgöra med. Till en början markerar Egnahemsstyrelsen att den vill granska de beviljade lånen och i övrigt är angelägen om att hjälpa de små landskommunerna att rätt kunna administrera och bedöma behovet. Snart blir dock förhållandet av annan art i Alanäs. Det gäller framför allt låntagarnas oförmåga att betala i tid, men även att själva husen tar sådan lång tid att färdigställa. De flesta av byggnaderna och odlingarna var inte klara för avsyning förrän drygt 15 år senare”²⁸

Den tekniska standarden på ladugård och bostadshus, brydde sig varken Egnahemsstyrelsen eller för-

troendemännen om, såvida de inte avvek allt för mycket från vad som var avtalat. Elektricitet, vatten och avlopp och sanitära installationer fanns det inte krav på för arbetarsmåbruken. Arbetarsmåbruksnämnden hade ansvaret för ansökningarna, men även för kontrollen av själva byggandet. Här förlitade man sig på Egnahemsstyrelsens typritning, och varje gång det var något i de insända ritningarna som inte verkade stämma med förlagorna gavs lånen under förutsättning att typritning användes. De insända ritningarna finns inte bevarade, men någon ledning får man av protokollen: ”flera fönster måste insättas i ladugården”, ”den insända ritningen å bostadshus kan icke godkännas och anmodas låntagaren använda Egnahemsstyrelsens uppgjorda ritning”, etc. Den restriktiva politik är dock inte utan undantag. Flera av de personligt upprättade ritningarna godkänns ofta av nämnden. Ibland får de bakläxa från Stockholm, men antagandet att alla arbetarsmåbruk skulle vara uppförda efter typritning är således felaktigt. Underskreds inte den minsta tillåtna ytan, fanns det tillräckligt med garderober och annat som behövdes för att bygget skulle kunna formellt godkännas, verkar inte arbetarsmåbruksnämnden ha varit onödigt petig. Åtminstone inte till en början.

Hushållningssällskapet hade kvar organisationen av lån och bidrag för bostadsförbättringar. Men de preliminära besluten och avgörandena låg hos kommunalnämnden eller hälsovårdsnämnden. Bostadsförbättringarna var omfattande, de uppgick till ett trettiotal om året för Alanäs landskommun. Behovet var vida större än så och nämnden prioriterade utifrån kännedom om de faktiska betingelserna. Dessa förbättringar rörde främst vatten och avlopp och elektricitet. Småningom blev det allt vanligare med badrum och centralvärme. För att klara de växande arbetsuppgifterna i anslutning till bostadsbyggandet var kommunen tvungen att formalisera organisationen. En fast nämnd, bostadsnämnden, inrättades och en byggnadskontrollant anställdes på heltid. Vid mitten av 1940-talet arbetade 5-6 förtroendemen och två byggnadskontrollanter med bostadssocialt byggande i kommunen. Kommunalfullmäktiges siste ordförande nämner speciellt i sin korta historik över fullmäktiges 33-åriga historia vikten av bostadsnämndens arbete.²⁹ Både de kamerala och de byggnadstekniska uppgifterna krävde nu att experter fanns i kommunens tjänst. Det stora genombrottet för en specialiserad kommunal organisation, med utbilda-

En av de typiska ritningarna inlämnad till bostadsnämnden i Alanäs. Byggmästare Karl Elfströms egnahem 1940-tal.

de experter, skulle dock dröja till kommunsammanslagningen 1952.

När länsbostadsnämnden börjar sin verksamhet i Jämtland 1949, sätts bristen på utbildade kommunala tjänstemän i fokus. I skrivelser till kommunerna ber nämnden om en förteckning över byggnadskontrollanternas formella meriter. Svaret från bostadsnämnden i Alanäs är symptomatiskt. Man påpekar att en av förättningsmännen ej genomgått teknisk utbildning, men eftersom han arbetat i byggnadsfacket i femton

år och under fem år varit byggmästare och "...på ett föredömligt sätt uppfört ett flertal såväl mindre som större boningshus", borde anses som kvalificerad. Han har också genom självstudier tillägnat sig teoretiska kunskaper. Likaså var den andra av byggnadskontrollanternas icke formellt kvalificerad. Han var folkskollärare men försvarades för sina goda byggnadstekniska kunskaper av bostadsnämnden.³⁰ Efter diverse funderingar ansåg sig länsbostadsnämnden tvungen att acceptera förhållandena i Alanäs, men

anmodade kommunen att lägga större vikt vid yrkeskunskaperna vid nästa tjänstetillsättning. Så skedde också när kommunen anställde byggnadskontrollant nästa gång.

Vid kommunsammanslagningen 1952 fördes Alanäs kommun samman med Strömsund och bildade den nya Ströms kommun. I ett slag hade besluten om boende och byggande flyttats flera mil bort. Visserligen fanns några av de förtoendevalda kvar som representanter också i den nya kommunen, men att knacka på bostadsnämndens ordförandes dörr en söndagskväll för att dryfta uppkomna problem med husbygget var inte längre lika lätt. Betydelsefullare var att i Strömsund fanns och byggdes snabbt upp en helt annan apparat för kontroll och genomförande av bostadspolitik än vad som någonsin varit fallet i Alanäs. Strömsund var municipalsamhälle med rutnätsplan och stadsbebyggelse, det var inte längre landet. Omfattningen på bostadsbygget var också större och det behövdes expertis för både den tekniska och den kamerala sidan. Avståndet mellan beslut och verkställan hade utökats en smula.

"Det blev ju större krav på ritningar och beskrivningar på 50- och 60-talen men det blev ju först när det kom byggnadskontrollanter och tekniker som man kunde upprätta detta. Men en ordförande i en bostadsnämnd som inte hade någon utbildning på ritningar och beskrivningar, dom fick ju göra så gott dom kunde. Vår byggnadskontrollant han upprättade en hel del beskrivningar och ritningar som man skulle hålla sig till. På 50-, 60-talet, då fanns det ju anställt folk som kunde ta sig an detta, de upprättade ritningar. Myndigheterna hade inte samma krav, man visste inte riktigt hur stora krav man kunde ställa i Bostadsnämnden. Det var en lättnad i och med kommunsammanslagningen. I Alanäs fanns inga ekonomiska förutsättningar men efter sammanläggningen blev det mer resurser. Då fanns möjligheten att anställa mer folk; bostadsassistenter, kommunalingenjörer, tekniker, fler personer som höll på med byggnadsverksamhet."³¹

Socialhygieniskt bostadsbyggande

Bilden av 1930- och 40-talets byggande i Alanäs måste, förutom arbetarsmåbruk och bostadsförbättringar, kompletteras med de egnahem och barnrikehus som byggdes. Det fanns stora svårigheter i samband med byggandet. Framför allt gällde det kontrollen av färdigställande och arbetenas kvalitet. År 1943

sammanfattar egnahemsnämnden i Jämtlands län byggnadsläget och bristerna i systemet med lån och bidrag;

"Under de senaste åren har byggnadsverksamheten inom flertalet kommuner avsevärt ökat i omfattning. Härvid avses icke enbart sådana byggnadsföretag, som bedrivs medelst bostadsförbättringsbidrag, nybyggnadslån eller förbättringslån, i vilka företag kommunernas medverkan genom hälsovårdsnämnderna är reglerad i Kungl. kungörelse. Inom vissa kommuner har utlämnats betydande belopp i form av s. k. "barnrikelån". Stora skolbyggen äro i gång eller planerade. Dessutom kan nämnas den komplettering av byggnadsbeståndet, som genomföres med egnahems- och premielånemedel.... Vidare tillskapas nya egnahem av typen arbetarsmåbruk, vilkas antal i länet f.n. uppgår till c:a 1600 stycken. Att här uppgiva de totala byggnadskostnaderna låter sig icke göra, men man kan utgå ifrån att dessa årligen räknas i millioner kronor. Det gäller då här att av tillgängliga bidrags- och lånemedel åstadkomma bästa möjliga resultat både beträffande arbete och i företagen ingående material. I de flesta fall äro byggherrarna icke sakkunniga i byggnadsteknik och materialkännedom; därom vittna alltför många mer eller mindre underhålliga egnahem".³²

Under 1930-talet blomstrar en ny kritik av landsbygdens bostäder. Nu blir landsbygdens befolkning utsatt för en massiv socialhygienisk propaganda. Det är arkitekter, provinsialläkare och socialreformatörer som i jämförelse med stadsmässiga förhållanden finner bostäderna på landet direkt hälsovådliga. Från att bara något decennium tidigare ha prisat det sunda levnadsättet blir en ny smuts synlig. Med regelbundet återkommande artiklar i Landskommunernas tidskrift och Hygienisk tidskrift mfl stegras intensiteten i propagandan. Provinsial- och distriktsläkarna börjar nu rapportera hälsotillståndet som direkt relaterat till bostäderna. Lyssna tex på distriktsläkaren i Strömsund 1938:

"X bostad. Genomuselt, fallfärdigt, snuskigt och trångt hus. Beboas av föräldrar och sex barn. Huset kan ej repareras utan måste rifvas. Ladugården är i samma skick. Brunnen består av något otäckt vatten, som ligger i en grop i marken... Y. Har likaledes en fallfärdig, stor låda till bostad. Trossbottarna vila på några stenhällar, vilket ökar kylan och dragigheten. Den är för trång för den stora familjen. Huset bör rifvas, ju förr desto bättre och ny bostad uppföras. Z

bostadshus är snedt, kallt och dragigt och fullkomligt olämpligt för sitt ändamål. Brunnen är dålig och ligger oskyddad under markens nivå. Den bör cementeras och förses med lock. Z har sökt och beviljats byggnadsbidrag, men medel saknas för tillfället..."³³

Som svar anstränger sig kommunerna för att leva upp till förväntningarna. Man beställer informationsfilmer om hälsovårdens och sundhetens befrämjande, hälsovårdsinspektör anställs och provkärlet för "kemisk och bakteriologisk provtagning av nyanlagda bänkar" beställes från apoteksbolaget. Badhus och tvättinrättningar, ofta i kollektiv form, inrättas. Redan 1947 kan en summering av kommunernas hygieniska strävan formuleras sålunda:

...lädande kapitel kunde man skriva om badfrågas utveckling. Genom berömvärda insatser från Svenska Föreningen för Folkbad, från Pensionskassan och från många enskilda entusiasters sida har varmbadhus, vanligen i form av bastur med eller utan anslutet karbadrum, vuxit upp som nyttiga svampar ur jorden".³⁴

Byggnadsfolk

I Alanäs landskommun bodde och arbetade under 1930- och 40-talen 2 byggmästare, 7 snickare, 1 murare och 4 målare. I Ströms kommun fanns samtidigt 35 byggmästare och snickare, 7 murare, 12 målare, 1 elinstallatör, 2 rörmokare och 1 plåtslagare.³ Alla dessa byggnadsarbetare hade fullt upp med arbete, det var till och med så att det saknades arbetskraft för alla de husbyggnader och förbättringsarbete som skulle utföras under den snöfria perioden. De flesta av byggnaderna ritades av byggmästarna själva, trots att egnahemsnämnden hade ett ritkontor som upprättade standardritningar för egnahem och Egnahemsstyrelsens typritningar och Byggnadslånebyråns ritningssamlingar tillhandahölls. Men i takt med nya material och ökade krav blev det allt mindre av byggmästarhus. En av de mest anlitade byggmästarna i landskommunen var Nils Petter Strömberg. Han var egentligen skogsarbetare och flottare men 1913 fick han börja arbeta som snickare vid Grongs gruvor i Norge. Därefter blev det mest snickeriarbete och husbyggnader.

Under några intensiva decennier bygger Strömberg, förutom sitt eget barnrikehus, ett tiotal bostadshus, gör flera stora ombyggnader samt ett otal bostadsförbättringar och mindre förbättringsarbeten.

Strömberg, som i de flesta fall själv upprättade ritningar, gjorde beräkningar av virkeskvantitet och kostnadsberäkningar, saknade helt formell utbildning.³

"Det är rätt underligt att så många engagerat sig som snickare och byggmästare utan någon egentlig utbildning, dom har helt enkelt tagit sig an och byggt hus. Nu måste dom gå i skolor i massor av år. Men man lärde sig av sina släktingar generation till en annan."³⁷

Historien om ett barnrikehus

Om man viker av åt vänster från stora vägen mot Frostviken, alldeles innan Högbynäs, hamnar man på en grusväg som för rakt in i byn. Några hundra meter innan man når bebyggelsen och byns öppna mark, finner man ett litet hus mitt i den omgivande skogen. Huset ligger kanske 50 meter från vägen med en förslyad gräsmatta vänd mot de förbifarande. Det är en envåning byggnad ställd på en grund av gjuten betong, med ramverk av trä, klädd med finprofilerad panel. Den enkla formen får sin speciella karaktär av det flacka valmade taket, från början täckt med eternit, och de stora asymmetriskt placerade kvadratiske fönstren. Mot "gården" finns ingången markerad med sitt svävande skärmtak, en tidens älsklingsanordning på landsbygden, det smidda trappräcket med sina fyrkantiga fält inramande den löst hängande, på samma sätt tillsynes viktlösa, trappan. Ett trolleritrick, visserligen av ett annat format än illusionstricken i funkisens paradbyggnader.

I allt väsentligt representerar detta hus något annat än det på landsbygden vanliga. Med sitt avskalade utseende, som om reliefer, utsmyckningar, broderier bannlysts, avviker huset definitivt från de äldre byggnaderna inne i byn. Formen, en envåning byggnadskropp med närmast kvadratisk yta, saknar givetvis lokala förlagor längre tillbaks i tiden. Den smala och höga parstugan, var för bönderna den dominerande bostadstypen fram till 1920-talet. Flera byggnader i trakten, uppförda under slutet av 1930-talet och under 1940-talet anknyter till den i hela landet populära typen av byggnader med brutet tak och ofta putsade väggar. En entré med fristående pelare bärande en balkong, är ett karakteristikum för dessa byggnader som bla förmedlades via Statens Byggnadslånebyrås ritningssamlingar. På ett annat sätt är byggnaden nästan helt traditionell. Den är uppförd hantverksmässigt, grunden är gjuten på plats, stom-

